

ԼԵՒՈՆ ՇԱԽԹ

ՄԵՐ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» մատենաշար, թիվ 27

ԼԵՒՈՆ ՇԱՆԹ

ՄԵՐ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ

Դրաստարակիչ՝ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ակումբ

Նվիրվում է ՀՀ անկախության 20-ամյակին

Խմբագիր՝ Ավագ Հարությունյան

Լեռն Շանթ, Մեր անկախութիւնը, Երեւան, «Հայրենիք» ակումբ, 2011, 200 էջ:

Լեռն Շանթի աշխատությունն ամբողջությամբ նպատակա-ուղղված է հայոց մտածելակերպում անկախության գաղափարի արմատավորմանը ու գործնական քաղաքականության մեջ դրա իրականացման հիմնավորմանը:

Այն նախատեսված է մեր նորանկախ պետականության ամրապնդմանը սրտացավ հայորդիներին և օգտակար կլինի պատմաբանների ու քաղաքագետների համար:

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Դայ անվանի գրող, մանկավարժ, հասարակական-քաղաքական գործիչ Լևոն Շանթը (1869, Կ. Պոլիս-29.11.1951, Բեյրութ) մեր հանրությանն առավել հայտնի է իր գրական ստեղծագործություններով, ինչ-որ չափով նաև դիվանագիտական գործունեությամբ: Մինչդեռ, նրա հրապարակախոսական ժառանգությունը հանիրավի կերպով մոռացության է մատնվել: Այնինչ, այդ ժառանգությունն արժեքավոր և ուսանելի է, միաժամանակ՝ նաև արդիական հնչեղությամբ:

Նեղինակը համակարգված ու հանգամանալից ներկայացնում է հայության քաղաքական ճակատագրի վերիվայրումները, վերլուծում անհաջողությունների պատճառները ու տալիս զարգացման հնարավոր տարբերակների հեռանկարները:

Նա իրավացիորեն մեր ազգային, մշակութային ու տնտեսական զարգացումը պայմանավորում է միմիայն քաղաքական անկախության գրյությամբ ու դրա ամրապնդմամբ. «Երբ ունենանք մեր անկախութիւնը՝ կ'ունենանք եւ մեր լեզուի իսկական, բնական ու կենդանի զարգացումը իր հողին վրայ, իր արմատներէն, իր էութեան ու իր բնութեան խորերէն: Դայ ժողովուրդի թուական կեղրոնացումը հնարաւոր է միայն անկախութեան ժամանակ եւ անկախութեան ձգտելով»:

Ընդ որում, նա այդ ամենի իրականացումը համարում է մեր գործը, պարտականությունը. «Պարտական ենք վերջապէս ամէնքս պարզ ըմբռնելու, թէ միայն մենք կրնանք տալ մեր անկախութիւնը մեզի: Մենք ինքներս պէտք է ծեռք բերենք եւ մեր հայրենիքը, եւ մեր անկախութիւնը յարատեւ մաքառումով, յամառ կամքով ու վծորականութեամբ, իյնալով ու ելնելով, ճանկութելով կտոր-կտոր, փրցնելով ծուէն-ծուէն: Իսկ եթէ ծեռք բերել չենք կրնար, իրաւունք չունինք ապրելու իբրեւ ուրոյն ժողովուրդ»:

Ընդհանրացնելով անկախության վերաբերյալ պատկերացուները միանշանակ եղակացնում է. «Ամրողջ Դայոց Պատմութիւնը հայ ժողովուրդի անկախութեան պայքարն է»:

Նա համակողմանիորեն վերլուծում է նաև հայության քաղաքական ապագայով, անկախությամբ շահագրգիռ (քացասական թե դրական առումներով) աշխարհաքաղաքական գործոնների դիրքորոշումները, տարածաշրջանային ամենատարբեր զարգացումների պարագայում նրանց հնարավոր կեցվածքը:

L. Շանթը «Մեր անկախությունը» աշխատությունը գրել է 1922-1923թթ.: Այն հրատարակվել է 1925թ. Բուստոնում, «Յայրենիք» մատենաշարով (թիվ 1):

Այն Յայրենիքում վերահրատարկվում է առաջին անգամ:

ԿԱՄՔԵՐՈՒ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄ

I. Ազգային Զգտումներ

Ժողովուրդի մը անկախութիւն ձեռք բերելը ազգամիջեան քայլ մըն է, մօտէն կամ հեռուէն կը շօշափէ շատ մը ազգերու հաշիւները, մանաւանդ ձեռնտու է կամ աննպաստ մասնաւրապէս մէկերլու ժողովուրդի շահերուն ու ծգտումներուն: Եւ աստոնցնէ ամէն մէկը՝ գործին ընծայած կարեւորութեան չափովը եւ իր կարողութեան համեմատ, կը ջանայ օժանդակելու կամ խանգարելու:

Եւ երբ մեր միտքը, իրերը կանխել ու գելով, ըմբռնել կը ցանկայ, թէ այդ ընդհանուր իրմշտութին ու քաշքշութին մէջ մեր անկախութեան գունդը ո՞ւր պիտի գլտորի եւ ի՞նչ գծով, ամենէն առաջ պահանջ կը զգացուի որոշելու, թէ որո՞նք են այն ժողովուրդները, որոնք մասնաւոր կերպով լուրջ շահեր եւ ծրագիրներ ունին այն հողամասերուն մէջ ու շուրջը, որ մենք մեր հայրենիքը կ'անուանենք:

Սակայն ինչպէս գիտնանք միւս ժողովուրդներուն ու զաքը, ինչպէս ինանանք մեր դէմի ժողովուրդին դիտաւորութիւնը: Չէ՞ որ շատ բան պարզ չեն ըսեր, ամենէն կարեւորը կը ծածկեն. յաճախ ըսուած խօսքին ու կատարուած գործին մէջ տրամագծօրէն հակասութիւն կայ: Խաբեութիւնը հնագոյն դարերեն համարուեր է հիմքը քաղաքականութեան: Քաղաքականութիւն բառը ինքնին նոյնանիշ է դարձած կեղծիք բառին, ինչպէս որ շատ տեղ վաճառականութիւնը՝ խաբեայութեան:

Միւս կողմէն՝ հաստատ ու անյեղլի բաներ չեն ժողովուրդներու ցանկութիւններն ու բռնած ընթացքը: Շատ կը պատահի, որ այսօրուան ծրագիրը հաճապատասխան չըլլար կաղը աւնուած քայլին՝ նայելով իրենց ներքին պայմաններուն, կուսակցութիւններու պայքարին, ընտրութիւններու հետեւանքին կամ արտաքին դժուարութիւններուն: Երբեմն նոյնիսկ իրար հակառակ կարծիք կ'ունենան նոյն մինհատրութեան¹ պատկանող երկու անդամը, օրինակ, վարչապետն ու արտաքին գործերու նախարարը, արտաքին գործերու նախարարը եւ պատերազմականը, եւ ատոր համեմատ ալ քայլեր կ'առնեն, խօսքեր կը զրուցեն, որոնք իրար կը հերքեն, եւ այդ քառսին

¹ Նկատի ունի կառավարության: Խմբ.:

մեջ կարծես հնար չէ ընթռնելը, թէ ի՞նչ է դէմինիդ բռնած ընթացքը, իր ուզածը, ո՞րն է խսկականը՝ երեկուա՞նը, թէ այսօրուանը:

ճշնարիտ է այս բոլորը «օրուայ» քաղաքականութեան տեսակէտէն, երբ աչքի առջեւ ունինք առօրեայ շարժումները, օրը օրին առնուած քայլերը, օրուան գիկզակները: Բայց, երբ երեւոյթներուն նայինք քիչ մը վերէն եւ աչքի առաջ ունենանք աւելի երկու ու տեւական ժամանակներ, միշտ որոշ նկատելի է ժողովուրդի մը գլխաւոր ձգտումը, այն հիմնական ուղղութիւնը, որով ան կ'երթայ, ինչքան ալ, որ ծուռումուռ ըլլայ իր քալած գիծը ու գիկզակներ տայ: Ֆիշտ այնպէս, ինչպէս որ բարձրութենէ դիտուած գետի մը կամ ճամբու մը ուղղութիւնը միշտ պարզ կարելի է որոշել, ինչքան ալ որ շատ ոլորներ, յետս դարձումներ ու կոտրտուքներ ունենան ճամբան ու գետը:

Օրուան գիկզակներուն եւ առօրեայ շարժումներուն նուրբ հոտառութիւնը ունենալը կարեւոր է օրուան բռնելիք քաղաքականութեանդ համար: Իսկ ասոնց ընդհանուր ուղղութիւնը, ժողովուրդներու հիմնական շարժումն ու տեւական քաղաքականութիւնը ըմբռնելը անհրաժեշտ է քու սեփական տեւական ու հաստատ ճամբադ ընտրելու համար, որը նոյնպէս միւսներուն նման կրնայ շատ կոտրտուիլ ու ծրմուիլ գետնի պայմաններուն յարմարուելով, բայց եւ այնպէս պէտք է ունենայ իր յստակ ու որոշ ուղղութիւնը:

Եւ ամէն ժողովուրդ ունի իր հիմնական, մեծ, ընդհանուր քաղաքականութիւնը, որուն կը ձգտի, որուն յանառ կը հետեւի, թէեւ երբեմն շատ դանդաղ ու շատ աննկատելի: Այդ խոշոր գծերով, այսպէս ըսեմ, ծրագրային քաղաքականութեան կից կ'երթայ այդ ծրագրի առօրեայ մասնակի ու հնարաւոր գործադրութիւնը, նայելով դրական ու իրական պայմաններուն ու պատեհութեան, իր ելքերովն ու ջրերովը, նահանջելով, յառաջանալով, կանգ առնելով. այսինքն գործնական քաղաքականութիւնը, օրուան քաղաքականութիւնը:

Ժողովուրդներու այդ գլխաւոր ձգտումները միշտ մեր մտքին դէմ ունենալը անհրաժեշտ է ամէն մէկ գործնական քայլ առնելու ժամանակ. ատիկա է ուղեցոյցը, կողմնացոյցը, օրուան գահավէժ դէպքերուն ու հակընդդէմ փոփոխութիւններուն առջեւը չի մոլորուելու, գլուխդ չի կորսնցնելու համար, մանր ու խոշոր հակասութիւններու յորձանքին մէջը չի խեղդուելու համար, եւ անցողակի բարեկամութիւններուն ու թշնամութիւններուն վրայէն քու խսկական ուղեկիցդ, շահակիցդ, յենարանդ ու հակառակորդ իրարմէ որոշել կարողանալու համար:

II. Ժամանակի Ոգին եւ Հասարակաց Կարծիք

Ազգամիջեան ամէն մէկ շարժման յաջողութիւնը, արագութիւնը եւ ուղղութիւնը էապէս ու նախապէս կախուած է այդ ազգային ձգտումներու փոխադարձ ընդհարումէն: Սակայն այդ հիմնական ու արմատական մասնաւոր ազդակներէն զատ, կան միջազգային տեսակի աւելի լայն ազդակներ, որոնք իրենց ազդեցութեան բաժինը կը բերեն ժողովուրդներու կատարած ազգամիջեան շարժումներուն վրայ:

Այդ ուժերուն կարգէն ամենէն լայնը եւ ամենէն կարեւորը այն ընդհանուր ուղղութիւնն է, որ բռնած է համամարդկային քաղաքակրթութիւնը, այն ճանբան, որով հիմա կը քալէ մարդկային զարգացումը, այն դեկավար ըմբռնումնե՞րը, որ իրացուցած է եւ իբրև անհրաժեշտութիւն նը կը նկատէ մարդկութեան ամենէն առաջադէն մասը, այն ամենը ինչ որ կարծ բառով կրնանք անուանել ժամանակի ոգին:

Քաղաքակրթութեան զարգացման ամէն աստիճանի վրայ պատմական ամէն խոշոր ու հիմնական շրջան ունի իր ժամանակի ոգին, իր տեսակետները, իր սկզբունքները, որոնք խորապէս կ'ազդեն բոլոր ժողովուրդներու շարժումներուն ու ձգտումներուն:

Ամէն ձգտում, որ ժամանակի ոգին հոսանքովը կ'երթայ, յաջողելու հաւանականութիւնը ունի իր հետ, եւ ընդհակառակը, ժամանակի ոգին հակառակ գնացողը կը թիավարէ հոսանքին ընդդէմ եւ մեծ վտանգի նէջ է ջրերու ուժեն քշուելու ու սուզուելու:

Եւ իմաստուն պետութիւնները իրենց շահերն ու հաշիւնները կը յարնարցնեն ժամանակի պահանջած ձեւերուն ու ըմբռնումներուն: Յենուելով ժամանակի ոգին՝ անոնք դիւրացուն ու թեթեւութիւն կուտան իրենց ձեռնարկներուն, ընդիհանուրի համակրանքը կ'ապահովեն իրենց թիկունքին, եւ կ'ունենան մեծ հպարտութիւնը քաղաքակրթութեան ծառայած ըլլալու, որ ինքնին արդէն ուժ ու վստահութիւն ներշնչող գիտակցութիւն մըն է:

Որով եւ իրենց առած քայլերը բարձրութիւն նը, ազնուութիւն նը կը քաշեն իրենց ետեւէն, ինչքան ալ որ այդ քայլերը իրենք առած ըլլան զուտ ներքին անձնական հաշիւնները, երբ կը տարուին արհամարհելով ժամանակի հակումներն ու ըմբռնումները՝ իրենց վրայ կը կրեն յետադիմութեան կնիքը, համրութեան հակակրանքը

Եւ կը նկատուին իբրեւ թշնամութիւն ու թշնամանք նետուած քաղաքակրթութեան երեսին:

Ժամանակի ոգին իր հետ ունենալը խոր ու ներքին առաւելութիւն մըն է, ներքին զսպանակ մը, ներքին յաջողանք մը: Շատ աւելի մակերեսային, շատ աւելի խախուտ եւ շատ աւելի արտաքին առաւելութիւն մըն է հասարակաց կարծիքը քեզի հետ ունենալը, որը այդ կարգի երկրորդ ընդհանուր ու միջազգային ազդակ մըն է ժողովուրդներու առած քայլերուն վրայ:

Հասարակաց կարծիք, այսինքն զանազան ժողովուրդներու ղեկավար մարդոց համակրանքն ու հակակրանքը: Իսկ ղեկավար մարդիկն են բարձր պետական պաշտօնեութիւնը, վերին հոգեւորականութիւնը, խոշոր դրամատիրութիւնը, զանազան կուսակցութիւններու պարագլուխները, գիտութեան ու գեղարուեստի քանի մը աչքի իյնող դէմքերը եւ ատոնց բոլորի առօրեայ բերանը եղող լրագրութիւնը: Ուրիշ խօսքով՝ բազմագոյն ու այլակաշի ամբոխ մը, որ երբեք նոյն շահերն ու տեսակետները չի կրնար ունենալ. Կէս մասի այդ-ն անպայման կերպով միւս կէսի ոչ-ն է, որով բոլոր տեսակի համակրանքներն ու հակակրանքները վերջ ի վերջոյ իրար կը չէզոքացնեն ընդհանրապէս:

Եթէ քու հաշուին աւելցուկ մըն ալ մնայ՝ բաւական տարակուսելի է իր արժեքը, որովիետեւ այդ համակրանքն ու հակակրանքը շատ յաճախ ծնունդ են տգիտութեան, անտեղեակութեան, պատահականութեան, կամ կը բխին քու վիճակիդ հետ բնաւ կապ չունեցող կողմնակի, երբեմն անխոստովանելի աղբիւրներէ, որոնք քեզի օգնել աւելի կը վնասեն, եթէ յանկարծ ուզենաս յենուիլ զգացումներու այդ արտայայտութեան վրայ: Աւելի եւս գէշ, եթէ այդ արտայայտութիւնները արդիւնք են գուրի, կարեկցութեան, խոճահարութեան, որովիետեւ հոդ կը պակսի յարգանքը, որը միակ եւ իսկական հիմքն է ամէն համակրանքի:

Անշուշտ արժէք ունի այն հետաքրքրութիւնը, որ առաջացած է քու արժանիքիդ, քու կարողութիւններուդ, քու կամքիդ, կրուիդ ու ձգտումներուդ բնական գնահատումէն: Նմանապէս այն համակրութիւնը, որ կը բխի արդարութեան սկզբունքն, իրաւունքի գիտակցութենէն, ժամանակի ոգիի պահանջէն եւ որ կը նայի ուրիշ ժողովուրդի մը վրայ, ինչպէս հաւասարի, եւ արդարութիւն կ'ուզէ անոր համար:

Զանանք մեզի հետ ունենալու այս տեսակի համակրանքը, եթե կրնանք, որովհետեւ ասիկա ալ ուժ մըն է վերջապէս ու ազդակ մը: Միայն երբեք չմոռնանք, որ գործի ու կեանքի մեջ այդ բոլոր համակրանքներն ու յարգանքները մարդիկ շատ դիւրութեանք կը ծալլեն ու կը դնեն իրենց գրանք ցնոր տնօրինութիւն, եթե իրենց շահերուն ու տրամադրութիւներուն յանկարծ հակառակ դուրս գայ: Յեռուէն ու տեսականօրէն պատրաստ են եւ արդար ըլլալու եւ կարեկոտ, բայց երբ հարցը կը մօտենայ ու կ'անցնի գործնական հողին վրայ, իսկոյն վարիչ սկզբունքը կը դառնայ հաշիվ: Եւ քու բարեկամդ է ան, որուն շահը քու շահիդ հետ զոյց կ'երթայ, եւ միայն այն չափով, ինչ չափով որ քու թշնամիդ ան է, որուն ձգոտումներն ու քու ձգոտումներդ իրար կը խաչածեն: Ոչ մէկ համակրանք, յարգանք կամ գութ հոդ քեզի չի օգներ: «Կը ցաւիմ, բայց...» ահա՝ պատասխանք:

Այս բոլորը թէեւ չափազանց տարրական ու ակնյայտնի բաներ են, բայց մեր ժողովուրդը, որ նորեկ մըն է քաղաքականութեան ասպարեզը, իսկապէս նորեկ ալ չէ, այլ պարզ ընտրել մը միայն, եւ միւս կողմէն այնքան շատ է եղած թշնամիներով շրջապատուած, այնքան զրապարտութիւն, սուտ ու կեղծիք է քափուեր իր վրայ եւ այնքան իրավացի ու անիրաւ մեղադրանք իր գլխուն, որ դարձած է չափազանց զգայուն՝ համակրական ամէն մէկ ցոյցի, ամէն քաղցր խօսքի, նոյնիսկ պարզ քաղաքավար սիրալիրութեան հանդէա եւ ատոնց վրայ մեծ յոյսեր կը կապէ: Երեւոյթը հասկանալի է անշուշտ, բայց ժամանակ է արդէն, որ ձեռք բերենք քիչ մը աւելի քաղաքացիական հապատութիւն եւ քիչ մըն ալ նուազ քաղաքական միանտութիւն:

III. Միջազգային սեղան

Ժողովուրդի մը առած քայլերուն վրայ զդեցութիւն ունեցող միջազգային երրորդ ուժ մը կը ներկայացնեն զանազան տեսակի վեհաժողովները, բարձրագոյն խորհուրդները, խորհրդակցութիւնները եւ ասոնց արդիւնքը եղող զանազան միջազգային դաշնագիրները. մեծ տարբերութիւն մը չունի եւ Ազգերու Լիգան:

Ասոնց բոլորի միակ նպատակն է դուրս իրար ընդհարուող շահերու ու ձգոտումներու հետեւանքին վաւերացումը, ձեռք բերուած յաջողութիւններուն իրաւական ձեւակերպումը եւ անոնց տեւա-

կանութիւն տալու ջանքը: Ուրիշ խօսքով, յաղթողներուն համար է, ուժեղներուն ծառայող գործիք մը: Եւ այդ միջազգային իրաւական սեղաններուն շուշը կատարուածն ալ նոյն դուրսի անողոք կրուին շարունակութիւնն է:

Եւ եթէ մէջ մէջ, իոս ու հոն, կրնայ պատահիլ, որ հասարակաց կարծիքը ունենայ վայրկենական բռնկումներ յանուն ազնուութեան, ասպետութեան, արդարութեան, յանուն մարդկային իրաւումքի, քաղաքակրթութեան ու զարգացման, հոն, այս միջազգային սեղաններուն շուշը, այդ բոլոր սիրուն բառերը վերջնականապէս կը նկատուին իբրեւ պարզ քաղաքավարական դարձուածներ: Եւ շատ ծիծաղելի կը դառնան բոլոր անոնք, որոնք յանկարծ ուզենան այդ բառերուն լրջօրէն վերաբերուիլ. միեւնոյնն է թէ միամիտին մէկը վեր կենար եւ մինհատրի մը նամակին տակը գրուած «Զեր խոնարի ծառան» խօսքերը յանկարծ իրենց հսկական իմաստով առներ:

Այդ ժողովներուն մէջ ծայն ունի միայն ուժը: Եւ, ով կ'ուզէ այդ ժողովներուն մէջ իրական յաջողութիւն մը ձեռք բերել, պէտք է ուժ ունենայ իր ետեւը: Իսկ այն փոքր ժողովուրդները, որոնք հարկ եղած ուժը չունին, եւ կամ մեզի նման եղող ու չեղող ժողովուրդներ են, որոնք բնաւ աթոռ ալ չունին այդ ժողովներուն մէջ, երբ իրենց իրավունքը կը պահանջեն, բնականաբար ստիպուած են կախուելու ուժերի մը փեշէն, կամ քանի մը ուժեցներու, նայելով թէ ինչ յարաբերութիւն կայ իր եւ անոնց շահերուն միջեւ:

Եւ ժողովին մէջ ի հարկէ կը բարձրանայ քու հարցդ, երբեմն նոյնիսկ շատ մեծ աղմուկով ու հնչուն բառերով: Ինչքան բառերը հնչուն են եւ «արդարութեան» ու «ազնուութեան» հովեր ունին իրենց վրայ, այնքան կը նշանակէ քիչ կարեւորութիւն ունի քու հարցդ խօսողի շահուն համար: Որովհետեւ այդ բոլոր աղմուկը եւ քու ամբողջ խնդիրը յաւելուածական գէնը մըն է միայն քու պաշտպանիդ ձեռքը իր սեփական շահերը առաջ քշելու համար, յաւելուածական սպառնալիք մը, վերադիր ճնշում մը իր հակառակորդին դէմ:

Եւ, երբ քու հարցդ աւարտած է արդէն իր սպառնալիքի դերը, իսկոյն կը նետուի մանր զիջումներու կողովը՝ իրամցուելու համար հակառակորդին, շատ աւելի իրական ստացումներու փոխարէն: Իսկ քաղաքավարութեան ձեւը փրկելու համար դաշնագրին կամ արձանագրութեան մէջ կարելի է մտցնել ոչ մէկ արժէք չունեցող վերացական յօդուած մը:

Այնպէս որ՝ ով մեզմէ մեծ յոյսեր կը դնէ միջազգային սեղաններուն վրայ, միշտ պէտք է հիասթափուած մնայ. մինչեւ այն օրը, երբ մենք ինքներս որեւէ ուժ մերկայացմնենք եւ մեր հարցը դառնայ ուժեղ պետութեան մը հաշիւներուն մէկ մասը, մտնէ լրջօրեն անոր ծրագիրներուն մէջ: Յա՛, այն ժամանակ հարցը կը քալէ եւ ինքնիրենը, առանց մեր մասնաւոր հետապնդումին. այն ժամանակ իրենք կը քաշեն քեզի մէջտեղ, կը հրեն քեզի առաջ, կը փսխսան ականջիղ պէտք եղածը, ձեռքդ թուղթեր կը կոխեն եւ ցոյց կուտան հարկ եղած դրները:

Միջազգային սեղաններուն վրայ մեծ յոյսեր չդնելը խելացիութիւն է անշուշտ, բայց այդ սեղանները արհանարիելն ու բնաւ կարեւորութիւն չտալն ալ կը դառնայ անմտութիւն: Ժողովուրդ մը, երբ նպատակի մը կը ծգուի, իրաւունք չունի ոչ մէկ բան արհանարիելու, որ այս կամ այն աստիճանով կրնայ իրեն նպաստաւոր ըլլալ: Պէտք է շահագործել ամէն միջոց, ինչքան ալ թոյլ ըլլայ մեր ունեցած ակնկալութիւնը: Ասկէ, զատ, երբ հարց մը կուգայ միջազգային վեհաժողովներու ու խորհրդակցութիւններու բոլոր սեղաններուն վրայ, արդէն ինքնին կը դառնայ իրաւական գոյութիւն մը ու կը ստանայ բարոյական ուժ մը, որ անդին նետելու բան չէ, մանաւանդ երբ ատոր կը միանայ մեծ պետութիւններու խոստովանութիւնը մեր տուած զինուորական աջակցութեան, իրենց տուած յստակ խոստումներուն եւ մեր անկախութեան պաշտօնական ու իրաւական ճանաչումը: Ասոնք բոլորը թէեւ իհնա գործնականապէս անարժէք, բայց մուրհակներ են մեր ձեռքը եւ մենք կը մնանք միշտ պահանջատէր մը, թէեւ անզօր ու իր խօսքը քալեցնել չի կրցող պահանջատէր մը:

Ոչ հասարակաց կարծիքը ձեռքէ բաց թողնենք, ոչ ալ իրաժարուինք պետութիւններու միջազգային ժողովներուն մէջ մեր իրաւունքը պաշտպանելէ: Բայց ինչքան թիշ յոյս դնենք այդ կողմնակի, յաւելուած օժանդակութիւններուն վրայ, այնքան աւելի առողջ կ'ըլլայ մեր բրնած քաղաքականութիւնը, այնքան աւելի կեդրոնացած կ'ըլլան մեր ուժերն ու ուշերը, այնքան աւելի միակամ կը գիտնանք մեր ընելիքը եւ այնքան նուազ կ'ունենանք աւելորդ հիասթափումներ եւ այդ արտաքին հիասթափումներուն կապուած անօգուտ ու անիմաստ յուսաթափութիւներ:

IV. Պատահմունք

Ծառ շատերուն հոգիին խորքը կայ ե՞ւ վերջին ազդակ մը, որուն շուրջը յոյսեր կը հիւսուին եւ անորոշ սպասումներ:

«Ինչե՞ր ըստն աշխարհիս երեսը չեն պատահիր. Երեկուան մոլորդիկը վաղուան թագաւորն է. ի՞նչ գիտնանք՝ ի՞նչ է գրուած մեր ճակտին: Բայսու, բախսի ձեռքն է ամեն ինչ»:

Այսպէս կը մտածէ Արեւելքին թիշ մը մնխթարելու համար իր կոխվառած ու դառնացած հոգին, թիշ մը արդարացնելու համար իր կամքին տկարութիւնը, թիշ մըն ալ մեղմելու համար իր Վախը, որ ան աղօտ կերպով կը զգայ իր ցանկութիւններուն առջեւը բարձրացող դժուարութիւններուն դէմ:

Բայց եւ ընդհանրապէս, բախտ, պատահմունք, դիպուած, դէպքերու բերում բառեր են, որոնք շարունակ կուգան մեր շրունքին ծայրը, եթի մեզի ցնցող ու մեր չնախատեսած մէկ դէպքին հանդէպ կը գտնուինք: Եւ դիպուածը անշուշտ ունի իր որոշ դերը պատմական երեւոյթներու ընթացքին:

Կան այն տեսակի իրողութիւններ, որոնք անէն հաշուէ ու նախատեսութենակ դուրս կ'իջնան, ինչպէս օրինակ, կարեւոր անձի մը յանկարծական մահը, իրամանի մը մէջ սպրդած եւ իմաստը փոխող տառախալ մը, երբեմն շատ մանր, երբեմն շատ լայն ու խոշոր պատահականութիւններ: Բայց, եթէ քիչ մը աւելի խորը դիտենք, այս տեսակի երեւոյթները սովորաբար կ'ազդեն այն իմաստով, որ կը յետաձգեն, կը դանդաղեցնեն կամ կ'արագացնեն դէպքերը, որ իմքնին անշուշտ մէջ կարեւորութիւն ունեցող իրողութիւն է:

Սակայն, եթիվ կ'առնենք դէպքերու երկարատեւ յաջորդական ընթացքը, շատ սակաւ կը պատահի, որ ատոնք խաղան կտրական դեր. օրուան ծնունդ են եւ կ'ազդեն օրուան վրայ, բայց իհմնական, արմատական պատճառները փոխել ու մէջտեղեն վերցնել չեն կրնար, եւ ծուրո նորէն ճամբան կը գտնէ:

Պատահմունք ու դիպուած կոչուող Երեւոյթներուն անհամեմատ մեծագոյն մասը այն տեսակի դէպքեր են, որոնք բնականօրէն կը բխին ժողովուրդներու ընդհարուող ձգտումներէն եւ պատմական պայմաններու պատճառական անհրաժեշտութենէն: Ապագայ պատմագիրը անոնց բոլոր թելերը օր մը մէկիկ-մէկիկ պիտի քակէ ու ցոյց տայ, որ ուրիշ կերպ բնաւ կարելի ալ չէր. տարբեր հարց է սակայն, որ ժամանակակիցներս չէին տեսած, չէին ըմբռնած,

շա’տ պատճառներով: Դեպքերու ընթացքին մէջ եղողը, կօռւին մասնակցող գինուրի մը պէս, ամէն ինչ որոշ դիրքէ մը միայն կը տեսնէ, որոշ կիրքէ մը, որոշ հոգեկան տրամադրութեան մը միջով, ուր ցանկութիւնն ու իրականութիւնը յաճախ իրար կը շփոթուին: Դեպքերուն մէջ եղողը չգիտէ շատ ու շատ բաներ ու չի կրնար գիտնալ, ինչ որ ապագայ պատմիչը օտար աղբիւրներէ ու արխիւմներէ կը տեղեկանայ:

Վերջապէս, կատարուած դէպք մը, ըլլայ ընկերական թէ ֆիզիքական, շատ աւելի դիրին է վերլուծելը, պատճառներն ու հետեւանքները հանելը, քան դեռ լրիւ չկատարուած կամ նոյնիսկ բնաւ չկատարուած դէպքը:

Այսպէս, օրինակի համար, իրար իիւսելով ցարական րեժիմին տակ մեծացած ժողովուրդի մը հոգեբանութիւնը, Գերմանիայէն ներմուծուած սոցիալիզմի քառասնամեայ աննարս իրացումը, պատերազմի առաջացուցած վայրենացումն ու յոգնութիւնը, եւ հրեաներու դէմ եղած երկարատեւ հալածանքներն ու ջարդերը Ռուսաստանի մէջ, կարելի ըլլայ գուցէ հինա եզրակացնել, թէ շատ բնական ու անխուսափելի էր բոլշեվիզմի, այսինքն՝ սոցիալական ցարիզմի երեւան գալը: Բայց քանի մը տարի առաջ ան իր առաջացման միջոցին բոլորովին անսպասելի ու դիպուածական երեւոյթի մը տպաւորութիւնը կ’ընէր:

Այդպէս ալ կարսի առաջ մեր գինուրներու պատերազմելէ հրաժարիլը, որ սարսափելի անակնկալ մըն էր նոյնիսկ մեր գինուրներուն վիճակը եւ մեր բանակի բոլոր թերին ու տկարը մօտիկէն գիտցողներուն համար, պատմիչ մը հինա կրնայ համրել իր մատներուն վրայ բազմաթիւ պատճառներ ապացուցանելու համար, որ այդ դժբախտութիւնը անխուսափելի հետեւանքն էր թուրքի, ռուսի ու մեր փոխ-յարաբերութիւններու ու վիճակին:

Անհատներու մասնաւոր կեանքին մէջն անգամ դիպուած, բախտ ու պատահար ըստւած ստուար մեծամասնութեամբ պարզ ու բնական հետեւութիւնն է իր բնաւորութեան ու վարմունքին, իր շնորհիքն ու թերութեան, ինչպէս եւ իր շրջապատողներու շահերուն, տրամադրութիւններուն ու հակազդեցութեան. թէեւ շատ յաճախ ապացուցանել չենք կրնար, որովհետեւ ազդակները թաղուած են անհատական հոգիներուն խորքը: Ազգերու կեանքին մէջ հանրային են այդ ազդակներն ու պատճառները, եւ ատոր համար ալ անհամեմատ աւելի մատչելի՝ քննութան, ու նշմարելի:

V. Կամքերու բաղխումը

Բախսը, պատահմունքը եւ դեպքերու բերումը կրնան օգնել մեր անկախութեանը այն ինաստով, որ յանկարծ յարմարութիւն կը ստեղծուի, դիւրութիւններ կ'ունենանք եւ աւելի արագ կը կատարուի իրագործումը:

Կրնայ պատահիլ, որ հասարակաց կարծիքն ալ վճռական վայրկեանին ձեռք մեկնէ մեզի եւ օգնէ, որ ոտքի բարձրանանք:

Օր մը հաւանական է, որ միջազգային վեհաժողովները համեն մեզի համար նպաստաւոր որոշում մը, երբ շահերը յարմար դասաւրուին, որով թերեւցնեն եւ վաւերացնեն մեր ծիգերը:

Այս երեքն ալ աւելի կրնայ մեզի, թե՛ւ անտես, մեծ ծառայութիւն նատուցանել եւ մեծ օժանդակութիւն ժամանակի ոգին, ժամանակի պահանջը:

Բայց ամենէն լաւատես պայմաններուն մէջն անգամ այս ընդհանուր ու միջազգային ազդակներուն ըրածը կ'ըլլայ միայն նպաստելը, օգնելը, թե՛ւ տալը, արագացնելը: Սակայն մեջ շատեր կան դժբախտաբար, որոնք այդ միջազգային ազդեցութիւններէն ո՛չ թէ դիւրացում մը կը սպասեն ու նպաստ մը մեր գործին, այլ ամբո՞ղջ գործը եւ մեր ամբո՞ղջ յաջողութիւնը օտարներէն կ'ակնկալեն: Ասոնք ո՛չ միայն հեռու կը կենան ու չեն մասնակցիր մեր ժողովուրդի թափած յուսահատ ծիգերուն ու պայքարին, այլ եւ կը մեղադրեն անոր առած «խելագար» քայլերը, որոնք միայն «արիւն ու աւեր կը թերեն», եւ կը յուսան, որ օր մը բախսը, հասարակաց կարծիքը եւ միջազգային վեհաժողով մը թե՛ւ թելի մտած պիտի գան ու պիտի հրանցնեն մեզի կազմ ու պատրաստ ու նորոնոր անկախութիւն մը՝ արծարէ ափսէի մը վրայ դրուած:

Աւա՞ն, այդ տեսակ սրանչելի նույնական ընող բարի ոգիները իին հեքիաթներու մէջ միայն կ'ապրին: Մեր իրական աշխարհին մէջ տիրողը ուրիշ ոգիներ են, որոնք իրենց տուած ամէն մէկ կարիլ բարիքի փոխարէն քու արիւնդ կ'ուզեն, քու տանջանքդ ու քրտինքդ, եւ ան ալ շա՛տ:

Պատրաստ ու «տիպունատիկ ճամբով» ստացուելիք նույն ուրիշներու գաղափարը եւ ասոր նման նանիր ու տարտամ յյուսերը երբ դնենք մէկ կողմ, մէջտեղը կը մնայ երկու բան, երկու շատ պարզ ու շատ հիմնական բան.- Մեր կամքը եւ մեզի հետ մասնաւորապէս առնչութիւն ունեցող միևն ազգերուն կամքը:

Այդ թեր ու դէմ կամքերու արիւնու ու դաժան բախումին մէջէն է, որ ծնի պիտի մեր անկախութիւնը: Ծնի պիտի երկար երկունքով, որը սկսած է վաղուց, երեք սերունդ է արդէն, եւ շատ դժուար ծնունդով, որովհետեւ շատ ձախորդ է մեր աշխարհագրական դիրքը ու շատ բարդ են մեր շուրջի պատճական ու ցեղագրական պայմանները:

Իրականութեան հանդէա աչքերը գոցելը խելացի մարդու գործ չէ: Կեանքի կռուին մէջ յուսահատիլը կենսունակ մարդու գործ չէ:

Պարտական ենք վերջապէս ամէնքս պարզ ըմբռնելու, թէ միայն մենք կրնանք տալ մեր անկախութիւնը մեզի: Մենք ինքնե՞ս պէտք է ձեռք բերենք եւ մեր հայրենիքը, եւ մեր անկախութիւնը յարատեւ մաքառունով, յանառ կամքով ու վճռականութեամբ, իյնալով ու ելնելով, ճանկօտելով կտոր-կտոր, փրցնելով ծուեն-ծուեն: Իսկ եթէ ձեռք բերել չենք կրնար, իրաւունք չունինք ապրելու իբրեւ ուրոյն ժողովուրդ:

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՈԳԻՆ

Ա. ԱՐԵՒԵԼՔ ՈՒ ԱՐԵՒՄՈՒՏՔ

1. Ասիա եւ Արեւելեան քաղաքակրթութիւն

Մարդկային քաղաքակրթութիւնը ծայր է տւած աշխարհիս զանազան անկիւններուն մէջ, բայց տեղի, դիրքի, կլիմայի եւ այլ աշխարհագրական-տնտեսական պատճառներով՝ բարդ ու բարձր զարգացման հասած է առաջին անգամ Ասիայի հողին վրայ, գլխաւորապէս չորս մեծ գետերու աւազանին մէջ, Եանցենկեանկ¹, Գանգէն, Եփրատ եւ Նեղոս, որովհետեւ Եգիպտոսն ալ առանց մեծ խղճի խայթի կարելի է կցել Ասիային, այն աստիճան կտրուած է եղեր ան Ափրիկէի միւս մասերէն եւ կապուած միշտ Ասիային թէ՝ պատմութեանք, թէ՝ աշխարհագրութեանք:

Չինաստան ու Ճնողկաստանը ապրած ու մնացած են մեկուսի: Քաղաքակրթութեան զարգացման տեսակէտէն մասնաւոր կարեւորութիւն ունի Վերջին երկու գետահովիտներու խաղցած դերը, որովհետեւ Միջագետքի ու Եգիպտոսի ստեղծագործութեան եւ անոնց խառնուրդէն առաջացած ժառանգութեան վրայ է, որ հիմնուած ու կառուցուած է մարդկային քաղաքակրթութեան արդի հոյակապ շենքը:

Այսպէսով Միջագետքի ու Եգիպտոսի եւ իրենց շուրջի երկիրներուն մասնաւոր առաւելութիւնը իրենց ստեղծած քաղաքակրթութեան տարբերութեանը մէջ չէ միւս երկութեն, այլ իրենց դիրքի. Կից ու մօտիկ ըլլալով այն ժողովուրդներուն, որոնք շարունակելու եւ կատարելագործելու կին անոնց թողած ժառանգութիւնը: Միջագետքի ու Եգիպտոսի քաղաքակրթութիւնը եթէ մնար միայն ասիական հողի վրայ եւ չանցնէր աւելի Արեւմուտք Եւրոպական ժողովուրդներուն ծեռքը, մենք չէինք ունենար մեր արդի Եւրոպական, արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը, այլ կ'ունենայինք միայն արեւելեան քաղաքակրթութիւն մը, որ իր ամենազարգացած ձեւին մէջ կը համապատասխանէ մօտաւորապէս Եւրոպայի միջնադարին. կ'ունենայինք միայն ասիական քաղաքակրթութիւն մը:

¹ Յանցգի գետը Չինաստանում: Խմբ.:

Իսկ ի՞նչ բան է Ասիան:

Ասիան աշխարհիս ամենէն խոշոր ու միազանգ ցամաքն է: Ասիան անապատներու երկար շաղը մըն է՝ եզերուած ու իրարմէ կտրուած բարձր լեռներով ու սարահարթերով, սկսած Սահարայէն մինչեւ ճափոնի ծովը: Սարաւանդ ու անապատ, այս է ընդհանուր տիպը:

Թէ՛ անապատներու եւ թէ՛ սարաւանդներու վրայ մարդկային ապրուստի գլխավոր միջոցը խաշնարածութիւնն է, իսկ հովիտներուն մէջ եւ մինչեւ մէկ որոշ բարձրութիւն՝ երկրագործութիւնը, որ իր կարեւորութեամբ կը բռնէ երկրորդ տեղը: Եւ ատոր համեմատ ալ Ասիայի բնակչութեան ստուար մասը խաշնարած է, թափառական, կամ կիսաթափառ ու քոչոր, իսկ երկրագործութեամբ զբաղուող մասերը կտրտուած են իրարմէ անապատներով ու վիթխարի լեռներով եւ չունին իրարու հետ հաղորդակցելու արագ ու դիւրին միջոցներ, կ'ապրին ցրուած ու անջատ-անջատ: Միւս կողմէն՝ թէ՛ խաշնարածութիւնը եւ թէ՛ խաշնարած-երկրագործութիւնը երկուքն ալ շատ միակերպ ու դանդաղ պարապմունքներ են, եւ գրեթէ դարերով որեւէ փոփոխութեան ու կատարելագործութեան չեն ենթարկուիր, կը կրկնուին նոյն ձեւով: Յետեւաբար այդ զբաղումներով ապրող ժողովուրդը, թէեւ ազատ ժամանակ ունի, բայց արտաքին դրդումը չունի, կեանքի պահանջին ճնշումը չունի իր միտքը յոգնեցնելու, իր միտքը լարելու: Յացի աշխատանքն ազատ մնացած դադարի ժամանակը կա՞ն միտքը բնաւ չի գործեր, այսինքն՝ ինքզինքը կուտայ ծուլութեան, կամ եթէ կը մտածէ՝ իր մտածումները կ'երթան ո՛չ դէպի գործնական կեանքի ու գործնական պէտքերուն չուրջը, այլ աւելի փիլիսոփայական, վերացական, ներհայեցական երազանք մը, տեսակ մը դանդաղ ու նոյն կետին չորս կողմը շուր եկող կիսաքուն մտուլորում:

Եւ հետզհետէ այդ վիճակը անոր համար կը դառնայ պահանջ մը սիրելի ու որոնելի, կը դառնայ իր դադարը, իր գուարճութիւնը, իր բաւականութիւնը այդ կէս-քուն, կէս-արթուն վիճակը: Յոսկէ կը ծնի հաշիշի, աֆիոնի, սուրճի, հին սօմայի, նոր ծխախոտի, ծխամորչի ու նարգիլէի եւ ընդհանրապէս կիսագրգիռ ու կիսաթմբիր տուող ամէն տեսակ միջոցներու մասնաւոր սէրը:

Այդ տեսակ միջոց մըն է նաեւ իր ամենօրեայ քանի մը անգամ կրկնուող աղօթքը միշտ նոյն անհասկնալի բառերով:

Այդ տեսակ մշուշոտ ոլոր-մոլոր մըն է Ե՛ւ իր փիլիսոփայութիւնը, Ե՛ւ աստուածաբանութիւնը, Ե՛ւ քաղաքավարութիւնը, Ե՛ւ խօսուածքին ոճը:

Ան իր մտքերուն պարզ կերպարանք մը տալը շատ չի սիրեր, այլ գալարել, պտտցնել ու իրար մէջ հազցնել՝ իր արաբեսկներուն նման, իր մոզայիկին ու իր գորգերուն նման, իր հազար ու մէկ գիշերներու մէջնէջ հեքեաթներուն նման: Եւ երբ կը փորձէ քանդակ մը կամ նկար մը՝ ծախսիկ դուրս կուգայ Եւ աւելի այլաբանական, քան իրական:

Իր աշխատանքն ու միօրինակ կեանքն կ'առաջանայ Եւ իր հակակրանքը ամէն փոփոխութեան, ամէն նորմուծութան, Եւ իր պաշտամունքը ամէն իինի, ընդունուածի, սովորական դարձածի, Եւ իր խորին երկրպագութիւնը հեղինակութեան:

Դաւատացող է ջերմեռանդ, Եւ հարցերուն ու երեւոյթներուն քննադատօրէն մօտենալը համարած է ու կը համարէ սրբապղծութիւն, թէ՛ կրօնական հարցերուն, թէ՛ պետական, թէ՛ հանրային-իրաւական: Վերջ աստուածներն ու դեւերը, վարը՝ իշխողներն ու մեծերը. այդպէս է Եկեր ու այդպէս պիտի երթայ, Եւ ան միշտ հլու է իր պետերուն, Եւ մեծ տարբերութիւն մը չունի թէ ո՞վ է այդ պետը, որ իր նտրակը կը շաքեցնէ անոր գլխուն:

Բայց ասիկա չի նշանակեր, թէ իր քաղաքական կեանքը հանգիստ է եղած ու խաղաղ կ'անցնի: Ընդհակառակը. նանր-մունը սահմաններ, մանր-մունը թշնամութիւններ, մանր փառասիրութիւն ու մանր անկախութեան սէր Եւ խաշինք պահող մարդու յատուկ պնդագլութիւն, կրուազանութիւն Եւ խաշինք պահող մարդուն յատուկ մորթելու վարժութիւն, գողնալու ու յափշտակելու գիշատիչ ու հնաւանդ բնազդներ:

Եւ այդ միշտ ոտքի վրայ Եղող խաշնարած մասը պատիճն է ու պատուհասը աւելի արդիւնաբերող, աւելի աշխատող նստակեաց երկրագործ մասին: Ուրիշներու աշխատանքը ուտելու, ուրիշներու դիզած հարստութիւնները կողոպտելու Եւ ուրիշներու շենցուցած քաղաքները աւերելու տենչը շարունակ դուրս է թափած անապատներէն ու սարաւանդներէն միշտ նոր ու նոր թափառական ցեղեր գետահովիտներու անհամենատ աւելի քաղաքակիրք մասին վրայ. Եկեր Են, ամէն ինչ նորեխի պէս կերեր ու ոչնչացուցեր Եւ իրենք ալ շուտով ոչնչացեր Են, տեղ տալով նոր կազմուող «պետութիւններու»: Պետութիւններ, որոնց սահմանները ամպի

կտորի մը պէս մէկ կ'երկարին, կը լայնանան, մէկ կը կծկուին ու կը պատռուին ծուեն-ծուէն: Թէեւ բոլորն ալ տեւական անուանական գլուխ մը դաւանիլը բնական կը գտնեն, ինչպէս հին պարբեւական ու պարսկական արքայից արքաները, արաբական խալիֆները, Թուրքիայի սուլթանը. Եւ ինչքան հին, հեռու ու զուտ անուանական, այնքան աւելի սուրբ ու յարգելի:

Եւ տիրող խաշնարած դատողութեան իբր հետեւանք՝ այդ ժողովուրդները երբեք չեն կրօած հիմնովին տարբերել իրարմէ պետութիւնն ու կրօնը: Պետութիւնը անոնց համար ընտանիք մըն է, ցեղ մը, ցեղին պետք՝ իրենց իշխողը եւ կրօնապետը: Կրօնապետական բռնակալութիւններ են բոլորը: Եւ ընդհանրապէս ահազին է կրօնքի ուժը: Մտաւոր ամէն շարժում ու կրորութիւն կեղորնացած ու կապուած է կրօնքին: Կրօնաւորներն են, որ կը ղեկավարեն հասարակութեան միտքը, եւ կրօնական կապն ու գիտակցութիւնը այդ պատճառով շատ աւելի խոր է եւ ուժեղ, քան պետականն ու ազգայինը:

Եւ այս պահպանողական ու բռնատիրական մթնոլորտին մէջ ընտանիքը յամառօրէն կը պահէ իր հին ձեւը՝ բազմակնութիւնը: Եւ հէնց որ կը ներեն անհատի տնտեսական պայմանները, կինը զատուած է ու բանտարկուած, այրերու հետ խօսելու իրաւունք չունի եւ ընդհանրապէս դէնքը ծածկուած: Եւ ատոր համար ալ տունները դուրսէն աւելի բանտի կը ննանին, քան բնակարանի. չորս հատ մերկ, բարձր ու կոպիտ պատերով կտրուած են աշխարհէն:

Աս է Ասիան:

II. Երոպա եւ Արեւմտեան Քաղաքակոթութիւն

Յիմնովին տարբեր է պատկերը, երբ Փոքր Ասիայի ափերէն դէափ արևմուտք կը նետենք մեր հայեացքը: Երոպան ցամաքի բզկտած կտոր մըն է, որ իր բազմաթիւ ձեռքերովն ու ոտքերով, խրուած է ամէն կողմէն ծովուն գիրկը, կազմելով մեծ ու փոքր թերակղիներ, կղզիներ, ծոցեր ու խորշեր:

Եթէ Ասիայի ծովերն անգամ ցամաքային են, ինչպէս Վանը, Ուրմիան, Կասպիականը, Արալը, Բայքալը, ընդհակառակը Եւրոպայի ամենացամաք մասին անգամ ազատ ծովը ծիգ է ըրած մօտենալու. հիւսիսէն՝ Պալթիկը իր թեւերով, հարաւէն՝ Սեւն ու Ազովը: Եւ ընդհանրապէս ամբողջ Եւրոպական ցամաքին վրայ զգալի է

ծովուն շունչը, կարեւորութիւնն ու ազդեցութիւնը: «Եւրոպական» ըստած կեանքը ծովուն նուերն է, Եւրոպական քաղաքակրթութիւնը իրեն յատուկ եղող կողմերովը ծովային քաղաքակրթութիւն է:

Եթե հետեւինք Եւրոպական ժողովուրդներու խաղած պատմական դերի յաջորդականութեանը, կը տեսնենք, որ դերակատարութիւնը կանոնաւոր կերպով կ'ըթայ դէպի արեւուտք եւ հիւսիս, միշտ քսուելով ծովուն. Յունաստան, Հռոմ, Միջնադարեան Իտալիա, որուն վրայ յենած է գերմանական սրբազն կայսրութիւնը, Սպանիա, Փոքրուգալ, Ֆրանսա, Հոլանտա, Անգլիա, եւ հիմա ալ նորէն ծովուն քսուելով, Գերմանիայի ու Հիւսիսային Երկիրներու վրայով, կը քալէ դէպի Ռուսաստան:

Եւ անշուշտ պատահականութիւն չէ, որ հիմա՝ ծովու տիրապետութեան այս դարաշրջանին՝ աշխարհիս մեծագոյն պետութիւնը, քաղաքակրթութիւնը վարողը Անգլիան է ու Անգլօ-սաքսոն ցեղը, այսինքն՝ հիւսիսային Եւրոպայի ամենէն աւելի ծովային Երկիրը եւ ծովային ժողովուրդը:

Եւ մինչեւ որ Եւրոպական ժողովուրդ մը ծովը չէ դուրս եկած, մարդկային քաղաքակրթութեան համար չէ ստացած այն կարեւորութիւնը, ինչ որ ունի: Յունաստանը ծովու վրայ է եղեր շատ կանուխէն, Հռոմը մինչեւ չեծաւ նաւերը՝ Կարթակինէն քանդելու ու Միջերկրականի միահեծան տէրը չդարձաւ, պատմութեան մէջ Երկրորդական դեր ուներ, Փոքրուգալի փառքը իր «արկածախնդրութիւնն» է ովկիանոսներու վրայ, Սպանիայի, Հոլանտայի ու Ֆրանսայի մեծութիւնը սնուցողը ծովն է եղած իր ծոցի հեռաւոր գաղութներով: Անգլիայի բարձրացումը կը սկսի այն օրէն, երբ կը նետուի ծովը, իսկ իր համաշխարհային կայսրութիւնը՝ մէկ-Երկու ծովաճարտ:

Գերմանական հոգիին մէջ քաղաքական խոշոր դեր մը խաղալու տեսնչը արթնցաւ թէ չէ, իր առաջին պահանջն էր նաւեր շինելը:

Ծո՞վ: Ով իր հացը կը համէ ծովէն կամ ծովուն վրայով, պէտք է կրուի ծովուն հետ, պէտք է միշտ արթուն ըլլայ, խիզախ, արագ, ձեռներէց ու հնարամիտ: Չէ՞ որ տախտակի կտորի մը վրայ է միշտ: Եւ ինչքա՞ն աշխատանք, խնամք, մտածում, արհեստ ու կատարելագործում կը պահանջէ այդ տախտակի կտորը:

Նաւուն վրայ ապրիլ կը նշանակէ շարունակ տեղափոխուիլ, շարունակ շինան ու յարաբերութեան մէջ գտնուիլ բազմաթիւ ժողովուրդներու հետ, տեսնել, լսել, առնել, ծախել. այսինքն՝ դիտ-

ողութեան հարստացում, մտքերու հարստացում, գրպանի հարստացում: Ապրանքներ ու պահանջներ, որ ինքը նոր կը տեսնէ, ապրանքներ ու պահանջներ, որ ինքը ամէն տեղ իր հետը կը տանի: Նոր պահանջներուն նոր գոհացում տալ պէտք է, նոր ապրանքներուն՝ նոր կիրառութիւն:

Ինչքա՞ն աշխատանք եւ ի՞նչ աշխատանք. ոչ միօրինակութիւն ունի, ոչ հանգիստ ու սահման, միշտ պէտք է նախատես ըլլաս, միշտ պէտք է մտածես, գտնես ու հնարես, միշտ ղեկավարես: Ու կը գործեն միտքն ու ձեռքը, ու կը գործեն մեքենաները այդ երկութիւ հրամանին տակ:

Եւ այդ բոլոր աշխատանքը գործնական իինքի վրայ. գործնական միջոց մը, ելք մը, արդիւնք մը ձեռք բերելու համար:

Նոյնիսկ վերացական ու փիլիսոփայական մտածումը կը կատարուի, առանց իրականէն ու բնականէն բոլորովին կտրուելու, տեսակ մը դրական փիլիսոփայութիւն, ուր ամէն բան մարդուն շուրջը կը դառնայ ու մարդէն անդին շատ չի հեռանար:

Ծովուն տիրողն ու հրամայողը, ծովը զապողը պտտիկ մարդն է իր պտտիկ տախտակի մը կտորին վրայ: Մա՛րդը, ծովո՛ մարդը, կը դառնայ բարձրագոյն ըմբռնումը. աստուածները բոլորովին կը մարդկայնանան, Ոդիսեւսն ու Պալլաս Աքենասը կը խառնուին իրար, որովհետեւ երկուքն ալ ծովու մարդու իտէալացումն են: Իր աստուածներուն պէս իր գեղարուեստն ալ մարմին ունի՝ մարդկային մարմին, յստակ ձեւեր, յստակ գօներ, որոշ շրջագիծ, իսկ գիտական մտածումը՝ յստակ բաժանումներ, յստակ կատեգորիներ, կանոնաւոր շէնք, լրիւ կառուցուն ու պարզ սիսթեմ. ամէն ճապար, անորոշ, մշուշոտ խճողուած բան բաւարարութիւն չի տար, կը նկատուի թերի:

Մարդը իտէալ, մարդը յաղթական, մարդը ձեռներէց, մարդը հնարող, ասոնք զանազան բառեր են արտայայտելու համար միեւնոյն բանը, արեւմտեան հոգիի անհատականութեան պաշտամունքը: Ամէն նաւավար, ամէն նաւազնաց, ամէն նաւաստի իր յատուկ ծամբան ունի, որ ինքը կը բանայ, իր գլուխը ունի, իր մտածումը, իր ծրագիրը: Եւ հետզհետէ ամէնքը կը քննեն ու կը քննադատեն եւ ամէնուն ձեռքի չափն ու կշիռը իր անհատականութիւնն է ու իր փորձառութիւնը: Նոյնիսկ աստուածներու ըսածներն ու ըրածները կ'ենթարկուին դատումի ու կը հեզնուին, նոյնիսկ ազգային մեծագոյն հերոսները եւ ամենապատկառելի դեմքերը: Ոչ մէկը չուզէր իր մտքի անկախութիւնը զիջել ուրիշին:

Հոսկէ քայլ մըն է միայն դէպի քաղաքացիական անկախութիւնները: Այս աստիճանի ինքնուրոյնութեան հասած միտքը ինչպէս կրնայ ենթարկուիլ հնարարեան թագաւորի մը քնահաճոյքին եւ հետզհետո ընդհանրապէս ուրիշներու հրամանին: Ամէն մէկը կ'ուզէ, որ իր տեսակէտը յաղթանակէ. ուրեմն ամէնքը պէտք է մասնակցին հանրային գործերու որոշումին, պետական նաև դեկավարումին: Ղենոկրատիզմը, Աֆրոդիտէի ննան, ծնած է ծովէն, միայն ոչ փրփուրէն, այլ ծովուն հետ մաքառելէն, պայքարելէն:

Նոյն պատճառներէն ու նոյն խորքերէն է, որ դուրս կը պղպջայ կրօնական ազատամտութիւնը: Որովհետեւ քննադատութիւնը կը ծնի սրբագրելու պահանջ, սրբագրութիւնները՝ բազմազանութիւն: Իսկ միեւնոյն բանի այդքան բազմատեսակ ընթրնումներուն առաջ կը ծնի ճակատագրական հարցը. «Արդեօք այս բոլորը մեր հնարած բանները չե՞ն»: Եւ կամաց-կամաց սրբազան կուռքը կը դառնայ հեռաւոր աստծու մը արձանը, աստծու արձանը կը վերածուի բարոյական գաղափարի մը մարմնացումին, մինչեւ որ կ'երթայ ու կը տեղաւորուի գեղարուեստական միւզգի մը մէկ պատուաւոր անկիւնը:

Ահա՝ Եւրոպան:

Անշուշտ Եւրոպայի բոլոր մասերը հաւասարապէս Եւրոպական չեն, ոչ ալ բոլոր դարերն ու բոլոր ժողովուրդները նոյն քաղաքակրթական արժեքը կը ներկայացնեն: Ինչպէս եւ Ասիայի հին ու նոր ժողովուրդներուն ու ժամանակաշրջաններուն մէջ ասիականութիւնը խոշոր տարրերութիւններ ունի եւ այս ու այն յատկութիւնը շեշտուած է կամ ոչ՝ տեղական ու ցեղական մասնաւոր պատճառներով, բայց իր հիմնական գծերովը բոլորի վրայ դրած է նոյն քաղաքակրթութեան կնիքը:

Եւրոպա ու Ասիա, այսինքն ծով ու ցամաք, շարժում ու թմբիր, յառաջդիմութիւն ու պահպանողական ոգի, անհատական ծիգ ու հեղինակութիւն, ղենոկրատիզմ ու բռնակալութիւն, մարդկայինի հպարտութիւն ու «քու ոտքիդ փոշին»: Մէկ կողմը շարժուն դրամագլուխ, գործարաններուն մուկը եւ ապրանքներու շրջանառութիւնը, միւս կողմի հարստութիւնը, խաշինք ու հող: Յոս օր օրի շատցող կրթական, գիտական ու մասնագիտական կրթարաններ, վարժարաններ, փորձարաններ, տնկարաններ ու համալսարան, հետզհետու աւելի անկախ ու աւելի ազատ թափով, շունչով ու աշխատանքով. ին՛ նոյն կրօնական հաստատութիւնները եւ կրօնաւորներու փէշին փակած մոնթերը, ամէն մէկուն ծեռքը նոյն

անհասկանալի լեզուով գրուած խրթին ու հաստափոր սուրբ գիրք մը, որուն անունը թէեւ դարերուն ու ժողովուրդներուն հետ կը փոխուի, բայց որուն էութիւնը միեւնոյն է յալիտեան:

Աս է զուգակշիռ Յոնիական ծովէն դէպի Արեւմուտք ու դէպի Արեւելք եղող աշխարհներուն. այսինքն՝ գրեթէ կատարեալ հակառուութիւնը իրարու, եթէ մտնենք հոգիներու ու իրերու էութեան խորքը: Ասոր համար է, որ Արեւելքն ու Արեւմուտքը իրար լեզու չեն հասկնար, իրար չեն համակրեր, թէեւ իբրեւ տարօրինակութիւն եւ իբրեւ շահագործելու նիւթ կը հետաքրքրուին իրարմով: Բոլոր արտաքրուստ շռայլուած քաղաքավարութիւններուն հակառակ՝ ներքուստ կ'արհանարեն իրար, եւ ամէն տեսակի գրաւոր ու բանաւոր ցուցադրուած բարեկանութիւններուն հակառակ՝ խորապէս թշնամի են իրար:

Երկու տարբեր քաղաքակրթութիւն, կամ աւելի ճիշդը, նոյն քաղաքակրթութեան երկու տարբեր տարիքները: Մէկը ծեր, Վրանգլուկը հինցած, աչքերը ափսոսանքով յառած իր ետին, դէպի «հին ու բարի ժամանակները», միւսը՝ երիտասարդ, նոր ու տարօրինակ զգեստներով, աչքերը սեւեռած միշտ դէպի առաջ, դէպի խարիրդաւոր հեռուները:

Բ. ԱՍԻԱԿԱՆ ՈՒ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԴԱՐԱՒՈՐ ՄԵՆԱՍԱՐՏԸ

I. Առաջին Երկու Դազարամեակները

Արեւելք ու Արեւմուտք՝ Երկու թշնամի:

Եւ այդպէս եղեր են միշտ:

Եւրոպայի ծնած օրէն, այսինքն՝ արիական ժողովուրդներու Միջերկրականի կապոյտին վրայ Երեւած օրէն, եղեր է միշտ այդ Երկութի փոխադարձ թշնամութիւնն ու հակառակութիւնը, իրար զգեստնելու, իրար տիրելու փոխադարձ ձգտումը:

Եւ, երբ ուշադրութեամբ կը դիտես պատմութիւնը՝ տեսակ մը կանոնաւոր ետ ու առաջ շարժում կը տեսնես այդ Երկութի ընդհարման մէջ: Երբեմն մարդկութան պահպանողական կուսակցութիւնն է, երբեմն յառաջդիմական, որ կը յաղթէ, առաջ կուգայ, իր

ձեռքը կ’առնէ համանարդկային գերիշխանութիւնը եւ իր սկզբունքներուն կ’ենթարկէ քաղաքակրթութեան ընթացքը. Առյն ձեւով մօտաւորապէս, ինչպէս անգիտական պարլամենտին մէջ կանոնաւոր կերպով վիճերն ու թորիները իրար ձեռքէ կը խլեն երկրին կառավարութեան դեկը ու իրար կը յաջորդեն:

Բնականարար քաղխումը տեղի կ’ունենայ այն կետերուն վրայ, ուր երկու քաղաքակրթութիւնները երես երեսի կուգան:

Սկիզբը խօսքը Արեւելքինն է:

Յոյներու Յոնիականի ափերը ոտք դնելէն սկսած մինչեւ Ալեքսանդր Մակեդոնացին, այսինքն՝ շուրջ հազար տարի, քաղաքանութեան ու քաղաքակրթութեան վարիչը առաջ Նինուէն է ու Բարելոնը, Ետքը՝ Պարսկաստանը: Վերջինս իր իշխանութեան տակ կը միացնէ ասիական այն բոլոր Երկիրները, որոնք ինկած են Միջերկրականէն մինչեւ Հնդկաստան ու միջին-ասիական անապատները, Եգիպտոսն ալ մէջը առած, ինչպէս իհմա կ’անուանենք՝ ամբողջ Սերծաւոր Արեւելքը, այսինքն՝ Ասիայի միակ մասը, որ մշտական շփման մէջ է եղած Երոպայի հետ մինչեւ նորագոյն դարերը:

Այս միջոցին արեւմտեան հոգին, ստեղծագործութիւնն ու պետականութիւնը արդէն այնքան ուժեղցեր, կազմաւորուեր ու հարստացեր էր Յունաստանի մէջ, որ վերջին երկու հարիւր տարիներու ընթացքին պարսիկ քաջաւորներու գիսաւոր ջանքն ու երազանքը յոյներու անձին եւ ունեցածին տիրելն էր, որը նասամբ միայն յաջողեցան, գրաւելով Փոքր Ասիայի ափերը եւ Թրակիան, իսկ մնացած մասերուն վրայ առաւել կամ նուազ անուանական գերիշխանութիւն մը:

Այս հազար տարուան արեւելեան առաջնութեան կը յաջորդէ Երկրորդ հազարամեակ մը, նաևկեդոնական արշաւանքէն մինչեւ արաբական պետութեան մը ասպարեկ գալը, երբ գերիշխանութիւնն ու քաղաքակրթական դեկավարութիւնը կ’անցնի արեւմուտքի ձեռքը: Նախ՝ Ալեքսանդրի չափազանց տիպիկ արշաւանքը, Ետքը՝ Սելեւկեան ու Պտղոմեան տները, Ետքը՝ Հռոմայեցիք, Վերջն ալ՝ Բիւզանդիոնը: Այսինքն՝ սկիզբը Հելլենիզմի տիրապետութիւնը, ոգին ու քաղաքակրթութիւնը, իսկ վերջը՝ քրիստոնեութիւնը:

Քիստոնեութիւնը իբրեւ դաւանանք ու պաշտամունք խառնուրդ մըն է ու Եգրակացութիւնը Սերծաւոր Արեւելքի եւ յունահոռնեական բոլոր կրօնական ըմբռումներուն ու ձգտումներուն: Իսկ իբրեւ բարոյական ու ընկերային իտէալ բոլորովին նոր թոիչը

մըն է մարդկային մտքի ու զգացման. ծովու բերած քաղաքակրթութենէն ալ անդին անցնելու ոստում մը:

Կեանքի ու ծովու փորորիկները յաղթահարելու իր փորձերէն ետքը՝ մարդու հոգին ճիգ կ'ընէ իր ներսի դին, իր խորքերուն մէջ փորորկող կրթերուն ծովն ալ զապելու. ընկճել կ'ուզէ իր եսական ձգուումները, իր անձնական վայելքները, ուրիշները շահագրծելու ներքին բնազդը: Ուժի, վայելքի ու եսի տիրապետութեան դէմ բուռն բողոք մըն է, ու քարոզ մը սիրոյ, անձնուիրութեան ու ալտրուիզմի: Խոր, ջինջ ու ծաւի բարոյականութիւն մը իր շուրջի ծովուն ննան եւ հեռաւո՞ր բարոյականութիւն մը, մեզի համար դեռ շատ հեռաւոր ու ետ-ետ փախչող բաց ծովերու հորիզոնին ննան:

Բայց Արեւելքի մէկ կարեւոր մասին տէր դառնալը, արեւելեան ժողովուրդներու հասկացողութեանն ու ճաշակին հետ մօտիկ ու տեւական շփումը, ինչպէս եւ ներքին քաղաքացիական կրիւները եւ տնտեսական պատճառները հետզիետէ բաւական կ'աղճատեն արեւմտեան ոգին նոյնիսկ բուն իր հողին վրայ: Իսկ քրիստոսի երրորդ դարէն սկսած՝ հիւսիսէն անվերջ դէպի հարաւ խուժող գերման ցեղերու ողողումին տակ, հօռմէական կայսրութիւնն ու քաղաքակրթութիւնը կամաց-կամաց կը վերածուին փլատակներու, եւ ծովու հոգեբանութիւնը կը մարի վերջանականապէս:

Եւրոպան դարձած է Ասիա, այսինքն՝ ցամաք, այսինքն՝ միջնադար:

II. Երրորդ կամ Մահմետական Յազարամեակը

Եւ ճիշդ այդ վայրկեանին է, որ Մերձաւոր Ասիան ոտքի կ'ելնէ նոր թափով: Արաբիայի անապատներուն մէջ կը ծլի նոր կրօն մը, ու նոր պետութիւն մը, որ մէկ-երկու տասմեակ տարիներու միջոցին տէր կը դառնայ Յինդիքուշի լեռներէն մինչեւ Ատլանտիկ տարածուող աշխարհին:

Սահարայի խորքերը ու Սահարայի շուրջը, Միջին-Ասիայի անապատները եւ այդ անապատներուն շուրջը ամէն տեղ յաղթական է այդ նոր կրօնապետութիւնը, մահմետականութիւնը, եւ բոլոր այդ մանր ու խոչոր ժողովուրդները կը քաշէ ու կը կապէ իրարու: Որովհետեւ ինքը ծնունդ է անապատի, որովհետեւ իր դաւանանքը խիստ պարզ է ու մատչելի, որովհետեւ չի հարկադրեր որեւէ լուրջ զրկանք ու պարտաւորութիւն. ընդհակառակը, կը

խոստանայ ամէն բարիք ու վայելք թէ այս եւ թէ միւս աշխարհին մէջ, բաւական է, որ հետեւիս իրեն: Իսկ չհետեւողը դուրս է ամէն օրէնք եւ իր անձն ու գոյքը ուղղափառներու տրամադրութեան տակ. տիրէ՛, խլէ՛, առեւանգէ՛, ջարդէ՛ ու յափշտակէ՛, այսինքն՝ ամենաընտանի բարոյականութիւնը ամէն մարդու, մանաւանդ կիսավայրենի ժողովուրդներու ուժի ու եսի բարոյականութիւնը, գիշատիչի հին ու հնաւանդ իտէալը:

Եւ երբ արագ կերպով կը սկսի աճիլ արաբական քաղաքակրթութիւն մը, արեւելեան կեանքի ու ճաշակի, արեւելեան մտքի ու զգացումներու նոր ու փարթամ ծաղկում մը, իր ձեռքն առնելով եւ առուտուր եւ արհեստ, փիլիսոփայութիւն ու բժշկութիւն, եւ գիտութիւն եւ արուեստ, անդի՞ն արեւմուտքի մէջ միայն քրիստոնեութիւնն է, որ ապրօք է հինի աւերակներէն եւ կանաց-կանաց կը տարածուի ամբողջ Եւրոպայի ցամաքին վրայ, հետզհետէ ցածնալով ու յարմարուելով կիսակիրք նոր ցեղերու ճաշակին ու բարքերուն: Եւ շատ չանցած Արեւելք ու Արեւմուտք գաղափարները կը նոյնանան մահմետական ու քրիստոնեայ բարերուն: Եւ կը սկսի անհաշտ ու երկարատեւ կրիւր այդ երկութիւն միջեւ դարեր ու դարեր յանուն քրիստոնեութեան եւ յանուն Մահմետականութեան, թէեւ այդ քրիստոնեութիւնը մեծ տարբերութիւն նը չունի Մահմետականութենէն: Որովհետեւ թէ Բիլգանիհոնը եւ թէ պապականութիւնը, թէեւ շարունակութիւնը հին արեւմտեան քաղաքակրթութեան եւ ղեկավարը քրիստոնեութեան, բայց ինքնին իրենց ոգիով եւ ընբռնունով դարձած են բոլորովին արեւելեան:

Ղիմքը հեղինակութիւնն է, քարացած դրկմաները եւ աստուածապետական սկզբունքները. նոյն սէրը փարթամութեան ու վայելքի նոյնիսկ հոգեւորականութեան մէջ, նոյն ծարաւը յափշտակելու ու ջարդելու եւ նոյն անյագուրդ վէճը ասսուածաբանական նրբութիւններուն շուրջը: Պապականութիւնը բուռն ձգտում մըն է ննանուելու արեւելքի խալիֆայութեան: Եւ ժամանակի ամենէն աւելի արեւմտեան, ամենէն աւելի ծովային ոգի ունեցող կտորը, այսինքն՝ Լոնգարտական քաղաքները անոնք ալ նուազ արեւելք չեն. նոյն շունչը՝ ամէն տեղ:

Դարաշրջանը վարողը Ասիան է: Երբ արաբներու ուժը կը սպասի, Մահմետականութեան դրօշակը Մերձաւոր Արեւելքի տիրապետութեան հետ կ'անցնի Միջին Ասիայի անապատներէն դուրս յորդող թուրանական ցեղերու ձեռքը: Անոնք իրենց զարգացման

ցած աստիճանովը ոչինչ չեն բերեր մահմետական քաղաքակորդութեան, բայց իրենց խաշնարածի թարմ կրօւասիրութեամբ տէր կը դառնան Եւ խալիֆներու հաւաքած հողամասերուն Եւ արաբական ու պարսկական կուլտուրայի արտադրութիւններուն, կը քշեն մինչեւ Պոլիս, կը տիրեն Բալքանները, մինչեւ Դանուբի ջրերը Եւ անկէ անդին մինչեւ Վիեննայի պարիսպները. այսինքն՝ կը հասնին Արեւելքի յառաջխաղացման ամենալայն սահմանները:

Վայրկեան մը ամբողջ Եւրոպան Ասիայի սուրին ու սպառնալիքին տակն է: Յոտկէ ալ արագ կը սկսի անկունը Օսմաննեան կայսրութեան:

Այսպէսով Եօթներորդ դարէն մինչեւ տասնըեօթերորդը, ուրեմն նորէն մօտաւորապէս հազարամեակ մը, Արեւելքն է գերիշխողը Եւ իր զէնքով Եւ իր դիրքովը Եւ իր ըմբռնումներովը:

III. Արեւմտեան Նոր Դարաշրջանը

ԺԵ-ՐԴ դարէն արդէն կամաց-կամաց կը պատրաստուի Արեւմուտքի նոր զարթօնք մը, արեւմտեան մտքի ու արեւմտեան մարդու նոր շարժում ու գործունեութիւն: Եւ այդ զարթօնքը նորէն շնորհիւ ծովերուն, մեծ ծովերուն, ովկիանոսին:

Փորթուգալն ու Սպանիան ծովային նոր ճամբաներ կը փնտռեն, կ'ուզեն հասնիլ Հնդկաստանի հարստութիւններուն ու համեմներուն՝ ծովու ճամբով: Կասկօ-դէ-կաման Աֆրիկայի շուրջը կ'ընէ Եւ Եւրոպայի առաջին նաւը կը մտնէ Հնդկաստան: Քրիստափոր Թոլոմապոսը կը ձգտի աւելի կարծ ու շիտակ ճամբի, միշտ Արեւմուտք երթալով Արեւմուտքը հասցնել Արեւելք: Կը գտնուի Եւ այդ ճամբան, բայց մինչեւ այդ ճամբան գտնուիլը, կը բացուին Ամերիկան, Աւստրալիան, Եւ, Եթէ կ'ուզէք, նաեւ Աֆրիկան, այսինքն՝ աշխարհիս ուղիղ կեսը:

Ի՞նչ ցնցում մտքի ու հոգիի, ի՞նչ շարժում. միջնադարեան ըմբռնումներու Եւ ասիական հեղինակութեան ամբողջ շենքն է, որ կը փլի: Նոր հորիզոններ, նոր երկիրներ, նոր մարդիկ, նոր բարքեր, նոր հարստութիւն, նոր բոյսեր ու կենդանի Եւ հետզհետ նոր-նոր գաղութներ, նոր խառնուրդ ժողովուրդներու, ապրանքներու, կեանքի ձեւերու Եւ հոգերանութեան: Եւ նոր մշտական հաղորդակցութիւն այդ բոլոր նորութիւնները իրարու կապող, միշտ ծովով: Ասպարէզը

ծովու մարդունն է, գերիշխաննութիւնը՝ ծովուն վրայ ամենէն բարձր կարողութիւնը ցուցադրողին: Փորբուգալ, Սպանիա, Հոլանտա, Ֆրանսա ու Անգլիա կը մրցին իրարու հետ. բոլորն ալ կ'ապրին ովկիանոսին եզերքը, բոլորն ալ իրենց դեմքը դարձուցած են դեպի նոր երկիրները, դեպի նոր ծովերը, դեպի նոր ճամբաները, որ կը տանին Ասիա:

Եւ ասկէ ետքը մեծ ազգերու բախտը կը վճռուի ծովուն վրայ, կրիւները կ'ըլլան գաղութներու համար: Մեծ պետութիւններու բարձրացուն ու անկունը կը պայմանաւորուին իրենց գաղութային քաղաքականութեամբ, իրենց հզօրութիւնն ու արտադրութիւնը կը սնուին գաղութներու հարստութեամբ: Հազարաւոր մղոններով հեռու կղզի մը, հանք մը, շուկայ մը, յարնար դիրքով ծովուն մէջ ցցուած ժայռի կտոր մը շատ աւելի մօտիկ ու կարեւոր է յաճախ, քան դրանցի ընդարձակ տարածութիւններ:

Այդ ծովային կրիւներուն, արշաւանքներուն, երթեւեկին, առուտուրին ու արկածախնդրութիւններուն մէջն ահա~ կը ծնի նորեն հին արեւմտեան ոգին, հին յունահռոմայեցին, հին երոպացի մարդը. միայն շատ աւելի լայն հորիզոններով, շատ աւելի լայն ազգութիւններու մասնակցութեամբ եւ շատ աւելի լայն ու խոշոր աշխատանքով: Եւ բնական կերպով կը վերակենդանան հին պետական աւելի ազատ ձեւերը, հին կրօնական ազատախոհութիւնը, հին ժողովրդավար սկզբունքները, մարդկային արժանիքի ու բարձրութեան հին ընթռնումը, հին պաշտամունքը անհատականութեան, հին տիրող հոգին ու գործնական մտածումն ու փիլիսոփայութիւնը, ինչպէս եւ գործի, շարժման ու աշխատանքի սկզբը:

Երոպայի այս նոր բարձրացունը, որ ծայր կուտայ ժե ու ժԶրդ դարերէն եւ կ'ամրանայ ժե ու ժԸ-րդի ընթացքին, ժմ-րդ դարու սկիզբէն բացարձակ տէրն է աշխարհի:

Եւ այս նոր ու բուռն գործունեութեան դէն, գիտութեան ու տեխնիկի այս յանդուգն օարգացման դէն, պետական ու վարչական այս նոր ընթռնումներուն ու կարգերուն դէն եւ այսքա~ն ազգերու միահամուռ ու միակամ արշաւանքին ու կամքին առաջ, Արեւելքի կազմն ու ոգին անկարող էր դիմադրելու մանաւանդ իր արդի խարիսլած ու հնադարեան վիճակին մէջ: Պէտք է խոնարհեր գլուխը եւ մասնաւորապէս Երոպայի հին ախոյեանը՝ Մերձաւոր Արեւելքը: Բոլոր մահմետական պետութիւնները անխտիր կամ բոլորովին ենթարկուեցան Երոպական իշխանութեան, կամ պահած են թէեւ

արտաքին երեւոյթը անկախութեան, բայց իսկապէս խաղալիքն են Եւրոպական պետութիւններու, եւ եթէ դեռ կը տեւեն, արդիւնք է պարզապէս Եւրոպական պետութիւններու միջեւ եղած նրցակցութեան:

Այսպէսով՝ արեւելեան ոգիի երկրորդ տիրապետութիւնը, այսպէս ըսենք, մահմետական ծաղկումը, արդէն շատոնց փակուած պատմութիւն մըն է, իր մօտաւորապէս հազար տարուան գերիշխանութենէն ետքը Արեւմուտքի հանդէա: Այդ գերիշխանութիւնը աշնուազն երկու դարէ ի վեր անցած է Եւրոպայի ծեռքը, ինչպէս եւ մարդկային քաղաքակրթութեան ու յառաջդիմութեան ջահը:

Եւ ինչպէս որ մահմետական հազարամեակին նոյնիսկ մեր պապերն ու Բիզանդիոնը, նոյնիսկ Վենետիկն ու ճենովան ու խաչակիրները ենթարկուած էին արաբական ու արեւելեան ընթանումներուն, ծեւերուն ու ոգիին, առանց գիտակցելու, մինչեւ անգամ Սահմետականութեան դեմ կոռուիլ ուզած միջոցին, այնպէս ալ հինա մահմետական երկիրները, իրենց գոյութիւնը պահպանել կարողանալու համար գոնե իբրև երկրորդական պետութիւններ, ստիպուած են փոխ առնելու Եւրոպայէն գէնքեր, մտքեր, հաստատութիւններ, պարլամենտներ ու տնտեսական ծեւեր բոլորովին հակառակ իրենց էութեան ու հոգեբանութեան:

Բայց ուրիշ ճար չկայ: Եւ ասիական ժողովուրդներէն միայն անոնք կրնան հիմա դեր մը խաղալ պատմութեան մէջ եւ արժէք նը ներկայացնել քաղաքակրթութեան համար, որոնք իրապէս իրացնել կարողանան արեւմտեան ոգին: Մինչեւ հինա միայն ճապոնն է այդ ժողովուրդը, եւ բացատրութիւնն ալ շատ պարզ, չէ՞ որ ծովու զաւակ է, ան Եւրոպան է Ասիայի ամենաարեւելեան ծայրին:

Արդեօք եւ այդ երկրորդ արեւմտեան գերիշխանութեան ու քաղաքակրթութեան շրջանը ունենալու է իր խորհրդաւոր հազարամեակը, ինչպէս եղեր է մինչեւ հիմա նախորդ կրկնակի փոխանցումներու ժամանակ, թէ՞ տեւելու է աւելի կարծ կամ աւելի երկար հարց նըն է, որ գուշակութիւններու աշխարհին կը պատկանի:

Այսքանը միայն կրնանք ըսել այժմ, որ սկսուածը դեռ խիստ նոր ու քարմ շարժում մըն է, դեռ դարերու ապագայ ունի իր առջեւը եւ իրենց ուժերը դեռ լիովին չգործադրած ժողովուրդներ կը սպասեն հերթի:

Երբ յոգնի ու խոնարհի Անգլօ-սաքսոն տարրը, ետեւը կեցած է Գերմանիան եւ Ճիւսիսը, խիստ աշխատող, մտածող, կազմակերպող ու ձեռնարկող ժողովուրդներ: Իսկ գերմաններու ետեւը սլա-

ւոն տարրը, ռուսները մասնաւորապէս, այնպէս որ դեռ շատ մեծ են Եւրոպական մտքի ու ոգիի պահեստի ուժերը եւ պատմական հնարաւորութիւնները:

Շարք մը դարերէ ետքը հաւանական է այս կամ այն ձեւով կրկին վերադարձ մը՝ պահպանողական գերիշխանութեան, ցանաքային ոգիին, ասիական տեսակէտներուն. նորէն տեսակ մը նահանջ՝ դէպի եւ, տեսակ մը էջքի ու հանգստի շրջան:

Թէ ուրկէ՝ պիտի փորի փորորիկը՝ իհարկէ կը պատկանի նորէն գուշակութեան աշխարհին: Եւրոպայի մէջ միշտ սուտ ու իրաւ վախ մըն է եղած «դեղին վտանգէն», այսինքն՝ Հիմալայեան պատնէշին ու չինական պարիսպներուն ետեւը սուսիկ-փուսիկ կծկտած ժողովուրդներէն, որոնք քիչ-քիչ սկսած են խլոտիլ: Ո՞վ գիտէ, արդեօք պատմական նոր զարթօնք մը ունենալու չէ՝, նոր Կոնֆուցիոսով մը խթանուած, այդ սարսափելի լուր 400 միլիոնը, եւ ողողելու չէ՝ իր հեղինակութեան ու պահպանողականութեան պաշտամունքովը եւ անապատի ու սարաւանդի իր հասկացողութիւններովը մինչեւ Ատլանտեանի ափերը:

Այն ժամանակ մեր խեղճ անհատականութեանն ու ազատամտութեանը միակ փախուստի ճամբան կը մնայ իր ծովը. դէպի Ամերիկա՝ դէպի կղզիները:

Բայց ենթադրութիւններուն ներուած խախուտ սահմանը չափէն աւելի անցած չըլլալու համար դնենք վերջակէտ:

Գ. ԱՐԴԻ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ

I. Իր Բնորոշ Գծերը

Հիմա մենք կ'ապրինք արեւմտեան քաղաքակրթութեան եւ ծովու տիրապետութեան դարաշրջանին մէջ: Այդ դարաշրջանի սկիզբն ենք, այդ դարաշրջան ելքին վրայ: Ան իր բովանդակ ուժը, բովանդակ ծաղիկը չէ բացած դեռ, եւ հասուն պտուղը դեռ շատ է հեռու: Դեռ շատ կան նախորդ շրջանէն ու ցանաքային քաղաքակրթութենէն մնացած ձախորդ ու յետամնաց ժառանգութիւններ, որոնք պէտք է աւլուին նեշտեղէն տեղ բանալու համար նորերուն ու ժամանակի պահանջին:

Եւ որովհետեւ ծովն է առանցքը արդի քաղաքակրթութեան՝ բոլոր ցամաքներն ու կղզիները ոչ թէ ծովերով կը բաժանուին իրարմէ, ինչպէս որ Կ'ԸԼԼԱՅ ասիհական տիրապետութեան շրջանին, այլ ծովերով կը կապուին իրարու: Եւ կը ստացուի սերտ շփում ու գործակցութիւն աշխարհիս բոլոր մասերուն միջեւ, քաղաքակրթութիւնը կը դառնայ համամարդկային, միջազգային, իրարու հիևսուած, իրարու հագուած, իրարու կապուած: Եւ հսկայական չափերու կը հասնի միջազգային տնտեսութիւնը, որուն ազդեցութեանը կ'ենթարկուի ամէն ազգային տնտեսութիւն եւ ինքն ալ ակամայ կը ձգտի միջազգային դերի:

Այդ համատարած կապն ու շփումը, այդ ապրանքներու, ձեռնարկներու, արտադրութիւններու գիշեր ցերեկ դադար չունեցող երթեւեկը խթան կը դառնայ ամէն հարստանալ ուզող, ամէն դեր խաղալ ուզող ազգի, որ զբաղուի ամենէն առաջ արդիւնաբերութեանը ու առուտուրով: Աշխատութեան շեշտը դաշտերու ցանքսերէն ու լեռներու արօտներէն կը փոխադրուի գործարանները, նաւահանգիստները եւ հաղորդակցութեան կապ ներկայացնող քաղաքները: Ու քաղաքները կը դառնան աշխարհներ, ուր տեղի նեղութենէն խեղճ բնակչութիւնը իրարու քով ապրելու անկարող հարկադրուած է ապրելու իրար զլխու:

Այս տնտեսութեան եւ այս երթեւեկին թէ՛ նոր-նոր նիւթեր, թէ՛ նոր միջոցներ հայթայթելու համար մարդկային միտքը լարուած աշխատանքի վրայ է: Եւ գիտական աշխատանքի, այսինքն՝ բնութիւնը ուսումնասիրելու, եւ տեխնիկական աշխատանքի, այսինքն՝ բնութիւնը կապելու եւ իրեն ծառայեցնելու: Ասոր արդիւնքն է, որ օր չկայ, որ նորութիւն մը չբերէ, որ նոր գիտ մը չելնէ մէջտեղ:

Նորելու, փոխելու, հնարելու, կատարելազործելու այդ անհանգիստ տենչը ընդհանուր է ամէն տեղ ու ամէն բանի մէջ ժամանակիս մարդուն հոգիին խորքը: Մեր դարը շեշտուած յառաջադիմական դար է: Ամէնքը առաջ կը նային ու կը ձգտին դէափ վեր: Նոգիները սլացք ունին, յանդգնութիւն, վստահութիւն եւ հաւատք մարդկային ուժին: Եւ ով ամենէն աւելի ունի այդ սլացքը, յանդգնութիւնը եւ հաւատքը իր հոգեկան ուժերուն՝ ան է, որ կը յաղթէ այս դարաշրջանին մէջ:

Եւ ճիշդ այդ պատճառով մեր դարաշրջանը անհատականութեան դար է. իհմնական պահանջը՝ անհատի ազատութիւնը, իհմնական ձգտումը՝ բանալ ճամբաները ամէնուն առջեւը, որպէսզի ամէնքը կարող ըլլան դէափ վեր շարժուելու, ամէնքը կարող ըլլան

կրթուելու եւ ընտրելու իրենց յարմար եկող աշխատանքը, ամէնքը կարող ըլլան գործադրելու իրենց շնորհքը, իրենց տաղանդը, իրենց ուժերը, ամէնքը հնար ունենան լսելի ընելու իրենց ձայնը, ըսելու իրենց մտածումը, եւ ասպարէզը բաց ըլլայ ամէն մրցումի:

Նեմոկրատիզմ բառը կը նշանակէ «ծամրա՝ տուէք ամէնուն»։ Եւ դեմոկրատիզմի հիեալն է՝ տալ հնարաւոր լայն աստիճանը անհատներու ազատութեան, որպէսզի հանրութիւնը շահի, եւ օղակել հանրութիւնը սերտ ինքն իր մէջ եւ զարգացնելը համայնական զգացումն ու գործունեութիւնը, որպէսզի բոլոր անհատները օգտուին։

Այս ներքին դրդումներուն համենատ ալ ձեւուեր են ու կը ձեւուին մեր արդի կառավարութիւնները եւ պետական կազմը։ Գերագոյն սկզբունքն է ժողովուրդի տիրայնութիւնը։ ամէն ինչ ժողովուրդի համար ու ժողովուրդի կամքով։ Որով ամէն պետական ու վարչական մարմնի հիմքը կը դառնայ ընտրութիւնը, ընտրական սիսթեմը, իսկ ձեւը՝ ժողովը, ամէն տեսակի մեծ ու փոքր պարլամենտներն ու համաժողովները։ Եւ դարուս բոլոր ներքին քաղաքական մաքառումներն ու յեղափոխութիւնները վերջ ի վերջոյ կը դառնան այդ երեք իրարմէ բղխող իրաւական գաղափարներուն տրուելիք իմաստին ու սահմանումին շուրջը։ **Ժողովուրդ, ժողով եւ ընտրութիւն**։

II. Ազգերու Անկախացումն ու Դաշնակցումը

Նոյն ներքին զսպանակներուն համենատ ալ ժողովուրդներու արտաքին քաղաքականութեան, ձգտումներուն եւ իրար հետ ունեցած փոխադարձ յարաբերութիւններուն վրայ տիրող սկզբունքը հետզհետէ կը դառնայ ազգային գաղափարը։ Նախորդ դարաշրջանին ժողովուրդներու ներքին քաղաքականութիւնը հիմնուած է տիրող թագաւորական տան մը իրաւունքներուն վրայ, եւ ժողովուրդը ծայն չունէր, նոյն էլ եւ արտաքին քաղաքականութեան վերաբերմանը։ Այսինչ իշխող տունը՝ խելով կամ ժառանգելով՝ տէր էր դարձած որոշ երկիրներու եւ ժողովուրդներու, առանց որեւէ կարեւորութիւն տալու այդ ժողովուրդներու ցանկութեան։

Բայց, երբ կուգայ ժողովուրդներու ինքնիշխանութեան գաղափարը, երբ քաղաքակրթութեան զարգացումը կը սկսի պահանջել թէ ժողովուրդ մը ինքն է, որ պէտք է որոշէ իր կազմն ու կառավար-

ութիւնը, բնականօրէն ինքնին կուգայ տիրուած ու բռնի կերպով միացուած ազգութիւններու անջատնան պահանջը, եւ նոյն ազգութեան բռնի կերպով բաժնուած մասերը միացնելու պահանջը. որով հետզհետէ պատմութիւնն ու իրականութիւնը կը բռնեն ազգային ճամբան, այսինքն պետական միութեան իհնքը կը նկատուի ազգային միութիւնը: Ամէն ազգ ինքն է տէրը եւ ինքը պէտք է ընտրէ ինչպէս իր ներքին կառավարութեան եղանակը, այնպէս ալ իր պետական արտաքին վիճակը:

Այս ընթանումի առաջին արդիւնքն է բազմաթիւ «հապատակ» ազգերու ազատագրուիլն ու առանձին պետութիւններ կազմելը ԺԹ-րդ դարու ընթացքին եւ այս վերջին պատերազմին իրեւ հետեւանք: Այդ ուղղութեամբ աշխատանքը շարունակուելու վրայ է, եւ մեր անկախութեան հարցն ալ իհնա հերթական է, ոչ միայն անոր համար, որ մենք կը ձգտինք, եւ որ կան գուցէ մեզի նպաստաւոր ուրիշ ազգերու շահեր, այլ եւ այն մեծ ընդիհանուր պատճառով, որ մարդկային քաղաքակրթութեան դրած պահանջն է ատիկա. մեր ժամանակի ոգին է, որ կը պահանջէ:

Նոյն ընթանումէն կը բխի միջազգային քաղաքականութեան մէջ արմատ ձգող երկրորդ կարեւոր երեւոյթ մը: Տիրապետութիւնը, ուրիշ ազգերու գլուխն տիրելը, մէկ անգամէն մէջտեղէն վերնալ չի կրնար. նախ որովհետեւ ամէն պատմական երեւոյթ իրականութիւն կը դառնայ յամառ դիմադրութեամբ եւ աստիճանական երկարատեւ զարգացնամբ, միւս կողմէն ալ այդ դանդաղութիւնը որոշ չափով անհրաժեշտ է քաղաքակրթութեան զարգացնանը եւ ապահովութեանը համար: Այնպէս որ տիրապետութիւնը դեռ երկար կը մնայ, բայց տիրապետութեան իին ձեւը այլեւս երկար մնալ չի կրնար: Բոնակալութիւնները, բացարձակ տիրապետութիւնները, ժողովուրդներու ստրկացումը, ապազգայնացումը եւ դիմագործկ դարձնելը կը նկատուին հակառակ դարուս ոգիին, իրեւ թշնամանք մարդկութեան, իրեւ արգելք քաղաքակրթութեան զարգացնան եւ իրեւ անբարոյական երեւոյթ:

Եւ ճիշդ ատոր համար ալ քաղաքակրթապէս ամենէն բարձր կեցած ամենէն մեծ տիրապետութիւնը կը ջանայ իր կայսրութեան վրայէն վերցնել տրապետական ու բռնակալական տեսքը, եւ հետզհետէ կը վերածուի դաշնակցային ձեւի, տալով իր հապատակ ժողովուրդներուն կամ լայն ինքնավարութիւն կամ կէս-անկախութիւն կամ գոնէ անկախութեան մը արտաքին երեւոյթը: Անխուսա-

փելի կերպով Անգլիային հետեւելու են այն միւս ազգերը, որոնք գաղութներ ունին եւ հաստակ ազգեր, որովհետեւ անկարելի է դիմադրել հասունցած ընթռնումներուն եւ ժամանակի հրամայական ստիպումին. քիչ մը աւելի ուշ կամ քիչ մը աւելի կանուխ, բայց բոլորն ալ պէտք է երթան այդ ճամբով:

Տիրապետութիւններու դաշնակցային պետութեան վերածուելուն զուգահեռ, եւ անոր ազդեցութեան տակ, տեսակ մը անոր մեծ ուժին հակակշելու համար, արդէն ծայր է տուած միջազգային եղորորդ ընթռնում մը, որ է փոքր ազգերու դաշնակցութիւնը, խնճակցումը, իրենց շահերը պաշտպանել կարողանալու համար, իրենց ձայնը անհրաժեշտ եղած չափով լսելի դարձնելու համար: Բալքաննեան դաշնակցութիւնը, փոքրիկ անտանդը, Սիցին Ամերիկեան դաշնակցութիւնը, Բալտիկ Երկիրներու դաշնակցութիւնը, կովկասեան դաշնակցութիւնը այդ կարգի փորձեր են ու ճիգեր:

Եւ այս Երկու ծեւի դաշնակցային ուղղութեան քովեն կը քալէ չորրորդ միջազգային ծգտում մը, այդ բոլոր դաշնակցութիւններն ու ազգերը իրար կապելու համամարդկային մէկ եւ ընդհանուր դաշնակցութեան մը մէջ. այդ ծգտումի առաջին նարմնացումն է, թէեւ դէռ շատ թոյլ ու թերի, Լեմանի ափին տեղաւորուած Ազգերու Լիգան:

Այսպիսով ժամանակի ոգին մեզի կը տանի մէկ կողմէն դէպի մանրացումը պետութիւններու, դէպի փոքր, անկախ ու ազատ ազգերու առաջացումը, եւ միւս կողմէն այդ անկախ ազգութիւններու զանազան աստիճանի կապակցումն ու դաշնակցումը իրարու հետ:

ՄԵՐՉԱՒՈՐ ԱՐԵՒԵԼՔ

Ա. ԱՆԳԼԻԱՅԻ ՈՒ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱԿԱԴԻՐ ԶԳՏՈՒՄՆԵՐԸ

I. Ասիայի հարաւը եւ Անգլիա

Եւրոպայի արշաւը դեպի Ասիա սկիզբը ուղղուած էր գլխաւորապէս Յնդկաստանի վրայ: ԺԶ-րդ դարուն փորթուգալցիք էին. հոսանքը աւելի մեծցաւ յաջորդ դարուն, երբ արեւելեան ծովերու գերիշխանութեան հետ նաեւ Յնդկաստանի առուտուրը անցաւ հոլանտացիներու ձեռքը: Բայց թէ՝ յարաբերութիւնները եւ թէ՝ ընդհարումները տեղացի իշխաններուն հետ անհամենատ աւելի շեշտուեցան ֆրանսիացիներու ժամանակ մինչեւ ԺԸ-րդ դարու կեսերը, ուրկէ սկսած՝ առաջնութիւնը ծովերու վրայ, ուրեմն եւ Յնդկաստանի շահագործումը՝ կ'անցնի Անգլիային:

Եւրոպական այդ արշաւը Ասիայի վրայ իր իսկական լայն չափերուն կը հասնի սակայն ԺԹ-րդ դարու ընթացքին, մասնաւորապէս՝ շոգենեքենայի գիւտէն ետքը: Իրար ետեւէ կը գրաւուին կամ մեծ պետութիւններու ազդեցութեանը կ'ենթարկուին Յնդկաստանէն դեպի աւելի արեւելք գտնուող երկիրները՝ Բիրման, Սիան, Անամ մինչեւ Չինաստան ու կղզիները:

Այդ միջոցին Անգլիան իր տիրապետութիւնը կը տարածէ ամբողջ Յնդկաստանի վրայ մինչեւ Չինալայի բարձունքները, որուն կը միացնէ նաեւ Բիրմանը մէկ կողմէն, Բելուրը՝ միւս: Միեւնոյն ժամանակ կը քաշէ հոգը դեպի Յնդկաստան տանող կարճ ճամբուն: Իր ձեռքն են ճիպրալտարը, Մալթա, Եգիպտոս, Ատէն, այսինքն՝ բոլոր դռները, երբ կը բացուի Սուլակի ջրանցքը: Յերթը կը հասնի Պարսից ծոցի ու ծովի արաքական ու պարսկական ափերուն, այսինքն՝ դեպի Միջագետք: Իսկ ով տէր է Եգիպտոսին ու աչք ունի Միջագետքի վրայ՝ անհրաժեշտ է, որ ունենայ Պաղեստինն ու Սիւրիան, միակ կապը, միակ ճամբան այդ երկուքը իրարու զօդող, այդպէս է եղած միշտ անցեալին մէջ, եւ այդ է պատճառը, որ հրեաները հայրենիք չունին:

Եւ ահա՝ այս համաշխարհային պատերազմը տուաւ Անգլիային եւ Միջագետքը եւ Պաղեստինը եւ հարկ եղած նասը Սիրիայի: Այսպէսով՝ Անգլիայի ազդեցութեան շրջանակը առանց ընդհատուելու կ'անցնի հիմա Գապի գլխէն ամբողջ Աֆրիկայի արեւելեան մէջքովը, Նեղոսի հովիտով ու Յունատանով մինչեւ Միջագետք: Այս բոլորը Յնդկաստանն բաժնողը Պարսկաստանի հարաւան է. պարզ է, որ իյնալու է ան ալ Անգլիայի անմիջական ազդեցութեանը տակ, որով անընդհատ կապը կը հասնի Բելու՛, Յնդկաստան ու Բիրման: Եւ չանցնիր մէկ-երկու տասնեակ տարի, որ անգլիական դիրեկտ վագոնին մէջ նստած կարելի պիտի ըլլայ սլանալ Աֆրիկայի հարաւային ծայրէն մինչեւ Ասիայի արեւելեան անկիւնը՝ միշտ անգլիական վարչութեան ու Վերին հսկողութեան հովանին տակ:

Այս ընդարձակ աշխարհներուն մէջ կ'ապրին բազմաթիւ բազմամիլիոն ժողովուրդներ. այդ ժողովուրդներուն մէկ մասը, մասնաւորապէս Ասիայի մէջ եղած են երենն հսկայական պետութիւններ եւ ունեցեր են բարձր քաղաքակրթութիւն, եւ հիմա ալ ունին իրենց յատուկ արեւելեան կեանքը, իրենց ուրոյն իրաւական, պետական ու վարչական ձեւերն ու ըմբռնումները, իրենց տարածուած ու զարգացած լեզունները, կրօնները, արուեստները եւ վարը ու բարքը: Եւ ժողովուրդներու այս ծովուն վրայ տիրապետող անգլիական տարրը չնչին թիւ մըն է միայն, եւ ուրիշ բան ալ չի կրնար ըլլալ երբեք: Բուռ նը բարձրադիր պաշտօնեաններ ու գինուրականներ, այլ եւ առեւտրականներու ու արդիւնաբերողներու խումբ նը, քիչիկ մըն ալ օգոք, մանաւանդ ներ վայրկեաններուն՝ ահա՝ բոլորը:

Այնպէս որ անգլիական տիրապետութիւն ըսուածը Ասիայի մէջ զարթային վիճակ չէ, երկիրը հիմնուած չէ անգլիական տարրին վրայ: Անգլիացին ամբողջ հարաւային Ասիայի վարիչն է, կառավարիչը, հրամայողն ու օգտուողը եւ այդ մտքով ալ տէրը, բայց տանտերը չէ: Աւելի շուտ կապալառուի է նման: Եւ այդ աշխարհներուն մէջ իր ներկայութիւնն ու վարչութիւնը պարզապէս ջրհան մերենայի պէս բան մըն է, կանոնաւոր կերպով ու գիտական կատարելագործութեամբ քաշելու համար տեղական հարստութիւնները, եւ, ընդհակառակը, ողողելու համար այդ երկիրները անգլիական գործարաններու արտադրութեամբ: Եւ այդ մերենայի սկզբունքն է՝ հնար եղածին չափ քիչ մարդով, հնար եղածին չափ քիչ ծախսով, հնար եղածին չափ մեծ շահ: Եւ ատոր համար ալ ամէն շարժում կը կատարուի կշիռով:

Անգլիացին իսկոյն իր հետը կը բերէ կարգ ու կանոն, հանգիստ, ճամբաներ ու երկաթուղի, կապիտալ եւ աշխատանքի կազմակերպութիւն, լաւ վճար, քանի մը կրթ. հաստատութիւններ՝ պաշտօնեայ ու օժանդակներ հասցնելու համար իրեն, եւ այս բոլորը անշուշտ բարիքներ են տեղացիներու համար, բայց մնացածով այլեւս չի հետաքրքրուիր: Իրենց իրենց մէջ կ'ապրին իրենց անգլիական կեանքովը, իրենց անգլիական յարմարութիւններով, բոլորովին կտրուած՝ տեղական ժողովուրդէն, եւ չափազանց ալ բարձրէն կը նային տեղացին վրայ: Շատ խոր եւ շատ մեծ վիհ կայ տիրողի եւ տիրուածի կեանքի, հոգիի ու ապրուստի եղանակներուն մէջ՝ անլցելի: Անգլիացին միշտ օտարական մըն է իր ասիական տիրապետութիւններուն մէջ, եւ ատուած, չսիրուած օտարական մը. քան մը, որ անգլիացին համար ոչ մէկ կարեւորութիւն չունի՝ բաւական է, որ հանգիստ մնան տիրուածները: Անգլիացին այդ ժողովուրդներու ոչ փշացումը կ'ուզէ, ոչ ալ անգլիացումը, ոչ այդ ժողովուրդներու բարձրացմանը համար շատ հոգ կը տանի, ոչ ալ զարգացմանը, իր միակ ուզածն է, որ տնտեսական օգտագործման իր լարած մեթենան կանոնաւոր ու անարգել քանի: Եթէ երբեմն մասնաւոր ճնշումներ գործ կը դէ կամ բացառիկ հոգածութիւն ու օժանդակութիւններ ցոյց կուտայ տեղացիներուն հանդէպ՝ դրդիչ պատճառը միշտ նոյնն է. մենքենան պէտք է լաւ քանի:

Սոյն պատճառով ալ յաճախ շատ աւելի ձեռնտու է իրեն իր դէմը ունենալ կիսանկախ ինքնավարութիւններ, քան պարզ ու անմիջական իր տիրապետութիւնը, երբ մանաւանդ մեծ ծախքերու, մշտական դժգոհութիւններու եւ զօրամասեր զբաղեցնելու հարց կայ մէջտեղը: Թող երթան ապրին ինչպէս որ կ'ուզէն, թող ըլլան «ամնկախ» եւ իրենց իրենց մէջ պէտութիւն խաղան. հերիք է, որ բոլոր կարեւոր հարցերուն մէջ իր «ներկայացուցիչներու» կամքեն ու հրահանգէն դուրս գալ չկարողանան, հերիք է, որ իր նաւերուն, երկաթուղիներուն ու տնտեսական ձեռնարկներուն առջեւը ճամբան լայն բաց ըլլայ եւ, ընդհակառակը, միւս մրցակից ազգերուն առջեւը ճամբաները պինդ գոցուին:

Այս տեսակ զանազան ձեւի ու մեծութեան «կախեալ անկախութիւններու» ահագին հավաքածու մըն է Հնդկաստան ըստւածը: Այս տեսակ կախեալ անկախութիւններ են իհնա Սիջագետքը, Պաղեստինը, Արարիան, Եգիպտոսը Սերծաւոր Արեւելքի մէջ: Այդ տեսակի փորձ մըն է Աստրէյշանի, Վրաստանի ու Հայաստանի

կախեալ անկախութիւններու պաշտպանութիւնը Կովկասի մէջ: Այդ կախեալ անկախութեան վիճակին բերելու ճիգ մըն էր Պարսկաստանի հետ կապած ու քանդած վերջին դաշնագիրը: Նոյն կախեալ անկախութեան գիրկն էր, որ ան կը կրէր երէկ Աւղանիստանը եւ ուր իր պիտի վաղը Թուրքիան:

Այսպէսով՝ Ասիայի ամբողջ հարաւին վրայ իր թաթը դրած է Անգլիան: Կազմելով հսկայական տնտեսական ու վերին վարչական ամբողջութիւն մը անգլիացիններու ձեռքով ու Անգլիայի համար: Եւ իրարմէ կտրուած, յաճախ հակադիր, մանր ու մանրութ տեղական կառավարութիւններ, սահմաններ ու տնտեսութիւններ տեղացիններու ձեռքով ու տեղացի ժողովուրդներու համար:

II. Ռուսաստանն ու ռուս ոգին

ԺԶ Եւ ԺԷ-ՐԴ դարերէն կը սկսի նաեւ Եւրոպայի արշաւանքը հիւսիսային Ասիայի վրայ՝ արշաւողն է Ռուսաստանը: Իսկ նոյն ԺԹ-ՐԴ դարու ընթացքին, երբ Անգլիան կը ճգնի ամբողջ հարաւային Ասիան իր իշխանութեանը ենթայիկելու, Ռուսաստանն ալ առաջ կը շարժուի հիւսիսէն, կը լրացնէ արեւելեան Սիբիրի գրաւումը, կը հասնի ծովուն, կ'անցնի կովկասեան լեռները, կը տեղաւորուի կամաց-կամաց Մերձաւոր Արեւելքի եզերքին եւ կը վերցնէ ամբողջ Սիցին Ասիան:

Իսկ ի՞նչ քան է ինքը Ռուսաստանը:

Ռուսաստանը հողի այն ընդարձակ կտորն է, որ կը կապէ Ասիան Եւրոպային, եւ շատ դժուար է որոշել՝ Ասիայի՞ն կը պատկանի, թէ՞ Եւրոպային: Եւրոպայի ամեննեն ասիական մասն է, քանի որ ահագին ցամաքային զանգուած մը կը կազմէ եւ կտուած է ազատ ծովերէ: Բայց Ասիայի համար ալ իսկական Ասիա չէ, ոչ անապատ ունի, ոչ ալ լեռներ ու լեռնադաշտեր, այլ ընդարձակ ու անսահման տափարակ մը առատ ու ջրդի գետերով, հողը բարերէր, որով եւ ժողովուրդի հիմնական աշխատանքը դարձած է երկրագործութիւնը, որ ասիական քաղաքակրթութեան վրայ դրած է իր անջնջելի կնիքը:

Կանոնաւոր, միակերպ ու հողին կապուած աշխատանքն ու ապրուստը անշուշտ ռուսին ալ տուեր են դանդաղկոտութիւն ու պահպանողականութիւն, եղածին կապուած մնալը, տիրողներուն

հպատակիլը եւ իր կեանքին ու վիճակին վրայ տեսակ մը ֆաբալիստ հայեացք, որը միշտ ու ամէն տեղ յենարանն է բռնակալութեան ու տղիտութեան: Ոուսը իր հոգիին այդ գծերովը դէպի Արեւելք կը հակի, մանաւանդ որ մշտական յարաբերութեան մէջ է եղած իր ասիական հարեւաններուն հետ, երեք դար կրեր է թարարին լուծը եւ իր արիական երակներուն մէջ շատ ունի մոնգոլական արիւն:

Բայց իր ընդարձակ ու անվերջ տափաստանները, ուր որ նայիս նո՞յն ու միօրինակ, եւ սիրելի եւ ճնշող միաժամանակ, դրեր է իր բնակչութեան վրայ տիրութեան ու ձանձրոյթի շեշտ մը, որ անոր երիտասարդ հոգիին մէջ կ'առաջացնէ խորին պահանջ մը դուրս գալու այդ ձանձրոյթէն ու միօրինակութենէն, եւ կուտայ անոր՝ հոգեկան անհանգստութիւն մը, հոգեկան շարժունութիւն մը ուրիշ բան մը գտնելու, ուրիշ բան մը ճարելու, այդ սովորականէն, այդ տափերէն ու տափակներէն աւելի անդին ու աւելի վեր: Ոուսի հոգին որոնող, պրատող, ինքզինքը քրքրող գիծ մը ունի, կարծես քար մը կայ իր խղճին վրայ: Եւ միեւնոյն ժամանակ փռուելու, հոսելու, տարածուելու հակում մը, որ արդիւնքն է այդ որոնումին, իր հարթ հողին, իր մեծ թուին ու իր երիտասարդութեան: Հոգեկան այդ անհանգստութիւնն ու տարածականութիւնը, որ ճամբայ կը բանայ արկածախնդրութեան ու ձեռնարկութեան, ոուսին շատ կը մօտեցնէ արեւմտեան հոգիին: Միայն կայ հիմնական տարբերութիւն մը. իր առած շարժումն ու քայլերը շատ աւելի նուազ գործնական են, որովհետեւ օրուան անմիջական պէտքէն չէ, որ կը բխին, եւ շատ աւելի կրաւորական են՝ ենթարկուելով շրջապատին ու կողմնակի մոլումին, կը գտնորուի, որովհետեւ թեք է գետինը:

Անգլիացին, երբ կէտ մը, անկիւն մը կը վերցնէ կամ կը թողնէ, կը մօտենայ կամ կը հեռանայ, միշտ հաշիւ կայ մէջը, որոշ ու գործնական՝ կամ նաւթ է, կամ բամբակ, կամ պղինձ, կամ շուկայ, կամ դիրք է կամ դուռ, կամ յենարան: «Զեռքս կը հասմի, ուրեմն վերցմնեմ» նշանաբանը, եթէ որեւէ դեր ալ կը խաղայ, յամենայն դէպս շատ երկրորդական: Իսկ երբ Ոուսաստանը կը քշէ դէպի Միջին-Ասիայի խորթերն ու անապատները, դէպի Արալ, դէպի Խիվա, Բուխարա, Սամարղանդ՝ անոր այդ քայլերը ղեկավարող մարդիկը ի հարկէ չէին մտածեր Թուրքիստանի բամբակի մասին, եւ եթէ բացի տիրելու տենչէն ուրիշ բան մը կը մտածէին, մտածմունքնին այն էր, թէ այդ երկիրներուն ետեւը կայ աշխարհ մը, որուն անունը Հնդկաստան է եւ որ կը գտնուի անգլիացինե-

րուն ճանկը եւ որ պէտք էր խլել անգլիացիներուն ճանկէն: Ինչպէս որ, երբ դէպի Կովկաս կուգային՝ Բակուի հանքերը չէին իրենց դրոիչը, որը դեռ եւս չորս պատի մէջ մշտավառ պաշտամունքի առարկայ նըն էր տեղացիներուն համար:

Դրոիչը պարզապէս տիրելու, տարածուելու, մեծնալու պահանջն էր, նոր երկիրներու իրացումը, կլանումը, ռուսացումը: Անգլիացին շահագործելու համար կուգայ. ատոր համար է, որ եթէ հարկ եղաւ կը բաւականանայ «ազդեցութեան շրջանակով», տիրապետութեան ժամանակ ալ միշտ արօռին ծայրը նստած իիրի մը պէս է: Ոուսը, երբ կը քալէ երկրի մը Վրայ, կուգայ տեղաւորուելու համար, Ոուսաստան շինելու շահի, հանքի ու ապրանքի հաշիւները ետեւէն կուգան, հետեւանք են տիրապետութեան եւ ո՛չ պատճառ: Ոուսը առաջ կը շարժուի առանց երկար-բարակ մտածելու, առանց ինքն իրեն պարզ հաշիւ տալու, դէպերն են, որ կը վարեն, բնազդներն են, որ կը հրեն:

Եւ բանակներուն ետեւէն կամաց առաջ կը սահի ինքը ժողովուրդը՝ ի հարկէ վայելելով նոր տիրուած երկիրներուն մէջ առաւելութիւններ, հողերուն լաւ մասը, առանձնաշնորհումներ: Որով եւ ոուսը իր տիրապետութեան բոլոր անկիւններուն մէջ իր տանն է: Ու կը սկսի նշանաւոր խնորումը:

Ուր ժողովուրդները նախնական վիճակի են դեռ, ցրիւ, փոքր ու անկազմակերպ՝ տիրուածներու կլանումը ու իրացումը կը կատարուի ինքնին, առանց աւելորդ աղմուկի ու առանց մասնաւոր ջանքներու՝ կ'աշխատի ամենակարող ժամանակը: Խսկ, երբ նոր տիրապետութիւնը կը զարնուի աւելի մեծ ու աւելի բարձր քաղաք-ակրութեան հասած ու աւելի կազմակերպուած ժողովուրդի մը՝ հարկ կը զգացուի օժանդակ միջոցներու: Եւ մէջ կուգայ ազգային ճնշումներու, սահմանափակումներու, արգելքներու ու հալածանքներու ամբողջ ծրագիրը իր զանազան աստիճանաւորութիւններով՝ նայելով տեղին, պայմաններուն ու ժամանակին:

Ոուս կառավարութեան քափած այդ ջանքերուն մասնաւոր կերպով կը նպաստեն տիրող ու տիրուած տարրերուն մշտական ու խառն կենակցութիւնը եւ երկուքի ապրուստին ու քաղաքակրութեան աստիճանին ու վիճակին մէջ մեծ տարրերութիւն մը չգտնուիլը, որու հետեւանքով չափազանց պարզ, հաւասար եւ ընտանի կը դառնայ տիրող ու տիրուած ժողովուրդներու փոխադարձ շփումն ու վերաբերումը: Նոյն ոուսական կրթութիւնը նոյն կրթական

հաստատութիւններուն մէջ, որով ստիպուած է անցնելու ամէն մէկը, որ դիրքի մը կը ձգտի, աւելի եւս իրարու կը կապէ աճող սերունդները եւ ընդհանուր հակումներ կուտայ անոնց, իսկ խառն ամուսնութիւնները կը լրացնեն պատկերը:

III. Ուսաստանը Մերձաւոր Արեւելքի մէջ

ԺԹ-րդ դարու սեմին՝ ռուսները ոտք դրին Կովկաս, հիւսիսէն նայած՝ Անդր-Կովկաս: Դերբենտ, Շիրվան, Կուրի հովիտը, Թիֆլիս ու Վրաստան իրենց բնական առաջացումն է: Կուրի հովտին տիրողը պէտք է տիրէ եւ այդ հովտին վրայ տիրող լեռներուն՝ Ղարաբաղ, Ղազախ ու Լոռի, իսկ ով տէր է հայկական բարձրաւանդակին՝ անխուսափելի կերպով պէտք է իջնէ մինչեւ Արաքս. այս բոլորը կատարուած իրողութիւն էր արդէն 1827-ին:

Պարսկաստանի հետ առաջմն իր հաշիւը մաքրելէն ետքը, հերթը կը հասնի Թուրքիային: [18]28-ի եւ [18]77-ի պատերազմները Ուսաստանին կը կցեն ամբողջ Կարսի նահանգը եւ Աճառիան: Եւ պարզ էր ամէնուն համար, որ ասիկա առաջին հանգրուանն էր միայն:

Արարատեան դաշտի միջով շինուող երկաթուղիի երկու ճիւղաւորութիւնները դէաի Սարը-Քամը¹ եւ դէաի Զուլֆա, երկու սլաքներու նման, ցոյց կուտային ռուս դիտաւորութիւններու ուղղութիւնը: Եւ վերջին պատերազմի միջոցին ռուս-թուրքական սահմանը իրաւ որ նահանջեց մինչեւ Եփրատ ու Տրայիզոն, ամբողջ «Թուրքիայաստանը» թողնելով ռուսներուն, մինչեւ բոլշեվիկեան քայլայումը:

Եւ այդ հարցը դեռ բաց հարց է, հակառակ թուրքօ-բոլշեվիկեան բոլոր սիրաբանութիւններուն ու պինդ պինդ կնքուած դաշնագիրներուն: Ուսւներու շարժումը դէաի Պարսկաստան նմանապէս հասած չէ իր վերջնակետին: Ուսւներու ջերմեռանդ «պաշտպանութիւնը» Ուրմիայի շրջանի քրիստոնեաններուն, երկաթուղիի գծին մինչեւ Թաւրիկ երկարիլը հերիք էր ինքնին: Բայց կայ մէջտեղ եւ անգլօ-ռուս համաձայնութիւնը իր «ազդեցութեան շրջանակներով»: Որ Աւրանիստանի վրայ ալ իրենք «իրաւունքներ» ունին՝ ռուսները երբեք չեն ծածկած:

¹ Նկատի ունի Սարիդամիշը: Խմբ.:

Այսպէսով՝ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ Միջերկրականէն մինչեւ Հիմալայա ամբողջ գծին վրայ երկու շատ որոշ շարժում կայ: Հարաւէն անգլիացիք կամաց-կամաց կը ձգտին տարածելու իրենց տիրապետութիւնը կամ ազդեցութեան շրջանակը՝ հասնելու համար իրենց բնական սահմանն, որ եւ Եւրոպայի սահմանն է, եւ ռուս տարրի սահմանն է, այսինքն Սեւ ու Կասպից ծովերուն, կրվկասեան լեռներուն եւ թուրանական հարթերուն: Իսկ ռուսները հիւսիսէն արդէն շատոնց անցեր են այդ անգլիական բնական սահմանը եւ կը ձգտին աւելի վար, աւելի հարաւ, մինչեւ... մինչեւ իրենց բնական սահմանը:

Ռուսաստանը ամէն կողմէ դէաի ծովերը կը հոսի, բայց հիւսիսային ծովերը պիտանի չեն, արեւելքի ծովերը խախուտ են Չինի ու ճափոնի պատճառով եւ հեռաւորութեան, արեւմտեան ծովը շատ նեղ է եւ կոկորդը սեղմուած է գերման ժողովուրդներու ձեռքին տակ, իսկ Ռուսաստանին պէտք է ազատ ու բաց ծովը. արդէն ինքն ալ կը զգայ, որ ինչքան կ'ուզէ մեծ ըլլայ իր ցանաքային զանգուածը՝ ինքը դեռ այն իսկական մեծ պետութիւնը չէ, իսկական մեծութեան հասնելու համար պէտք է իշնէ ծովը:

Իսկ ազատ ու բաց ծով ռուսներու համար կը նշանակէ Թուրքիայի գրաւումը: Նոյնիսկ Պոլսին ու նեղուցներուն տէր դառնալը կ'ըլլայ խախուտ ու ժամանակաւոր յաջողութիւն մը առանց Փոքր-Ասիային տիրելու: Որպէսզի համաշխարհային ծովերուն վրայ ռուս դրօշակը յաղբական ծածանիլ կարողանայ, անհրաժեշտ է, որ ռուսական երկարուղին երգրումի ու Անգրուայի վրայով հասնի իր բնական ծայրակետին՝ եռումուրթալը եւ Հայտար Փաշա, Կիլիկիա եւ Սարմարա: Իր իշխանութեան տակ մօտ քսան միլիոն թուրքական զանազան ցեղեր ունեցող պետութեան մը համար բնաւ արտասովոր երազ մը չէ եղածներուն վրայ 4-5 միլիոն չափ ալ օսմանցի թուրք աւելցնելը:

Պարսից ծոցի հարցը քիչիկ մը աւելի հեռաւոր է եւ աւելի մեկուսի եւ ոչ անմիջական, բայց, որ ռուս քաղաքական երեւակայութեան դէմ Յնդկական ովկիանոսի ալիքներն ալ կը ծփան՝ չափազանց բնական է: Օճանի ու Պարսից ծոցերուն հասնիլը միեւնոյն է՝ թէ ոտքիդ մէկը դնես Յնդկաստան, այն նշանաւոր Յնդկաստանը, որուն վրայ միշտ իրենց աչքը տնկեր են բոլոր լայնակուրդ տիրապետողները՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացիէն սկսած մինչեւ Անգլիա եւ Ռուսաստան:

Ոուսները ունին իրենց բնական սահմանը, որուն մէջ կը մտնեն բաւական հողեր, որոնք արդէն անցած են կամ անցնելու վրայ են անգիտական ազդեցութեան գժին մէջ: Անգիտացիք ունին իրենց բնական սահմանը, որուն հողերէն խոշոր կտորներ ռուսներուն ձեռքն են հիմա եւ բաց թողնելու բնաւ տրամադրութիւն չունին: Ուրիշ խօսքով՝ արեւմտեան երկու մեծ պետութիւններ, մէկը ամենէն ցանաքայինը եւ ամենէն խոշոր զանգուածը, միւսը ամենէն ծովայինը եւ ամենէն լայնածաւալը, կեցած են Մերձաւոր Արեւելքի մէջ դէմ-դէմի՝ բռնած իրենց դիրքերը եւ պատրաստուելով նոր յարձակումներու, մէկը՝ ծովէն դէպի ցանաք, միւսը՝ ցանաքէն դէպի ծով:

Թէ ինչո՞վ կը վերջանայ Մերձաւոր Արեւելքի այս հիւսիս ու հարաւի ընդհարումը, այս նոր տեսակի իրան ու Թուրանի կրիւը, եւ ո՞վ է ըլլալու յաղբողը այս դարաւոր գօտենարտին մէջ, Ուուսէ՞մը, թէ Զոհրաբը, անշուշտ կը պատմէ օր մը կէս-հեգնանքով ու կէս-կարեկցոտ՝ ապագայ մեծ Ֆիրդուսին:

Հիմա մեզի համար կարեւորը, եւ չափազանց կարեւորը, ինչքը իրողութիւնն է: Մերձաւոր Արեւելքի բոլոր կետերուն վրայ, Միջերկրականէն մինչեւ Յիմալյայ, դէմ-դէմի են ռուսն ու անգիտացին: Եւ Մերձաւոր Արեւելքի բոլոր խնդիրները, առանց բացառութեան, բոլոր բաց ու գոց հաշիւնները, բոլոր առնուած շիտակ ու երկմիտ քայլերը, բոլորը սերտ կապուած են այդ երկու հականարտ ծգտումներուն:

Թուրքիա, Յայաստան, Վրաստան, Աղրբեյջան, Քիւրտիստան, Պարսկաստան, Արանիստան, ճաեւ Միջին-Ասիա, այն նոյն երկիրներն են, որոնք անմիջապէս առարկայ են այդ երկութի վէճին ու ախորժակին: Եւ այս երկիրներուն մէջ ո՞չ մէկ քայլ, ո՞չ մէկ շարժում կարելի չէ, որ անմիջապէս չի յուգէ կամ չի քսուի թէ հիւսիսի, թէ հարաւի հաշիւններուն, կամ աւելի ծիշտը խօսած՝ որ չի բոլի կամ հիւսիսի կամ հարաւի ծգտումներէն ու դրդումներէն, ինչքան ալ որ արտաքուստ այդ երեւոյթը չունենայ:

Եթէ չըլլար Անգիտայի դէպի հիւսիս ծգտումը, ռուսները վաղուց հասած կ'ըլլային Պոլիս, Խզմիր, Կիլիկիա, Բասրա ու Բուշիր: Եթէ չըլլար ռուսական ծգտումը դէպի հարաւի ծովերը, Անգիտան հիմա շատոնց հասած կ'ըլլար իր բնական սահմանին եւ բոլոր մեր դրացի երկիրները, մեզի հետ միասին, Ենթարկած՝ իր տնտեսութեանն ու հրամանին: Եթէ դեռ «ազատ» Արևանիստան մը կայ, եթէ դեռ Պարսկաստան մը կայ աշխարհիս երեսին ծգուած իր բախ-

տին, եթէ դեռ Թուրքիա մը կայ, որ կը յոխորտայ եւ, նոր ծեծ կերած երեխայի մը պէս, իր տան կտուրեն բռունցք ցոյց կուտայ Եւրոպային, պատճառը այն է, որ մէկ հարսին երկու փեսայ կայ մէջտեղը:

IV. Միւս շահագրգռուած պետութիւններուն դիրքը

Անգլիայէն ու Ռուսաստանէն զատ ի հարկէ կան եւ ուրիշ պետութիւններ, որոնք շահեր ու հաշիւներ ունին Մերձաւոր Արեւելի մէջ:

Գերմանիան վերջին պատերազմէն առաջ սկսած էր լուրջ մրցակցութիւն մը այդ երկուքին, եւ իր ծրագրին հիմքն էր՝ ամէն կերպով օգնել բուրքերուն եւ առաջն առնել, որ նոր հողամասեր չանցնին Անգլիայի ու Ռուսաստանի ձեռքը, եւ իրենց այդ օժանդակութեան ու «բարեկամութեան» փոխարէն իրենց տնտեսական ու քաղաքական ազդեցութիւնը տարածեն այդ երկիրներուն վրայ:

Իր վերջին պարտութեանք եւ Աւստրիայի կործանումով, որ գերման տարրի դէպի Արեւելք շարժման կասեցումը ըսել է, եւ սլաւոն պետութիւններու վերահաստատումով՝ հիմա շատ է կտրուած Ասիայէն: Մինչեւ հիմա Գերմանիան տարածուած էր եւ մեծցած՝ դրացի սլաւոն ցեղերն ու տարրերը ուտելով եւ անոնց հողերը խլելով: Այնպէս, որ անոր մէջքին փաթթուած արդի սլաւոն պետութիւններու գօտին երկար ժամանակուան համար բաւականաչափ զբաղուն ու աշխատանք կուտայ անոր եւ բաւականաչափ անուր արգելք է անոր դէպի Փոքր Ասիա խոյանքը զսպելու համար: Թէեւ անշուշտ միշտ պէտք է մատ խառնէ հինտեղի գործերուն մէջ, եւ միշտ պէտք է բուրքերուն օժանդակէ մերթ Անգլիայի, մերթ Ռուսաստանի դէմ:

Գալով Գերմանիայի հինաւուրց ախոյեանին՝ ինչքան ժամանակ որ ֆրանսիացիք պինդ նստած են Ալեքսանտրէի ծոցին խորքը, չեն կրնար չհետաքրքրուիլ Կիլիկիայով եւ ետեւի Եփրատեան հողամասերով: Այսօրուան ֆրանքօ-թուրք մտերմութիւնը օրուան քաղաքականութիւն է, ինչպէս եւ օրուան քաղաքականութիւն է ռուսեւրուր սիրաբանութիւնը՝ Անգլիայի վրայ ճնշում բանեցնելու դիտաւորութեամբ, ամէն մէկը իր հաշուին: Թուրքերը ռուսներուն դէմ ունեցած իրենց բնական ատելութեամբ ու բնական վախով՝ մշտական եւ սրտակից դաշնակիցներ են Գերմանիային:

Գերմանիան, ննանապէս, վախ ալ ունի, ատելութիւն ալ Ուսաստանի հանդէպ, որը կ'արտայայտուի ցուցադրուած արհամարհանքով: Ուսաստանը Գերմանիայէն աւելի բեղուն ու բազմաթիւ, Գերմանիայէն աւելի թարմ ու երիտասարդ, սպառնալից թաթ մըն է Գերմանիոյ թիկունքին, ծիշդ այնպէս, ինչպէս որ Գերմանիան ինքն է մշտական սպառնալից թաթ մը ֆրանսայի թիկունքին՝ միեւնոյն պատճառով: Իսկ ով Գերմանիայի բնական դաշնակիցն է, ֆրանսացիի սրտին մէջ իսկական համակրանք չի կրնար ունենալ: Եւ, վերջապէս, ի՞նչ արժէր ունին եւ բարեկանութիւնը եւ դաշնագրերը, երբ այնտեղ Կիլիկիայի բանպակը կայ եւ Արդանայի հանքերը. Կիլիկիայի ապագան դեռ բաց հարց է:

Ֆրանսան հիմա չկրցաւ ու չուզեց երկար կրուտութիւն մէջ ըլլալ թուրքերուն հետ, օրք ու դրամ վատնել եւ մեծ ուրախութիւն պատճառել իր հակառակորդներուն. ընդհակառակը, այն անախորժ բեռը Անգլիայի վիզը նետելու չարախնդրութեամբ լքեց առայժմ եւ պղինձը եւ բանպակը եւ իր «ասպետական» խոստումները հայ ժողովուրդին ու հայ կամաւորներուն: Բայց, երբ վաղը մէկ ուրիշը իջեցնէ նոր հարուած մը Թուրքիային՝ ֆրանսան հոն է, ինքն ալ պատրաստ միջամտելու եւ իր «դարաւոր» իրաւունքը պահանջելու, իր բամբակը եւ իր Արդանան:

Ուրիշ խօսքով՝ աւելորդ պատառի քաղաքականութիւն, «ինչո՞ւ Անգլիայէն ետ մնան»-ի քաղաքականութիւն, որը միշտ իբրեւ երկրորդական, քովընտի երգի կտոր մը, ինչէ պիտի Փօքր-Ասիական ամէն երաժշտութեան միջոցին, խառնակելով ու պղտորելով հիմնական եղանակին յստակութիւնը:

Երրորդ մեծ պետութիւնը, որ Մերձաւոր Արեւելքի հանդէպ հիմա մասնաւոր հետաքրքրութիւն ցոյց կուտայ՝ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներն են, ուր որամատիրական ազդեցիկ խմբակ մը կը ջանայ մղելու իր կառավարութիւնը մօտաւորապէս նոյն դերը խաղալու Փօքր-Ասիայի մէջ, ինչ դեր որ կը խաղար առաջ ննան դրամատիրական ազդեցութիւններու տակ:

Աստոնք կը ցանկան, որ, ինչքան ինար է, շատ բան մնայ Թուրքիային եւ ազատ ամէն տնտեսական պարտաւորութիւններ դէախ ուրիշները, որպէսզի գան իրենք իբրեւ Թուրքիայի «բարեկամն» ու «վերաշինողը» եւ շահագործնեն իրենք: Աստոնք համար հայը, թուրքը, քիւրտը, յոյնը թուանշաններ են միայն, ստեղծուած

Բարձեալի անքննելի կամքովը անոնց գրպանի միլիառները բազմապատկելու համար:

Եղէ՛կ, երբ թուղթի քիրը գետին կը քսուեր, մե՞ծ, մե՞ծ Հայատան մը կ'ուզէին անոնք, ոչ միայն «ծովէ ծով», այլ մինչեւ Կասպից ծով։ Այ, այն ժամանակ Ամերիկան յանձն կ'առներ Հայատանի մանդան եւ կուգար «Վերաշինելու», եւ ի՞նչ Հայատան՝ ընդարձակ ծեռնարկութիւն մը։ Մանր գործերու հետ գլուխ չունին ամերիկացիք՝ խոշոր ծեռնարկութիւններ ու խոշոր տոկոսներ։

Այսօր, որ թուղթի քիրը տնկուած է բոլոր հովերում՝ նշանաբանն է Մե՞ծ Թուրքիա մը, եւ ի հարկէ նորէն շատ աղէկ կ'ըլլար մինչեւ Կասպից ծով, Բագուի ու Մուսուլի նաւթերն ալ մէջը։ Այսպէսով՝ հակառակ ամերիկեան ժողովուրդի մեզ հանդէա ցոյց տուած համակրական վերաբերումին եւ նիւթական անգնահատելի նպաստին, Ամերիկայի կառավարութեան բոնած դիրքը մեզի համար կրնայ դառնալ ճակատագրական։ Ո՞չ անոր համար, որ Միացեալ Նահանգները տուին մեզի հաստատ յոյսեր, ձգձգեցին, ուշացուցին ու լքեցին, խնցնելով բախտէն զարնուած ժողովուրդի մը՝ հիասթափութեան եւ յուսահատութեան դառն բաժակը, այլ որովեհետու այդ դրամատիրական խմբակի հաշիւները կրնան բերել մեզ հայութեան վերջնական վիլուզումը։ Անոնք իրենց լայնարձակ ծեռնարկութիւններու սիրում՝ թեւ կուտան, սիրու կուտան թուրքերուն շարժուելու դէպի Կովկաս եւ ազատելու այդ երկիրները «բոլշեւիկներու անիծուած լուծեն», իսկ մենք լաւ գիտենք, թէ ինչ ըսել է հայութեան համար Թուրքիայի Կովկաս մտնելը։

Ինքնին Ամերիկայի տնտեսական ու քաղաքական ներկայութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի մէջ կրնար շատ օգտակար փոփոխութիւն մը մտցնել այնտեղի ուժերու ու ծգուուններու դասաւորման մէջ, եթէ ատիկա ըլլար լուրջ պետական ու քաղաքական քայլ մը։ Բայց դժբախտաբար Միացեալ Նահանգներու ո՞չ քաղաքականութիւնը, ո՞չ ալ ներկայութիւնը մեր սահմաններու վրայ վայելելու յոյսը կրնանք ունենալ, բայց՝ անոնց ընձեռած միլիոններով կատարելագործուած թնդանօթներ ու գրգռուած ախորժակներ։ Ուրիշ խօսքով՝ ամերիկեան որոշ քաղաքական ծգուուն չէ մեր դէնը եղածը, այլ օրուան դէպերուն կապուած տնտեսական անկայուն խաղեր։

Կայ եւ Յունաստանը, թեւ ոչ մեծ պետութիւն, բայց միւսներէն անհամեմատ աւելի սերտ կերպով կապուած Մերձաւոր Արեւելքին թէ՝ իր անցեալովը, թէ ներկայովը եւ թէ ապագայովը։ Ի հարկէ, մեծ

միամտութիւն կ'ըլլայ երեւակայելը, որ թուրքերը «ծովը թափեցին յոյները» եւ հարցը փակուեցաւ, որ թուրքերը ալեցին ու սրբեցին ամբողջ Փոքր-Ասիան ու Հայաստանը յոյներէն ու հայերէն եւ հարցը փակուեցաւ: Պատմութիւնը շատ է տեսեր այդ կարգի աւերածութիւններ ու մաքրագործութիւններ, եւ թուրքերը ի հարկէ առաջինը չեն, որ իրենց անկառողութիւնը սրբագրել են ուզած ջարդերով ու բռնի միջոցներով:

Բայց աւելին կոթը, եթէ այսօր թուրքին ձեռքն է, վաղը շատ դիւրութեանք կրնայ անցնիլ յոյնին ձեռքը կամ ուրիշի մը, եւ նոյն աւելով թուրքերը կը սրբուին իրենց յափշտական վայրերէն: Քաղաքակրթութեան համար շինողը արժեք ունի, ոչ թէ քանդողը: Անշուշտ, ցախաւելն ալ ունի դեր մը պատմութեան բեմին վրայ, բայց ստորին, Երկրորդական դեր մը՝ մինչ պատմութիւնը վարողը շատ աւելի խոր ուժեր եւ երեւոյթներ են, որոնք չեն ավուիր թուրքին աւելովը, ոչ ալ թուրքին սուրովը չեն ջարդուիր:

Փոքր Ասիայի ափերը ծովուն կը պատկանին եւ միշտ ծովուն են պատկաներ. կարելի է տիրել ու բռնանալ, բայց չենցնել ու արժեցնել կրնայ միայն այն ժողովուրդը, որ առեւտուրն ու արդիւնագործութիւնը եւ ծովը ունի իր ձեռքը: Միւս կողմէն՝ յոյն տարրը եւ յոյն պետականութիւնը, որ քայլ առ քայլ բարձրանալու վրայ է, ոչ մէկ կերպով չի կրնար հրաժարիլ այդ փոքր-ասիական ափերէն. ատոնց վերստին գրաւումը պարզապէս ժամանակի հարց է: Յամենայն դէպս յոյներու այդ ձգտումը ըլլայ պիտի միշտ, ինչքան ժամանակ որ Յոնիական կղզիներուն վրայ յոյն գոյութիւն ունի, եւ անոնք ձեռքէ բաց չեն բողնելու առաջին յարմար առիթը, որ գուցէ շատ ալ սպասել չտայ:

Այսպէսով՝ կամ քանի մը ազգեր, որոնք այս կամ այն ձեւով հիւսուած են Մերձաւոր Արեւելքի շարժումներուն, բայց անհամեմատ կերպով երկրորդաբար, եթէ աչքի առաջ ունենանք Անգլիայի ու Ռուսաստանի բռնած դիրքն ու դերը: Միւսները աւելի շուտ օժանդակող կամ խանգարող ու բարդացնող յաւելուածներ են այդ երկութի ձգտումներուն ու շարժումներուն, քան անկախ քաղաքական ուղղութիւն: Բացի Յոնաստանէն, միւսներու միջամտութիւնը չի բոլիիր իրենց պետական անհրաժեշտութենէն եւ տեւական քաղաքական գիծ մը չի ներկայացներ, որով կը դառնայ օրուան քաղաքականութիւն:

Բոլորովին ուրիշ է հարցը Անգլիայի եւ Ռուսաստանի համար: Մերձ Արեւելքի մէջ այդ երկու ազգերու ներկան ու ապագան է, որ կը վճռուի: Պարտութիւնը Միջագետքի, Եգիպտոսի ու Սիւրիայի մէջ Ղնդկաստանի կորուստը ըսել է եւ Անգլիայի անկումը, իբրև համաշխարհային ղեկավար պետութիւն: Կովկասէն ու Փոքր Ասիայէն քաշուիլը Ռուսաստանի համար հրաժարիլ ըսել է բաց ծովերէն, հրաժարիլ ըսել է համաշխարհային կարեւոր արժեք ներկայացնելն, հրաժարիլ ըսել է ապագայ մեծագոյն պետութեան երազներէն:

Բ. ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԶԳՏՈՒՄԸ

I. Օսմանեան կայսրութեան բարձրացումն ու անկումը

Թուրք ցեղերը ծնունդ են Միջին-Ասիական անապատներուն. մէկ կտորն են այն թուրանական խաշնարածներու հոսանքին, որ պատմութեան հնագոյն ժամանակներէն սկսած պարբերաբար խուժուած են Իրանի աւելի բարձր քաղաքակրթութեան ու հարստութեան տիրացած ժողովուրդներուն վրայ:

Այդ մշտական հոսանքը ուժ ստացաւ մանաւանդ, երբ արաբական խալիֆայութեան թուրացումով՝ անբողջ Մերձաւոր Արեւելքը խառնակ ու անպաշտապան վիճակի մէջ էր: Թուրք ցեղերը սկսան յարձակուիլ, կողոպտել, տիրանալ ու նստիլ՝ հիմնեցին սուլթանութիւններ Պարսկաստանի արեւելքն ու Արեւմուտքը, նաեւ Միջագետքի մէջն ու շուրջը, կամաց-կամաց անցան եւ Եգիպտոս եւ Փոքր Ասիա, որովհետեւ խալիֆայութեան ետեւէն սկսած էր քայլայուիլ նաեւ բիւզանդական կայսրութիւնը, որուն սարսափելի հարուած հասցուց մասնաւորապէս չորրորդ խաչակրութիւնը:

Փոքր Ասիայի մէջ հաստատուած մանր ու խոշոր թուրք իշխանութիւններուն մէջ հետզետէ մասնաւոր դիրք գրաւեցին օսմանցիք, գլխաւորապէս Պոլսին ու ծովուն մօտիկ ըլլալուն պատճառով, թէ աւելի քաղաքակրթութիւն ձեռք բերին եւ թէ աւելի ուժ ու յանդգնութիւն՝ մշտական կռուի մէջ ըլլալով իրենցմէ աւելի ուժեղին հետ: Յարիւր, հարիւր յիսուն տարուան ընթացքին դարձած էին արդէն ուժեղ պետութիւն մը եւ տէրը գրեթէ անբողջ Փոքր Ասիային, շուտով եւ Թրակիային:

ԺԵ-ՐԴ դարու կեսին ֆարիհ գրաւեց Պոլիսը, ուրկէ Թուրքիայի սահմանը հասաւ մինչեւ Դանուբը եւ Դանուբեն շատ անդին: Իսկ ռեպի հարաւ, տիրելով խալիֆայութեան բոլոր արեւմտեան հողերուն, Եգիպտոսի վրայով օսմանեան իշխանութիւնը տարածուեցաւ հիւսիսային Աֆրիկա: Միայն մահմետական աշխարհի արեւելեան մասը մնաց իր տրապետութենէն դրւոս, որովհետեւ նոյն միջոցին Պարսկաստանի մէջ ալ առաջացեր էր նմանապէս մեծ պետութիւն մը, որուն հետ Թուրքիան տեւական պատերազմի մէջ էր, եւ ճիշդ հայ ժողովուրդի վրայովը կ'անցնէր այդ երկու մեծ մահմետական պետութիւններու անընդհատ ետ ու առաջ շարժուող, այրուող ու աւերուող սահմանը:

Օսմանեան կայսրութիւնը ժԵ-ՐԴ դարուն վերջերը հասած էր ամենալայն տարածման: Վիեննայի պատերուն տակ կոտրուեցաւ իր թափը եւ սկսաւ աստիճանական քայլայումը թէ՝ արտաքին, թէ՝ ներքին: Այն տիրապետութիւնները, որոնք իհմնուած չեն տիրող տարրի տնտեսական ու քաղաքական առաւելութիւններուն վրայ, անոր անդուլ հոգեկան աշխատանքին վրայ, այլ արդինք են միայն պատերազմական ոգիի եւ յափշտակելու, հարստահարելու եւ ուտելու անյագ տենչանքին, կը սկսին անմիջապէս քայլայուիլ, հենց որ կը հասնին այն պատին, ուրկէ անդին անցնիլ չեն կրնար եւ կանգ կ'առնեն: Կանգ կ'առնեն իսկոյն նաեւ քաջութիւնն ու զինուորական առաքինութիւնները, կը սկսուին զինուորական ընթացական պայտական դաւերը, զեղխութիւն ու խառնակութիւն, գաւառական վարիչներու ինքնագլուխ կամայականութիւնները, հաղորդակցութեան խանգարում եւ տնտեսական մերենայի բոլորովին անպիտանացումը՝ կը շեշտուի զգայական վայելքներու սուր ծարաւը եւ ծովութիւնը: Ով քիչիկ մը շնորհը ունի կամ կապե՞՝ կը ծգուի դառնալ պետական անգործ պաշտօնեայ լայն ռոճիկով եւ մանաւանդ կաշառուելու, կողոպտելու լայն յարմարութիւններով:

Այս է Թուրքիոյ պատկերը վերջին երկու հարիւր տարուան ընթացքին: ճիշդ այն միջոցին, երբ արեւմուտք նորէն կը կապուէր ծովուն, Եւրոպական ժողովուրդները կը ստանային նոր թափ, նոր մտաւոր շարժում, նոր աշխատանք ու նոր պետականութիւն: Սկսած Ֆրանսական մեծ յեղափոխութենէն, որ այդ նորութիւններու ամենացայտուն արտայայտութիւններէն մէկն է, կը սկսուի ընդհարումը այդ հին ու խարխլած զուտ ասիական կրօնապետութեան եւ

Եւրոպայի կազմակերպուող նոր ու մեծ պետութիւններու միջեւ: Եւ Թուրքիան այդ օրէն կը դառնայ շարունակ յարձակման ենթակայ եւ կսոր կսոր իր մասերէն գրկուող, Եւրոպացիններու ծեռքը խաղալիք, անոնց շահերուն մէջտեղը տարութերուող, եւ ժամանակի պահանջէն ու ոգիէն չափազանց ետ մնացած, կործանուող պետութիւն մը, պետութեան մը կիսականգուն աւերակը:

Այդ աւերակի բոլոր ծերպերէն ու ճեղքերէն ներս կը սպրդին Եւրոպացինները, իրենց ծեռքը կ'առնեն առուտուրը, գործերը, ծեռնարկութիւնները եւ կամաց կամաց իրենց քաքը կը դնեն եկամուտի բոլոր աղբիւրներուն վրայ: Թուրքիան օրէ օր աւելի սերտ կը կապուի ամբողջ աշխարհի յարաբերութիւններուն ու տնտեսութեան, եւ օրէ օր աւելի եւս զգալի կը դառնայ իր միջնադարեան յետնեալ վիճակը Եւրոպայի ու Ասիայի կապը եղող այդ չափազանց կարեւոր անկիւնին վրայ: Իր հողերը, ինչպէս եւ իր ծովերը ինկած են Անգլիոյ եւ Ռուսաստանի ծգտումներուն սահմանին վրայ, եւ քազմաքիւ պետութիւններ զանազան տեսակի ու աստիճանի յոյսեր ու հաշիւններ ունին անոր թողնելիք ժառանգութեան վրայ:

II. «Երիտասարդ Թուրքիա»

Ժառանգորդներու այդ շատութիւնն է պատճառը եւ մանաւանդ Ռուսաստանի շատ խիզախ դէպի հարաւ շարժուիլը, որ կը ստիպէ Եւրոպացինները, եւ մանաւանդ անգլիացինները, արուեստական միջոցներով երկարելու Թուրքիայի գոյութիւնը: Խաղ մը, որ դեռ այս վայրկեանիս ալ կը շարունակուի, որովհետեւ բոլշևիկներու արդի բռնած դիրքը ուրիշ բան չէ: Դերերն են միայն փոխուած: Չէ՞ որ հիմա յարձակուողը Անգլիան է, որ կատուի փափուկ քայլերով դէպի հիւսիս կը շարժուի:

Եւրոպայի հետ այդ մօտիկ շփումը, ինչպէս եւ Ժմ-րդ դարու կեսերին Պոլիս հիմնուած համալսարանը Եւրոպական ուժերով, միջնակարգ ու մասնագիտական վարժարանները, լրագրութիւնը, պետական հաշուով Եւրոպա ուսանող ուղարկուիլը, հետզհետէ կ'առաջացնեն դէպի դարուն վերջերը նոր բուրք Երիտասարդութիւն մը, որը արեւմտեան կեանքին, օրինակներուն եւ գրերուն ազդեցութեանը տակ՝ կ'ուզէ կեցնել Թուրքիայի գահավէժ անկումը, կ'ուզէ առաջն առնել իր պետութեան օրէ օր աւելի փշրուելուն, եւ կը զգտի վերանորոգել իր հայրենիքը:

Յաջողելու համար առաջին պահանջն է՝ խորտակել Յամիտ-եան միապետութիւնը, տեղը դնելով պարլամենտական կարգեր: Երկրորդ պահանջն էր՝ փեթրուտել իրենց վրայէն Եւրոպացիներու հիւսած սարդի ոստայնը, ազատել իրենց տնտեսական աղբիւր-ները Եւրոպացիներուն ձեռքէն եւ դառնալ Եկանուտներուն տէրը:

Երրորդ պահանջն էր՝ ինչ գնով ալ որ ըլլայ Վերջ տալ քրիստոնեայ հպատակներու յալիտենական ապստամբութեան, որպէսզի Վերնայ մէջտեղին պատրուակը Եւրոպացիներու մշտական միջանտութեան՝ Թուրքիայի ներքին գերծերուն: Սկիզբը վայրկեան մը մտածեցին համաձայնութեան գալ քրիստոնեայ տարրերուն հետ՝ ընդունելով անէնուն համար օսմանցիական հաւասարութիւն: Բայց իսկոյն զլիսի ինկան, որ թուրք տարրը բացարձակապէս անզօր էր ազատ մրցնան դիմանալու յոյնին, հային ու արաբին հետ, եւ հաւասար պայմաններու տակ թուրք բարձր պաշտօնեան մատի վրայ համրուելիք առարկայ մը պիտի դառնայ, եւ ուժը, դերն ու դիրքը պիտի անցնին «օտարներուն»: Եւ սկսան շատ ափսոսալ եւ հրապարակաւ արտայայտել, թէ ինչո՞ւ նախորդ յաղթական սուլթանները չէին ջարդած ու ոչնչացուցած իրենց տիրած քրիստոնեաները, քանի դեռ եւս Եւրոպական հսկողութիւն չկար իրենց զլիսուն եւ ազատ էր իրենց ձեռքը:

Այս տրամադրութիւններու պտուղն են 1908-ի յեղափոխութիւնը, իբրիհատի կուսակցութիւնը, թուրք ազգայնականութեան շեշտուիլը, գերնանացիներուն վրայ յենուիլը, վերջն ալ՝ անոնց միանալը պատերազմի միջոցին, հայկական ջարդերը, յունական ջարդերը, թուրոր կապիտիլասիններու եւ ամէն տեսակի կապանքներու եւ պարտաւորութիւններու ջնջուած հրչակուիլը, քենալական եւ այժմ օրը-օրին մեր աչքերուն տակ կատարուող դէպքերը:

Եւ ահա կեցած ենք իհնա թուրքովին նոր տեսակի Թուրքիայի մը հանդէպ: Կտրուած են իրար մարմնէն Եւրոպական ու ասիական ընդարձակ ոչ-թուրք մասերը, ջարդուած, աքսորուած ու մաքրուած է դեռ իր ձեռքը մնացած երկիրը ոչ-մահմետական տարրերէն: Զուտ թուրքական պետութիւն մը եւ հասարակապետութիւն մը, երկրին տէրը՝ մէջիսը, սուլթանութիւնը ջնջուած գոնէ առայժմ, եւ խալիֆայութիւնը՝ անջատուած պետութենէն, իբրւ միայն կրօնական պետ: Իսկ Եւրոպացիներուն ըսուած է՝ «քարեւ տանք իրարու, դրամ ու ապրանք ալ տանք իրարու, բայց հեռուէն հեռու»: Այսինքն՝ ժողովուրդի տիրականութիւն, պարլամենտական

սիսթեմ, ազգայնական սկզբունք եւ անփոփ երկիր մը՝ ինքն իր գլխուն եւ ինքն իր տէրը: Յարուստ, բերրի եւ ընդարձակ երկիր մը, լիուլի հերիք իրենց թուին ու կարողութիւններուն, նոյնիսկ եթ դեպքերու յառաջիկայ անխուսափելի զարգացումով՝ անջատուին Թուրքիայն դեռ մնացած վերջին ոչ-թուրք մասերը՝ Յայաստանը, Քիլտիստանը, Կիլիկիան եւ Յոնիական ափերը:

Եիշդ է, երկիրը քարութանդ է, քաղաքները՝ աւերակ, առուտուրէ, արհեստէ, արուեստէ եւ ֆինանս հասկցող քրիստոնեայ տարրը պակսած, իսկ թուրքերը իրենք ոչ մասնաւոր սէր, ոչ ալ ընդունակութիւն են ցոյց տուած աշխատանքի՝ մինչեւ հիմա. ոչ դրամ կայ, ոչ ծեռներէցութիւն եւ ոչ մասնագիտական ուժեր: Բայց ի՞նչ ընեն, ասկէ ետքը կը ստեղծուի, ասկէ ետքը կ'աշխատին, չէ՞ որ հիմա իրենք իրենց են, չէ՞ որ հիմա իրենց ծեռքը եւ իրենց վրայ է մնացած ամէն բան, եւ վերջապէս, կ'օգնեն բարեկամները աջէն, ձախէն, ամէն կողմէն: Այդ կեավուրներուն բարեկամութիւնը միշտ փորձանք է, ի հարկէ, բայց քիչիկ մը վարպետ քաղաքականութեամբ տակէն դուրս կուգան: Եւ հետզիետ այդ սիրուն ու սքանչելի դիրք ու հող ունեցող երկիրը, լարուած ջանքերով ու խաղաղ աշխատանքով կը դառնայ նաեւ սքանչելի պետութիւն մը, Եւրոպայի ու Ասիայի դրանը, Եւրոպական ու ասիական քաղաքակրթութիւններու խառնուրդէն:

Այսպէս կը մտածէ հայ մարդը, իր ցաւն ու վրեժը խեղդել ջանալով, այդ նոր Թուրքիային հետ բարի հարեւանութիւն ցանկանալով, եւ ուրիշներու ձգտումներն ալ իր արշինով, իր հոգեբանութեամբը չափելով: Չէ՞ որ ինքը հարազատ, անփոփ անկիւնի մը կարօտը ունի, հանգստի տենչը եւ աշխատելու, ստեղծելու ծարաւը:

Բայց ի՞նչ կը մտածէ ի՞նքը, այդ նոր Թուրքիան, ի՞նչ է իր ուզածը, ինչի՞ կը ձգտի:

III. Արդի Թուրքիային մէջ տիրող հոգեբանութիւնը

Պարտական ենք տեսնելու իրականութիւնը եւ սին երազներով չօրոյենք մեզի: Այսօր ծնունդ է երեկուան, եւ վաղը պիտի ուլայ ծնունդը այսօրուան: Ի՞նչ էր երեկ Թուրքիան եւ ի՞նչ է այսօր:

Կրօններու, ազգերու եւ տարածութիւններու տիրող ահագին կայսրութեանը մը մէկ կրծատուած, խուզուած ու վիրաւոր կտորն է այսօրուան Թուրքիան: Այսօրուան Թուրքիան ժառանգորդն ու

մնացորդն է մեծ պետութեան մը, որ մահմետական աշխարհի ու մահմետականութեան վերին վարիչն էր, միակ մեծ ներկայացուցիչը, Ե՛ւ պաշտպանը, Ե՛ւ յոյսը: Երեկ Թուղթիան զուտ ասիական պետութիւն մըն էր, միջնադարեան, ամբողջ հոգիովը կապուած հեղինակութեան սկզբունքին, կրօնին ու հինին, զուրկ առեւտրական, արդիւնաբերական ու ստեղծագործական կարողութիւններէ, կողոպտող ու յափշտակող պետութիւն մը, որ դարեր Եւ դարեր ապրեր է ուրիշներու աշխատանքը ուտելով, իր հպատակները կեղեքելով, որ սովոր է դիւրին կեանքի, որ սովոր է սոնքալու, ուրիշներու գլխուն մեծաւոր, հրամայող ու պաշտօնեայ նստելու, Եւ որու հոգիին մօտիկ միակ իսկական աշխատանքը զինուոր խաղալն է:

Երեկ այսպէս էր Թուղթիան Եւ Թուղթիայի պետականութիւնը վարող վերին շերտին հոգեբանութիւնը, որովհետեւ միշտ որոշ շերտ մըն է, որ կը վարէ պետութիւններն ու ժողովուրդները: Արդ՝ փոքրանալով, քրիստոնեանները ջարդելով Եւ քանի մը պետական ձեւեր Եւրոպայէն փոխ առնելով՝ դեռ Եւս հոգինները չեն փոխուիր, չունեցած կարողութիւնները չեն ստացուիր, Եւ եղած հակումներն ու բնագդները չեն ոչնչանար: Չոգեբանութիւնը, ընդունակութիւնները, մտածելու եղանակը, ինչպէս Եւ աշխատանքի վարժուիլը շատ ժամանակի Եւ յարատեւ ջանքերու կը կարօսի, Եւ շատ կանաց-կանաց, Եւ շատ մասնակի կերպով:

Դժուար բան չէ պետական ամենայառաջադիմական ձեւերը ընդունելը Եւ այդ ձեւերուն տակը հին ու հնադարեան բէժինն ու սովորութիւնները պահպանելը: Միթէ չունի՞նք այս վայրկեանիս մեր աչքին առջեւը բոլշեվիզմը, որ սոցիալիստական ամենաթունդ նորաձեւութիւններուն տակը ասիական բռնապետութեան վատթարագոյն հնութիւնները կը գործադրէ:

Բայց դժուար է, չափազանց դժուար է, իր վեհութեան, տիրապետութեան ու ընդարձակութեան մեծամտութիւնը թողնելը, համեստ ու յամառ աշխատանքի փարիլը, ծովութենէն յետ վարժուիլը, չափազանց դժուար է աղքատացած իշխողի վիճակը: Իր միակ մտածումը նորէն հինին դառնալն է, Եւ եթէ յանձն կ'առնէ համեստ ու աղքատիկ փողոցներէ անցնիլը՝ յանձն կ'առնէ այդ ծուռ ճամբով իր հին պալատը հասնելու համար: Իր աչքերն ու իր ուշը յառաջ Են միշտ անցեալ փառքին, իտեւը Ետեւն է: Պէտք է անցնի քանի մը սերունդ, որ ժողովուրդի վարիչ մասերը հաշտուին կատար-

ուած իրողութեան հետ՝ յամենայն դէպս պէտք է անցնի այն սերունդը, որ տեսեր է իր «մեծութիւնը» իր աչքերովը: Ականատես ու դերակատար սերունդի միակ երազը իր հին «մեծութիւնը» վերակենդանացնելն է:

Ո՞րն է արդի Թուրքիայի դեկավար սերունդը: Ինչպէս երեկ, այնպէս ալ այսօր՝ նոյնն է եւ վաղը, երկու որոշ ուղղութիւն կայ Թուրքիայի բախտը վարող վերին շերտին մէջ: Նախ՝ զուտ մահմետական քաղաքակրթութեան յարած ու յենած մարդիկ, իրենց ամքող հոգինվը Արեւելքի ու ցամաքի մարդիկ, մեծացած ու կրթուած հարազատ միջավայրի ազդեցութեան տակ, եւ երկրորդ՝ մարդիկ, որոնք Եւրոպայի շօշափումը ունին իրենց կաշուին վրայ, ապրած են Եւրոպական միջավայրի մէջ կամ կարդացած, եւ իրենց հոգին մէջ արեւելեան խնորին արեւմտեան շպար մըն է քսուած: Այսինքն՝ հին թուրքեր եւ նոր թուրքեր, վերջիններս երեկ իթթիհատական կը կոչուին, այսօր քենալական, վաղը նոր անունով մը պիտի իջնեն ասպարեզ, երբ խմբական նախանձը քենալին ալ տապալ:

Բնական է, որ հինները կը կազմեն ստորար մեծամասնութիւնը եւ նորերը, ինչպէս ամէն տեղ, փոքրաթիւ են անհամեմատ: Բայց ատոր փոխարեն նորերը կ'ըլլան միշտ աւելի ձեռներէց, աւելի խիզախ, աւելի աչքի իյնող եւ գործ տեսնող, նանաւանդ այս տեսակ ցնցումներով հարուստ ու տակնուվրայ վայրկեաններուն, որով գործնական կեանքին մէջ առաջնութիւնը կ'անցնի իրենց ձեռքը: Դին մեծամասնութիւնը, միշտ տեսակ մը դժուարաշարժ ու յոգնած, առաջաւոր դիրքերը թողնելով նորերուն, անոնց սանձերը միայն կը ջանա պահել իր ձեռքը, եւ իր ծանր թաթը անոնց ուսին, որ իր շահերու թոյլատրած սահմանէն շատ անդին չանցնին:

IV. Յին թուրքերու տեսակէտը

Արդ՝ ատոնցմէ ամէն մէկը ի՞նչ անկիւնով կը նայի արդի Թուրքիայի վիճակին, ըրածին ու ընելիքին:

Յինը պարզ է: Իրերուն կը նայի հին Թուրքիայի տեսակէտով, ամէն ինչ մահմետական ապակիներու միջով, յենուած հնազանդութեան, հոգեւոր սրբութեան, Ղուրանին ու շերիաթին, արդէն մեծ մասով ալ հոգեւորականներ են կամ անոնց անմիջական ազդեցութեան տակ մեծացած: Ասոնց համար կապը, առանցքը, կարեւոր մահմետականութիւնն է, այդ կրօնի պաշտպանութեան ու տարած-

ման, վերածաղկումին ու վերջնական յաղթանակին համար են պետութիւնները, եւ Թուրքիան մասնաւորապէս, որ ժառանգորդն է խալիֆայութեան: Անոնց հայեացքը ուղղուած է դեպի բոլոր մահմետական երկիրները, եւ անոնց երազն է հաւաքել նորէն բոլոր մահմետականութիւնը, գոնէ բոլոր սիւննիները, նոր օսմանեան կայսրութեան մը մականին տակ, եւ վերստեղծել ընդարձակ, հզօր, բախտաւոր եւ ուղղափառ պետութիւն մը եւ կեավուրներուն քիթը քսել գետին: Որովհետեւ բոլոր միւս կրօնները ամէն մէկ խկական մահմետականի աչքին ցած ու ողորմելի բաներ են, եւ քրիստոնեայ Եւրոպացիններու յաջողութիւններն ու բարձրացումը անոր համար հիւանդ անբնականութիւն մըն է, ան կը սպասէ իրերու մօտալուտ բժշկութեան ժամին, երբ նորէն Մահմետի դրօշակը պէտք է երբայ աշխարհներու վրայէն իրեւ գերիշխողը բոլորին: Նոր թուրքերու առած արեւմտեան քայլերուն անոնք համաձայն են եւ օժանդակ այն չափով, ինչ չափով որ քրիստոնեաններու ոտքը կը կտրեն Թուրքիայէն, կը ջարդեն ու կը փախցնեն, ինչ չափով որ կը բախտեն Եւրոպական «սարսաղ» պետութիւնները՝ զանազան արտաքին փոփոխութիւններով ու երեւոյթներով, եւ հակառակ են կտրապէս ամէն փորձի, որ աւելի խորը երթալ կ'ուզէ եւ որը իրապէս Թուրքիան ներքնապէս մօտեցնել կ'ուզէ արեւմտեան ըմբռնումներուն:

Նորերը աւելի բաց աչք ունին աշխարհին երեսին կատարուած ու կատարուող երեւոյթներուն վրայ, հասկցեր են, որ փոխուած են ժամանակները եւ կրօնի վրայ յենուելէն իրենց օգուտ չկայ: Արդէն իրենց հոգին մէջ կրօնական զգացումը կամ թմրած է Եւրոպական վարակումով կամ ուղղակի հակառակ են տրամադրուած կրօնքին, որովհետեւ աստ է իրենց հակառակորդ կուսակցութեան ամենէն ուժեղ զէնքը: Այն աստիճան ուժեղ, որ իրենք իրենց բոլոր նորամուծութիւնները ստիպուած են յարմարացնելու Դուրանի տառերուն, յաճախ պէտք է դիմեն բռնազբուշի ու քաշքութ մեկնութիւններու՝ իրենց ուզածը կերպ մը մաքսանենգութեամբ անցնել կարողանալու համար, եւ իրենք ալ անձամբ պէտք է կրօնական զգացում, հաւատոք ու յարգանք կեղծեն՝ ամբոխը իրենց ետեւէն քաշելու համար: Իսկ երբ հոգիններուն մէջ կը դադրի կրօնը ժողովուրդներու ընդհանուր եւ հիմնական կապը ըլլալէն, պէտութեան մը նեցուկը կը մնայ բնականօրէն ազգային գաղափարը՝ ինչպէս արեւմուտքի մէջ: Եւ նոր թուրքերու ամենէն կարեւոր նորութիւնը, եւ իրական խոր արժէք ներկայացնող նորութիւնը, իրենց բարձրացուցած դրօշակն

է: Թուրքութիւնը այն սրբութիւնն է անոնց համար, ինչ որ մահմետականութիւնը հիներուն, եւ այդ նոր սրած զենքը անոնք կը հակաղին հիներուն, եւ ասոր վրայ յենուած՝ կը ձգտին զինաթափ զնելու նաեւ Արեւմուտքը՝ դարձնելով արեւմտեան պետականութեան հիմքը իրենց ոտքին կայան:

V. Նոր թուրքերու տեսակետը

Նորերուն համար Օսմանեան կայսրութեան մեծութիւնը մահմետականութեան մէջը չէր, այլ որ ան թուրքերու կայսրութիւնն է: Անոնց հայեացքը ուղղուած է միշտ դէպի Միջին Ասիայի անապատները Կովկասի ու Պարսկաստանի վրայով, ուրկէ իջած են իրենք: Անոնք հպարտութեամբ կը նային դէպի արեւելք, մինչ հին թուրքերը կը նային գլխաւորապէս դէպի հարաւ, դէպի արաբական անապատները Սիրիայի ու Սիցագետքի վրայով: Նորերու հոգիին խորքը, եթէ ոչ ատելութիւն, գոնէ խոշոր չկամութիւն մը կայ դէպի արաբները, որովհետեւ կը զգան, որ անոնք միշտ բարձր են եղած իբրեւ ստեղծագործող ժողովուրդ, եւ աւելի եւս մեծ արհամարհանք մը դէպի շիհ պարսիկը, որ իր բոլոր մեղքերուն վրայ նաեւ արհական արիւն ունի: Նոր թուրքերը ունին հիմա այն միամիտ եւ րունանտիկ յափշտակութիւնը, գովասանքն ու պանծացումը իրենց թուրքական գծերու, յատկութիւններու, հերոսներու ու անցեալի, ինչ որ յատուկ է ամէն զարթնող զգացումի առաջին թարթափումներուն: Յիշենք մեր հին «հերոսներու» անՎերջ շարանը բանաստեղծութիւններու եւ դրամաններու մէջ՝ գովաբանելու ու բարձրացնելու համար ինչ որ հայ է ու հայկական կամ գոնէ հայկական է համարուած: Թուրքերը հիմա նոյն հոգեկան վիճակին մէջ են, ինչպէս եւ իրենց պոռոտախօս ճառերն ու «մեծ» սուլթանները պանծացնող դրամանները: Այդ «փառաւոր» անցեալի վերակենդանացումը, ազգային զգացումի ու գիտակցութեան զարթնումը նոյն է մեզի եւ անոնց համար՝ միակ տարբերութիւնը այդ անցեալի հեռաւորութիւնն է: Մեր Վարդաններն ու Արշակները հին-հին դարերուն խորունկէն մեզի խօսող մեծութիւններ էին, որոնք շատոնց անցեր են օացեր եւ անկէ ետքը շատ ջուր է վագեր հայ կամուրջներուն տակէն: Մինչդեռ թուրք հանդիսականներուն առաջ վերակենդանացած Սելիմները, Ֆաթիհները, Եղլտըրընները ու Թիմուրները դեռ երեկուան մարդիկն են, որոնք հիմներ ու բարձրացուցեր

Են թուրք պետութիւնները եւ մասնաւորապէս այն թուրք կայսրութիւնը, ուրկէ կը դողար ամբողջ Եւրոպան եւ որուն դիմացը նոյնիսկ այսօր Անգլիան ու Ֆրանսան ռէվէրանսներ կ'ընեն: Կայսրութիւն մը, որ դեռ կայ, դեռ ուժ ունի, ի զուր կը կարծեն նենգ թշնամիները թէ ինկած է արդէն ու վերջացած, իրենք շուտով ցոյց կուտան աշխարհին, որ Թուրքիան դեռ կայ, եւ իշխ Թուրքիա: Այն, ինչ որ անիկա վաղուց պիտի եղած ըլլար՝ Թուրքիա մը, որ ընդգրկէ իր մէջը բոլոր թուրք ժողովուրդները անխտիր, համայն թուրքութիւնը Ոսկորէն սկսած մինչեւ Պայքալ՝ Կովկասի, Յիւսիւային Պարսկաստանի ու Միջին Ասիայի Վրայով, որովհետեւ հ՞նչ բան է, որ հիմակուան այս ողորմելի Թուրքիան՝ ընդամենը հազիւ չորս-հինգ միլիոն թուրքութիւն, մինչ անդին միայն ոռւսական տիրապետութեան տակ անոնց թիւը գրեթե քսան միլիոնի կը հասնի: Պէտք է միանան բոլոր այդ թուրք տարրերը միակ թուրք պետութեան մը իշխանութեանը տակ: Եւ այդպէսով է միայն, որ կարելի է մոռցնել ու դարմանել Օսմանեան փառայեղ կայսրութեան վերջին դարերու կրած նուաստացումն ու անկումը: Թուրքական կայսրութիւնը ոչ միայն կործանուած չէ, այլ դեռ նոր շինուելու ու բարձրանալու վրայ է:

Ուրիշ խօսքով՝ վերջին անդամահատութեան ցաւը դեռ շատ սուր կերպով զգացող Թուրքիայի մէջ հիմա տիրող հոգեբանութիւնը մէկ է՝ ազտիկցած, կտրտուած ու կոտրտուած Թուրքիան դարձնել նորէն մեծ ու փառաւոր կայսրութիւն մը, ինչպէս, որ երբեմն էր: Յիները հոդ հասնելու համար գիտեն միայն հին ճամբան՝ պանիսամիզմը, նորերը գտեր են նոր ճամբայ՝ պանթուրքիզմը: Պանիսամիզմը իր ժանգոտած նետերը մասնաւորապէս կ'ուղղէ դէպի հարաւ՝ Անգլիայի դէն, մինչ պանթուրանիզմի նոր գնած նոր նոր գնդացիրները ուղղուած են գլխաւորապէս դէպի Ոռւսաստան:

VI. Պանիսամիզմ ու պանթուրքիզմ

Առաջին նայուածքով կարծես ասոնք երկու հակադիր ընբռնումներ են, երկու իրար հակառակ քաղաքական ուղղութիւն, բայց քիչ մը խորը նայելու հերիք է տեսնելու համար, որ առտաքին քաղաքականութեան վերաբերմանը այդ երկու ուղղութիւններուն մէջ ոչ միայն հականարտութիւն ու հակասութիւն չկայ, այլ չկայ նոյնիսկ հիմնական տարբերութիւն մը:

Յիմերը իմչո՞ւ պիտի ըլլան հակառակ, որ իրենց իսլամական հպարտութեան վրայ աւելնան նաեւ ազգային զգացումներ ու թուրքական հպարտութիւններ, եւ Ե՞րբ չեն եղեր այդ երկուքը իրարու հիւսուած: Յիմա կը շեշտուի քիչ մը աւելի, ուրիշ ոչինչ: Ի՞նչ վնաս: Եւ նորերու պանքութքիզն ըսածը նոյն պանիսլամիզմի մէկ մասն է միայն եւ բնական կերպով կը տանի հոն, ուր հիմերը կը ձգտին, որովհետեւ մինչեւ Յիմալայա տարածուող թուրք կայսրութեան մը դէմ ալ ո՞վ կրնայ պատճէշ քաշել, որ ան չի շարժուի դէափ հարաւ եւ դէափ Աֆրիկա, այն բոլոր անկիւնները, ուր մահմետական կայ: Այսպիսով հիմերուն համար նորերուն առաջարկը պարզ տակտիկի հարց մըն է, պէտք է կշռել հակառակորդ դիրքերն ու ուժերը եւ ատոր համեմատ:

Առայժմ, երբ Անգլիայի տուած հարուածը դեռ շատ քարմ է, երբ Անգլիան Պոլսէն ելնելու ու չելնելու խաղերուն մէջն է դեռ, եւ նեղուցներուն մէջ ամուր տեղաւորուելու դիտաւորութիւնն ունի ըստ երեւոյթին, շատ դժուար է, ի հարկէ, հականգլիական զգացումներ ու ատելութիւն չունենալը, մանաւանդ, որ այս նոր տեսակի ռուսները այնքան սիրալիր են, պատրաստակամ ու զիջող: Օրուան քաղաքականութիւնը հականգլիական է եւ աւելի համիսլամական: Բայց քամիները հենց որ քիչ մը փոխեն իրենց ուղղութիւնը՝ խսկոյն զգալի պիտի դառնայ բոլորին, եւ սառն մտքերը արդէն իսկ կը տեսնեն իիմակուընէ, եւ գիտէին երեկուընէ, որ այդ չէ ուղիղ ճամբան:

Միւս կողմէ՝ հետզհետէտ ակներեւ կը դառնայ, որ հակառակ ընդհանուր կրօնին, սրբութիւններուն եւ աշխարհահայեացքին՝ մահմետական ժողովուրդներու մէջ եղած վիճակի ու շահերու տարբերութիւնը քանի կ'երթայ կը շեշտուի: Վերջին պատերազմի միջոցին մահմետականները շատ կային, որ կեավլումներուն ծեռքին տակ թուրքերուն դէմ կը կռուէին: Այս պայմաններուն մէջ մեծ յոյսեր չի կարելի դնել համիսլամական շարժումի նը յաջողութեան վրայ, պատերազմի սկիզբը ջիհատ-ի կանաչ դրօշակը մէկ-երկու անգամ փորձեցին հրապարակ հանելու, բայց բան դուրս չեկաւ, վաղուան համար ալ աւելին յոյսեր ունենալը խելացի չէ: Իբրեւ մշտական սպառնալիք մը, անգլիացինները վախսնելու իբրեւ խրտուիլակ մը, համիսլամականութիւնը ունի իր որոշ արժեքը՝ ունի նաեւ արժեք մը կրօնակիցներէն դրամական եւ այլ օժանդակութիւններ ստանալու համար, բայց առայժմ միայն այդշափ:

Յետոյ՝ Յամիսլամական շարժումը միայն Անգլիային չէ, որ կը սպառնայ, ուրիշ Եւրոպական պետութիւններ ալ կան՝ Ֆրանսան, Իտալիան եւ մանաւանդ Ռուսաստանը, որ շատ հաշտ աչքով չեն նայելու այդ երկսայրի շարժումներուն: Քրիստոնեաները իրարմէ անջատ պահելու համար, մէկուն շահին դիպչելու միջոցին, միւսներուն շատ ծեռք չափու տալ՝ ընդհակառակը, պէտք է ջանալ, որ առնուած քայլը նպաստաւոր ըլլայ միւսներու շահին: Ահա՝ այդպէս է համարուրք շարժումը, որովհետեւ թուրքութիւն կայ միայն Ռուսաստանի սահմաններուն մէջ, որով Անգլիան կը դառնայ իրենց կողմը, ինչպէս որ ան միշտ իրենց կողմն է անցեր, երբ Ռուսաստանն է եղեր թուրքերուն սպառնացողը:

Եւ, վերջապէս, զաղտնիք մը չէ ոչ մէկուն համար, որ ինչպէս անցեալին մէջ, այնպէս ալ ապագայի հանդէպ, Թուրքիայի մէջ ու իսկական թշնամին «հիւսիսի արջն» է իր ահագին բնակչութեամբ, միլիոններու բանակով, թուրքի վայրագութենէն ոչինչով եւ չի մնացող իր քաղաքներով, թուրքի գլուխն իշեցուցած մէկը միւսն անագորոյն հարուածներով եւ Պոլսին հասնելու իր բացայատ տենչանքով: Եւ թուրքը ներքին խոր վախ մը ունի ռուսին հանդէպ՝ կ'ըմբռնէ, որ ասիկա միւս Եւրոպացիններուն նման չէ, շատ է մօտիկ իրեն, ոչ միայն իբրեւ դրացի, այլ եւ վարչութեան ու տիրապետութեան ասիական գծերով, եւ աղօս կերպով կը նախազգայ, որ հոնկէ է գալու վերջին հարուածը: Ասոր համար թուրքերը, իին ըլլան թէ նոր, ապահովութիւն չունին՝ մինչեւ ռուսները Կովկասն անդին չի քաշուին:

Եւ այս ուղղութեամբ թուրքերու ջանքեր բափելը բնաւ նոր չէ: Պանիսլամիզմի, պանթուրանիզմի, առդրէշանիզմի ծեւերուն տակ այս վերջին տասնամեակներու ընթացքին քանի մը անգամ փորձած են կովկասեան մահմետական տարրը շարժելու ռուսներուն դէմ, Կովկասը փրցնելու ռուսներուն ծեռքէն: Նոյնիսկ բարեկամ ու սիրելի բոլշեվիկներուն դէմ քանի անգամ կրկնուեցան նոյն փորձերը: Եւ այդ ճիգերն ու պրոպագանդը կանգ չեն առներ Կասպիականի ափերուն, Բագուի նաւթերուն վրայ, կ'երթան մինչեւ Արալ եւ Արալն անդին: Դեռ քանի մը ամիս առաջ էր, որ նշանաւոր էնվէր անկախութիւն կը յայտարարէր Թուրքիստանի մէջ եւ վերջնագիր կ'ուղարկէր բոլշեվիկներուն: Թեև քենալականները երդում-պատառ կ'ըլլան համոզելու համար իրենց թանկագին բարեկամները, թէ ոչ մէկ կապ չունին էնվէրի հետ եւ հակառակ են այդ տեսակ գաղափարներու:

Թեև Եւրոպա ուղարկուած բոլշեւիկեան ներկայացուցիչները դերասանական խոշոր ճեւերով կը յայտարարեն, թէ պարապ խօսքեր են համարութքութեան մասին ըսուած բաներ, թէ այդ տեսակ բան գոյութիւն չունի, բայց կը նոռնան ծածկելու իրենց ուրախութիւնը Ենվերի սպանութիւնը քանի մը անգամ հրատարակելու ու տարածայնելու ատեն, ինչպէս եւ շատ անճարակ կերպով ուրիշներուն վրայ նետել կը ջանան նեմալը սպաննել տալերնին, որը, ինչպէս գէշ լեզուները կ'ըսեն, կ'երթար Ենվերի եւ Քեմալի անձնական հակամարտութիւնը մեղմելու եւ ընդհանուր համարութ շարժումը աւելի սերտ կազմակերպելու:

Եւ, վերջապէս, թուրք վարիչները բնաւ չեն ալ ծածկեր մասնաւոր բարեկամական խօսակցութեան միջոցին. «Դուք հայերդ դժբախտաբար ինկած էք թրքութեան զարգացման բնական ճամբուն վրայ: Ինչ որ կատարուած է հայերու հետ եւ ասկէ ետքն ալ դեռ կրնայ կատարուիլ՝ անշուշտ շատ ցաւալի է, բայց ի՞նչ կրնանք ընել, թուրքերս պէտք է որ տէրը դառնանք Կովկասին»:

Այսպիսով՝ թէ՝ անցեալ եւ թէ՝ ապագայ վախը ռուսէն, թէ անցեալ եւ թէ՝ ապագայ հակամարտութիւնը ռուսի եւ անգլիացիի միջեւ, թէ՝ մինչեւ իհմա եղած եւ իհմա ալ նոր թափով շարունակուող պրոպագանդը ռուսական թուրք տարրերուն մէջ, թէ՝ ապստամբական ու անջատողական արդէն կատարուած փորձերը, ուր միշտ օսմանցիի մատը եղեր է, ըլլայ Երլտրզի պալատին մէջ դարբնուած, իբրիհատի կլուափին մէջ, թէ՝ քեմալական մէջիսի ետեւի սենեակներուն խորքը, եւ վերջապէս թուրքերու բացայատ յայտարարութիւնները, ակներեւ կը դարձնեն, որ Ռուսաստանի թուրք տարրերը Թուրքիային միացնելը հետզհետէ կը դառնայ «Օսմաննեան կայսրութեան» թէ՝ պաշտպանողական եւ թէ՝ յարձակողական անհրաժեշտ ծրագիր մը: Եւ առաջին հերթին ի հարկէ Կովկասի գրաւումը, որը արդէն կիսովին կատարուած ալ է: Կարսը օսմանցիներուն ձեռքն է, Նախիջեւանի եւ Արաքսի հովիտը իրենց ձեռքն է իրականապէս, Օլթի շոշանը իրենց ձեռքն է գործնականապէս, իսկ Կովկասի ամբողջ արեւելքը Աղրբէջանն է, որը արդէն քանի մը անգամ բոլշեւիկներուն դէմ գէնք բարձրացուցած եւ ընկճուած՝ անհամբեր կը սպասէ օսմաննեան զօրքի առաջ շարժուելուն: Յաջող վայրկեան մը, կրնակի կողմէն ապահովութիւն, Անգլիայի բարեկամ «չէզոքութիւնը», Աերքին խառնակութիւն մը բոլշեւիկեան բազաւորութեան մէջ, եւ եթէ դէպքերը քիչ մը յաջող

դասաւորուին, Թուրքիան կը գրաւէ Թիֆլիսը, կը մաքրէ ձեռաց հայկական սարաւանդը հայ տարրէն, ինչպէս որ մաքրեց հինգ վիլայեթները, եւ պրօւ գնաց:

VII. Ռուսաստանի «քայքայումը» եւ Անգլիայի «օժանդակութիւնը»

Պրօւա՞ւ: Ահա՝ հոդ է հարցը: Յարց մը, որուն պատասխանը ի հարկէ պիտի տայ ամենէն առաջ Ռուսաստանը:

Ենթադրենք նոյնիսկ, որ բոլոր պայմանները նպաստեցին, ծրագիրը յաջողեցաւ եւ թուրքերը գրաւեցին ամբողջ Կովկասը: Լաւ. քանի՞ տարուան համար: Որովհետեւ ով իր յոյսը կը ոմէ Ռուսաստանի վերջնական քայքայման, փեռեկտման եւ թուլացման վրայ՝ շատ փուլս աւագի վրայ կը շինէ իր շենքը: Յարիւր միլիոնը անցնող, միածոյլ, մէկ կտի վրայ կերպոնացած ժողովուրդ մը, որ դեռ իր հասունութեան ալ չէ հասած, արիական ժողովուրդ մը, աշխատանքի եւ ստեղծագործութեան ընդունակ, եւ արդէն այնքան նշաններ ու ապացոյցներ տուած իր շնորհքին ու կարողութիւններուն՝ այսքան համենատաքար կարծ ժամանակի մէջ, չի կրնար յանկարծ հրապարակէն քաշուիլ ներքին յեղափոխութեան նը հետեւանքով: Ընդհակառակը, այդ յեղափոխութիւնը ինչքան ալ ցաւոտ ըլլայ եւ աւերած բերէ, ծնունդն ու արտայայտութիւնն է իր ուժին ու կենսունակութեան:

Բոլոր մեծ յեղափոխութիւնները առաջին աստիճան մը ունին, որ կը կազմէ իսկական յեղափոխութիւնը, այսինքն՝ արդէն հասունցած ու քայքայուած հինի վերացումը:

Բայց ոչ մէկ յեղափոխութիւն հոդ կանգ չի առներ, հոդ կանգ առնել չի կրնար՝ նայելով ժողովուրդի տարիքին, խառնուածքին, մտաւոր ու տնտեսական հասունութեան, այս կամ այն աստիճանի աւելի առաջ կ'անցնի իր հնարաւոր նպատակէն: Քանդուած կարգերը նոր քանդումներու տենչամքը կը բերեն, թափուած արիւնը՝ արիւն թափելու ծարաւը, նոր ու հասարակ մարդոց դեր ու դիրք ստանալը կը բանայ բոլոր ախորժակները, եւ ամէն մարդ կը ձգտի ինքը առաջ ինալու եւ իր երազած ու չերազած բոլոր բախտաւորութիւնները մէկ անգամէն ու անմիջապէս իրականութիւն դարձնելու: Եւ մարդն ինչքան անպատրաստ է ու դեռ տղայ, ինչքան

թարմ ոգեւորութիւն ունի ու թեթևանտութիւն, ինչքան որ քիչ գործ է տեսած եւ քիչ կապեր ունի կեանքին՝ այնքան աւելի յախուռն է:

Եւ կուգայ յեղափոխութեան երկորորդ աստիճանը, հիւանդագին, դաժան, նեղմիտ ու մոլեռանդ շարժում մը, երբ մարդը կարծես կը ձգտի ուրանալու իր հոգիին խորքը եղած մարդկայինը եւ մէջտեղը կը մնայ մերկ ու սամձարձակ մարդ-գազանը: Մոնտանեարները Ֆրանսիայի մէջ, բոլշեվիկները Ռուսաստանի մէջ յեղափոխութեան այդ աստիճանը կը ներկայացնեն: Դանրային ցուցումի գերագործի վիճակ մը, հիւանդութեան ննան բնական ու կանոնաւոր ընթացքով, հիւանդութեան մը ննան հաստատ ու որոշ ախտանիշներով, եւ հիւանդութեան մը ննան անօգուտ, անիմաստ եւ ապարդիւն, որովհետեւ հենց որ յեղափոխութեան ջերմը պակսի եւ սկսի դանդաղ ապաքինումը՝ ամէն ինչ կամաց-կամաց կը վերադառնայ իր նախորդ վիճակին եւ այդ բոլոր իրականացումէն, հուրեն, արիւնէն ու բանդագուշանքէն չի մնար ոչինչ: Կը մնայ միայն, ինչ որ կատարուած էր յեղափոխութեան առաջին աստիճանին վրայ, այսինքն՝ մեր դարուն համար, հողը կ'անցնի գիւղացիին ձեռքը եւ միապետութիւնը կը սանձահարուի կամ կը վերացուի:

Եւ այդ արդիւնքն ալ կը ստանանք ոչ անմիջապէս՝ ծայրայեղութիւնը ծայրայեղութիւն կը ծնի, եւ կազդուրուող ժողովուրդին մէջ կ'առաջանայ ատելութիւն մը ամէն տեսալի ժողովներու ու հանաժողովներու, կոմիտէներու ու խորհուրդներու դէն, կը կորչի հաւատքը ընտրական ու հաւաքական մարմններուն հանդէպ, ան բնազդօրէն կը փնտռէ երկարէ բազուկ մը, որ կարգ ու կանոն բերէ, հանգիստ աշխատանք եւ իր ձեռք ձգած հողը իր վրան վաւերացնէ: Եւ արդէն հարթուած է ճամբան Նապոլէոնին ու Նապոլէոնիկներուն համար, որոնք իսկոյն կը մաքրեն յեղափոխութեան երկորորդ աստիճանի վերջին մնացողողները եւ ապաքինող ժողովուրդի նոր եռանոր կ'ուղղեն դէպի դուրս, պատերազմներու ու տիրապետութեան:

Եւ Ռուսաստանը հիմա հասուն է արդէն: Շատ որոշ զգալի է գինուրականներու հետզհետէտ ձեռք ձգած գերիշխող ազդեցութիւնը, եւ որը սկսած է կրել ու նորել բանակը, վերականգնել, հին ձեւերը, արդէն մտցուցած է պարտադիր գինուրութիւն ամբողջ երկրին համար, մէջը հաշուած եւ «Դաշնակիցները»: Ընկեր Նապոլէոնը շատ չի ուշանար: Կրնայ պատահիլ, որ կեդրոնի այդ ցնցումներու միջոցին ռուսները ստիպուած ըլլան երկրորդ անգամ թողնելու Կովկասը՝ բոլշեվիկներու սերմանած անծայր զգուանքին

ու ատելութեան հետեւանքով: Բայց վա՝ Թուրքիային, եթէ այդ խառնակ վիճակէն օգտուիլ ուզենայ ու գրաւէ Կովկասը: Ուստական բարձրացող առաջին ալիքը կը նետուի անոր հողերուն վրայ, իսկ թէ մինչեւ ո՞ւր՝ ո՞վ կրնայ ըսել:

Իր յոյսը դնել եւրոպական պետութիւններու մրցակցութեան ու օժանդակութեան վրայ՝ սին երազ մըն է նորէն Թուրքիայի համար, ինչպէս որ վերջին երկու դարերու իմաստուն պատմութիւնը արդէն համոզած պէտք է ըլլայ թուրքերը: Այո՛, միշտ այս կամ այն պետութիւնը շահերով հակառակ է ըլլալու ռուսներուն եւ պատրաստ գողունի կամ բացարձակ կերպով հրահելու թուրքերուն ձգտումը՝ անոնց ձեռքով իրեն համար շագանակներ հանել տալու համար կրակէն: Բայց նախ պէտք չէ մոռնանք, որ ռուսէն աւելի Անգլիայի դէմ լարուած ազգեր կան, մանաւանդ այս վայրկեանին, որոնք իրենց յոյսերը ռուսներու վրայ դրած են եւ այդ աժտահարդն կը սպասեն միւս աժտահարի սանձահարումը, ինչպէս, օրինակ՝ Ֆրանսան:

Գալով Ամերիկայի՝ թուրքերուն թիկունք դառնալուն, անշուշտ մեծ սիրով պատրաստ է Անգլիան թուրքերը նետելու ռուսներուն վրան, եթէ պարագաները այդպէս պահանջեն, ինչպէս որ յոյները նետեց թուրքերուն վրայ, բայց անոր օժանդակութիւնը շատ որոշ սահման մը ունի: Անիկա երբեք չի կրնար համաձայնիլ, որ ստեղծուի ահազին եւ ուժեղ թուրք-մահմետական պետութիւն նը իր Հարաւային Ասիայի տիրապետութիւններու գլխուն, ուր բացի Հնդկաստանի արեւելքն՝ ամբողջ բնակչութիւնը մահմետական է, որովհետեւ այդ ժամանակ է միայն, որ կուգայ իսկական պանխանչանքնը:

Բոլոր իսլամները ոտքի համելու համար ուժեղ ու մեծ իսլամական պետութիւն մըն է անհրաժեշտ՝ նստած տեղէդ Ֆերվաններով ու թղթերով իսլամները ոտքի չես կրնար հանել, բայց երբ իսլամ խոշոր ուժ մը շարժուի՝ անոր հմայքին ու պահանջին տակ կը շարժուին բոլորը: Եւ ճիշդ ատոր համար ալ շատ խախուտ յենարան է Անգլիան թուրքերու ձգտումներուն համար:

Ըլլալ փոքրիկ պետութիւն մը, իր ապրանքներուն համար յետանաց աղուորիկ շուկայ մը, ծովափերն ու նեղուցները այս կամ այն ձեւին տակ իր ազդեցութեան թողած եւ ռուսներուն դէմ կոռուպտելով, հա՛, Անգլիան ատոր համաձայն է եւ Թուրքիայի գոյութիւնը իրեն այդպէս կը պատկերացնէ: Այնքա՞ն մահմետական

«պետութիւններ» կամ իր հրամանին տակը «անկախ», իատ մը աւելի: Բայց մեծ ու ուժեղ, իսկապէս անկախ մահմետական պետութիւն մը, իր Հնդկաստանի կողին եւ Միջագետքին տիրող սարերուն վրայ՝ Անգլիան ինչպէ՞ս կրնայ ստեղծել: Ատիկա կը նշանակէ վերջ իր տիրապետութեանը Հարաւային Ասիայի վրայ, իրեն համար ասիկա շատ աւելի սպառնալից է, քան ռուսական վտանգը:

VIII. Ժամանակի ոգին հակառակ պան-շարժումներու

Եւ վերջապէս բաներ կան, որ դարն ու ժամանակը թոյլ տալ չեն կրնար: Թուրքիայի ուզածն է ազդեցութեան զաղափարը՝ աւելի ճիշդ կ'ըլլայ, եթէ ըսենք, ցեղակցութեան գաղափարը՝ շինել իրեն համար նոր դրօշակ մը եւ ատոր անունով վերահաստատել նորեն ընդարձակ բռնապետութիւն մը, ջնջելով այդ կողմերը մնացած վերջին ոչ-մահմետական հայերն ու վրացիները, խեղդելով ոչ-թուրք ժողովուրդները, ինչպէս են պարսիկներն ու քիւրտերը, իսկ մնացած մոնղոլական ծագում ունեցող ժողովուրդները ենթարկելով իրեն, ծառայեցնելով իրեն, աշխատցնելով իրեն համար եւ ինքը անոնց ոչինչ չի տալով, շարունակ զինուր ու տիրող խաղալով, ինչպէս մինչեւ հիմա: Այսինքն՝ Թուրքիան հիմա կը ձգտի ճիշդ այն բանին, ինչու համար, որ կործանուեցաւ Օսմանեան պետութիւնը:

Ամիկա կը յուսայ, որ միայն դրօշակիդ գոյնը փոխելով, կը յաջողիս քեզի կործանող պատճառները վերստեղծող դարձնելու, առանց փոխելու հոգիդ, առանց փոխելու քաղաքականութիւնդ, առանց բարձրացնելու տնտեսութիւնդ քու սեփական ուժերովդ:

Ասիկա մեր դարուն մէջ անկարելի է, եւ ոչ միայն հայերու, վրացիներու, պարսիկներու եւ քիւրտերու տեսակէտեն անհանդուրժելի է այս տեսակի նոր Լենկիմուրեան պետութեան մը վերաստեղծումը, այլ նոյնիսկ մոնղոլական ծագումէ եղող ժողովուրդներու ցանկութեան ու շահերու տեսակէտեն: Երբ թուրք պրոպագանիստը յանուն իսլամի, յանուն ազգային անկախութեան՝ կուզայ գրգռելու Աղրբէջանի, Թուրքեստանի, Եգիպտոսի, Միջագետքի ու Հնդկաստանի թուրք, արաբ ու հնդիկ կրօնակիցները կեավուր տիրապետողներու դէմ, անշուշտ, որ կը գտնէ եւ լսող ականջներ եւ համակրող սրտեր եւ ձեռնարկող երիտասարդ ձեռքեր՝ այնքան բնական է եւ ինքնին հասկանալի: Բայց պատկերը բոլորովին կը փոխուի, երբ կրօնակցութեան կամ ցեղակցութեան դիմակին տակ

Օսմանի թոռները հեծնել կ'ուզեն միւս ժողովուրդներուն կռնակը եւ անոնց ձեռքին աշխատանքն ու անոնց երկրին հարստութիւն-ները ծծել կը փորձեն:

Դու արդէն մեծ տարբերութիւն մը չի մնար Ռուսին, Օսմանցին ու Անգլիացին միջեւ: Օրինակ, Աղրբեյջան մը մեծ յափշտակութեամբ ի հարկէ պատրաստ է ռուսներու լրտէն ազատուելու, անկախ պետութիւն մը դառնալու համար, եւ անշուշտ երախտապարտ պիտի զգայ ինքզինքը իր ցեղակից Օսմանցին հանդէպ, եթէ ան օգնէ իրեն իր նպատակին հասնելու, բայց որ Աղրբեյջան մէկ նահանգը դառնայ Օսմանեան պետութեան եւ կրան կովը Պոլիս կամ Անգորա նստած Եֆէնտիներուն, ոչ, ատիկա արդէն տարբեր հարց է:

Գերմանիան ալ ունէր իր պանդերնանիզմը, այսինքն՝ Շոլանտան, Դանինարքան, Շուէտը, Աւստրիան ու Զուլցերիայի մէկ խոշոր մասը իր պոչին կապելու ախորժակը, բայց բան դուրս չեկաւ: Ռուսաստանն ալ մեծ ծրագիրներ ունէր, Լեհաստանը, Չեխաստանը եւ բալքանեան պետութիւնները իր կառքին լծելու պանհևլամիզմի անուան տակ՝ նորեն բան դուրս չեկաւ: Ինչ որ անհամեմատ աւելի մեծ եւ ուժեղ Ռուսաստանը չի յաջողեցաւ, ինչ որ անհամեմատ կուլտուրապէս բարձր եւ ստեղծագործող Գերմանիան չի յաջողեցաւ, ի հարկէ, որ յաջողիլ չի կրնար ամէն տեսակտն շատ աւելի ողորմելի թուրքիան: Այդ կարգի ծրագիրներուն հակառակ է ժամանակի ոգին:

Ի՞նչ է բերելու Թուրքիան Խիվային ու Բուխարային, Պարսկաստանին ու Կովկասին: Երեկուան Թուրքիան աչքերնուս առջեւն է, ինչպէս եւ թուրքի հոգեբանութիւնն ու ստեղծագործական անկարութիւնը, եւ ոչինչ չէ փոխուած երեկուընէ մինչեւ այսօր: Այդ տնտեսական վիճակով, այդ հոգեկան աղքատիկ միջոցներով, աշխատանքի այդ անսիրելութեամբ, իսկ կլանելու ու լափելու լայն կոկորդով, ընդարձակ ու բարեբեր երկիրները դարերու ընթացքին անապատի վերածելու մեծ շնորհը ունեցող օսմանցին ի՞նչ է բերելու իր ցեղակից ժողովուրդներուն, որ ռուսներուն ձեռքէն խլել կը սպառնայ՝ ճօճելով օդին մէջ այդ միեւնոյն Ռուսէն կամ անոր ննաններէն փոխ առած սուրբը:

Փոխ առնուած սուրերու այդ խրոխտ ճօճանքը միայն մէկ հատիկ հետեւանք կրնայ ունենալ՝ վերջնական ոչնչացումը Թուրքիայի անկախ գոյութեան: Արագացնելով ռուսօթուրը ընդհարումը, որ այսպէս թէ այնպէս գալու է անպատճառ, համոզիչ պատրուակ

մը ու կատաղութիւն տալով ռուսներու առաջ շարժումին, եւ միւս կողմէն դրդելով անգլիացին, իբրև չարիքներու փոքրագոյնը, կերպ մը համաձայնութեան գալու Ռուսաստանի հետ, որ բնաւ անկարելի բան չէ: Եւ ահա՝ կը քաշուի «ազդեցութեան շրջանակի» գիծ մը Անատոլուի սարերուն վրայէն արեւմուտքէն արեւելք, որուն ննան-ները վերջին պատերազմէն առաջ քաշուած էին արդէն թէ Փոքր Ասիայի եւ թէ Պարսկաստանի կրծքին վրայով: Սա՛ չըլլար, անշուշտ, անգլօռուս մեծ վէճին վերջնական հարթարումը, բայց կ'ըլլայ թուրքական հարցի վերջնական լուծումը:

IX. «Գոնէ մէկ մասը»

Սակայն այս բոլորը մե՞ր դատողութիւններն են, մե՞ր հասկացողութիւնը, մե՞ր խելացիութիւնը, մե՞ր կողքէն դիտող մարդու, թիւ մըն ալ ո՞չ շատ բարեացական մարդու, ուրիշ է թուրքի դատողութիւնը, թուրքի խելացիութիւնը:

Յաւանօրէն կեանքն ու պատմութիւնը բերեն պիտի կամացկամաց նաեւ թուրքը այս դատումին ու հասկացողութեան: Բայց ո՞վ գիտէ՝ կոյր են եղեր միշտ դէպի իրենց անկումը դիտողները, անդունդը գլտորուող քարը քանի յատակին մօտենայ՝ այնքա՞ն անուր կը գլտորուի:

Եւ եթէ գան պիտի նոյն հասկացողութեան, ե՞րբ, ինչքա՞ն ժամանակ է հարկաւոր հոդ հասնելու համար: Կեանքը ունի դանդաղումներ, բայց ունի եւ այդ դանդաղումին սահմանը: Այդ սահմանէն անդին անիկա չի սպասեր: Կուգան աւելի յարմարուածները, աւելի շուտ շարժուողները կը զարնեն, կը տապալեն ու կ'անցնին, ժամանակ չեն տար ուշքի գալու շատ ետ մնացողին, շատ ուշ հասկացողին:

Եւ վերջապէս, պիտի կրնա՞յ, պիտի ունենա՞յ թուրքիան հարկ եղած հոգեկան ծկունութիւնը ժամանակի նոր պայմաններուն, նոր պահանջներուն յարմարուելու համար, պիտի կրնա՞յ աշխատիլ ու իր տնտեսութիւնը իր ծեռքը պահել, թէ՞ նորէն, ինչպէս մինչեւ հինա, իր երկրին բոլոր ծեռնարկները, բոլոր եկամուտները, բոլոր ծրագիրները ծախէ պիտի Եւրոպային:

Այս հարցերուն պատասխանը պիտի տայ քսաներորդ դարու պատմութիւնը: Առաջմն մեր գիտցածը այսքան է, որ հիմա հիմ-

նովին տարբեր է թուրքի դատողութիւնը, թուրքի խելացիութիւնը եւ թուրովին ուրիշ է թուրքի ձգտումը:

Ան երեկ մեծ պետութիւն էր, կը տիրեր ազգերու, կ'ուստէր անոնց շնորհըն ու աշխատանքը, կը հալածէր ու կը ջարդէր, ինքը տէրն էր, պաշտօնեայ ու զինուորական: Եւ հիմա նորէն ծարաւը ունի զարնելու ու ջարդելու, տիրելու նորէն ուրիշներու գլխուն, տիրապետելու ընդարձակ աշխարհներու վրայ, Միջին դարերը ետքերելու: Ինչո՞ւ անպատճառ Ռուսն ու Անգլիացին պիտի ըլլան այդ երկիրներուն ու ժողովուրդներուն տիրապետողն ու շահագործողը՝ Թուրքիան ինչո՞վ է պակաս:

Բախսի պիորձէ, պիտի ընէ իր ձեռքէն եկածը՝ օգտուելով Եւրոպացիներու իրարու հետ կռուցտելէն, այսօր բոլշեվիկներն ու ֆրանսացին, որոնք մտեր են իր թեւերը, վաղը գենանացին ու անգլիացին. «Մեծ է Աստուած»: Եթէ իրենց բոլոր ուզածին ալ որ չհասնին, գոնէ մէկ մասին կը հասնին Աստուծնով, կը կրկնապատկեն իրենց թիւն ու տարածութիւնը ու կ'ամրացնեն իրենց թիկունքը, ինչքան հնար է հիւսիսի սպառնալիքէն:

Չմոռնանք, որ այդ «գոնէ մէկ մասը» Կովկաս ըսել է, եւ ամենէն առաջ մեր դժբախտ հայրենիքին վերջին կտորը, որուն վրայ հայ կ'ապրի դեռ:

ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ԵՒ ԱՐՈՒՄՈՒՏՁՔԻ ԸՆԴՀԱՐՄԱՆ ԳԾԻՆ ՎՐԱՅ

Ա. ԱԶՆՈՒԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

I. Ակնարկ մը մինչեւ քրիստոնէութիւն

Յայ ժողովուրդի պատմութեան վրայ եթէ նայելու ըլլանք բարձրէն, կը գտնենք չորս կարեւոր տարբերիւեր, որոնք հիմնովին կը տարբերին իրենցմէ առաջ եղած անցեալը իրենց ետեւէն եկող վիճակն: Այդ չորս թիւերն են. 1. Եօթներորդ դարու կէսերը Քրիստոսէ առաջ, 2. Չորրորդ դարուն սկիզբը Քրիստոսէ ետքը, 3. Տասնը-մեկերորդ դարուն կէսերը, եւ 4. Տասնըիններորդ դարուն սկիզբը:

* * *

Եօթներորդ դարէն առաջ Յայաստանի հողին վրայ ապրող ժողովուրդը արձանագրութիւններու Յալտի¹ անուանուած ժողովուրդն է իր բազմաթիւ ցեղերով, որոնք զանազան խմբումներով կը կազմեն մեծ ու փոքր իշխանութիւններ եւ որոնք միացած իրարու կը ներկայացնեն աւատական միապետութիւն նը: Այդ Ուրարտուի թագաւորութիւնն է, որ ոչ միայն կը դիմադրէ իր ժամանակի ամենէն հզօր Ասորեստանի թագաւորներուն իր անկախութիւնը պաշտպանելու համար, այլ եւ Սենուաս եւ Արգիստիս թագաւորներու օրով կը դառնայ Ասորեստանի լուրջ ախոյեանը եւ գերիշխանութիւնը իր ծեռքը ծգել կ'ուզէ: Դէպի Եօթներորդ դարը սակայն ան կը սկսի իյնալ մասամբ ներքին թուլացումով, մասամբ ալ հիւսիսէն խուժող կիսավայրէնի ցեղերու ցնցումին տակ:

Յայ ժողովուրդը, որ Եւրոպայի արդի ժողովուրդներուն ազգական արիական ցեղերու խումբ մըն է, կը մտնէ Ուրարտուի հողերէն ներս, կը գրաւէ ու կ'ըմկէ ամբողջ հալտական երկիրը մինչեւ Ուրմիա եւ մինչեւ Կորդուք:

¹ Յայոց այս ժամանակաշրջանի պատմության վերաբերյալ Լ. Շանթի ներկայացրած տեսակետները իշխող էին 20-րդ դարի սկզբներին: Այժմ պատմագիտության կողմից դրանք մերժված են: Խմբ.:

Եւ ահա՝ մօտաւորապէս եօթներորդ դարու կէսէն է, որ կը սկսի այդ երկու ժողովուրդներու խառնուրդը. աւելի քարձը քաղաքակրութեան հասած հալտերու եւ աւելի քարմ ու կորովի եկուորդներու: Յաջորդ դարու ընթացքին արդէն կատարուած իրողութիւն մըն է այդ երկու ժողովուրդներու, լեզուի, կրօնի, քարիքի ու իշխանութեան կատարեալ ծուլումը, եւ առաջացումը նոր ժողովուրդի մը, որ իր վրայ կը պահէ տիրապետողի անունը՝ *հայ ու հայութիւն*: Ճիշդ այնպէս, ինչպէս քանի մը դար առաջ դէպի Պելոպոնէս եւ կղզիները իջնող քարմ ու կիսավայրենի ցեղերը, տիրելով ու խառնուելով արդէն քարձը քաղաքակրութեան տէր նախորդ միկենեան ժողովուրդներուն, կը կազմեն յոյն ժողովուրդը: Այսպէսով՝ Քրիստոս առաջ եօթներորդ դարու կէսը մեր ժողովուրդի ծագման տարեթիւն է:

Յազիւ է կատարուած ժողովուրդներու ծուլումը, հազիւ է սկսած իին ու նոր իշխանութերու նոր աւատապետական միացում մը նոր Տիգրաններու ձեռքին տակ, որ արեւելքէն վեցերորդ դարու կէսին կը քարձրանայ արագ՝ Մերձաւոր Արեւելքի ամենէն մեծ միապետութիւնը, եւ արագ տապալելով Լիւդիան, Բաբելոնը, Քարթէմիշը, Յեթիթեան մնացորդները եւ Եգիպտոսի փարաւոնները՝ իր իշխանութիւնը կը տարածէ Յիմալայէն մինչեւ Սահարա, եւ կը շարժուի դէպի Եւրոպա մինչեւ Մարաթոն ու Սալամինա, ուր առաջին անգամ բեմ դուրս կուգայ յաղթական՝ ասիական Արեւելքին դէն Եւրոպական դիմադրող Արեւմուտք մը:

Պարսիկներու թեւին տակ ինկած փոքրիկ հայ ժողովուրդը չէր անշուշտ, որ պիտի կարողանար դիմանալ այդ հսկայական ուժին: Բայց ապաստանած իր լեռներուն եւ օգտուելով քաղաքական անցուդարձէն, հայերը մինչեւ հինգերորդ դար յամառ դիմադրութիւն մը ցոյց տուին յաճախսակի ընթռստացումներով, ինչպէս որ կը վկայէ Դարեհի բիսիթունեան արձանագրութիւնը՝ մինչեւ որ ի հարկէ ընկճուեցան, եւ հայ իշխանութերը ենթարկուեցան պարսկական սադրապներուն:

Չորրորդ դարուն վերջը կը շարժուի Արեւմուտքը դէպի Արեւելք. Ալեքսանդր Մակեդոնացին՝ արեւմտեան տիրապետութիւնը, քաղաքակրութիւնը եւ ոգին կը պտտցնէ մինչեւ Յնդկաստան: Յայ իշխանութերը կ'իյնան Սելեսկեան իշխանութեան սահմաններուն մէջ, գործնականապէս ինքնագլուխ:

Ծուտով կ'առաջանան երեք-չորս խմբումներ իրենցմէ ամենէն ազդեցիկներուն շուրջը՝ մինչեւ որ այդ կիսանկախ իշխանապետ-

Աերէն մէկը Երկողորդ դարուն վերջերը այնքան կ'ուժեղանայ, որ կը միացնէ բոլոր հայ իշխանները իր ծեռքին տակ եւ կը կազմէ առաջին հայկական կայուն ախտութիւնը՝ Արտաշիսեան հարստութիւնը:

Տիգրան Մեծ շատ չանցած դուրս կը շարժուի հայկական սահմաններէն, եւ ինչպէս Երեմն Արգիստիոս, կ'իջնէ դէպի Սիրիա եւ կը իհմնէ հայկական տիրապետութիւն մը, երբ կը գարնուի արեւմտեան ամենէն մեծ ու ամենէն հզօր պետութեան՝ Յոռմի հակադիր շարժումին՝ դէպի Արեւելք արշաւին: Երկար մաքառումէ մը Ետքը՝ Տիգրան ստիպուած է տեղի տալու եւ քաշուելու իր գուտ հայկական սահմաններուն ետին, Եփրատէն արեւելք:

Եւ այդ օրէն Յայաստանը կը դառնայ Արեւելքը Արեւմուտքէն զատող սահմանը, Արեւելքը Արեւմուտքին կապող Երկիրը, Միջագետքի հետ միասին: Եւ այդ օրէն կը սկսուին հետզհետէ ուժեղող Պարթեններու եւ Յոռմի Երեք դար տեսող կոհիւները՝ Յայաստանն ու Միջագետքը իրենց ազդեցութեան շրջանին մէջ պահելու համար:

Հայ թագաւորները՝ սկիզբ Արտաշիսեան տունէն, Ետքը Պարթեններուն ազգական Արշակունիներէն, անվերջ կոհիւներու մէջ են, Երբեմն մէկուն յարելով, Երբեմն միւսին, իրենց անկախութիւնը պահել կարենալու համար: Յզօր Յոռմի կամքը արհամարհել չեն կրնար եւ Ենթարկուած են անոր Վերին գերիշխանութեանն ու Վաւերացումին, թէեւ Պարթե թագաւորական տան հետ ունեցած իրենց ազգակցական կապերով, շահերով ու համակրանքներով անհամենատ աւելի կապուած են Արեւելքի հարեւաններուն:

II. Քրիստոնէութիւնը իրեւ գէնք ազգային ինքնապաշտպանութեան

Չորրորդ դարու սկիզբն է, որ Յայաստանն ալ, իրեւ դաշնակիցը Յոռմի, հօռմէական ամբողջ պետութեան մը հետ միասին եւ, անշուշտ, անոր ազդեցութեան տակ կ'ընդունի քրիստոնէութիւնը: Քրիստոնէութիւնը ընդունիլը իրողութիւն մըն է, որ հիմնովին կը փոխէ հայ ժողովուրդի քաղաքական ու քաղաքակրթական դիրքը, Վերջնապէս եւ անքակտելիօրէն կը կապէ հայութիւնը արեւմտեան աշխարհին, կը դարձնէ այդ բուռ մը ժողովուրդը յառաջապահը արեւմտեան մտքին, կրօնին ու ձգտումներուն, եւ կը դառնայ այն վէճը, որուն վրայ կառուցուած է հայ ժողովուրդի ամբողջ ապագայ կեանքն ու վիճակը, բախտն ու տառապանքը՝ մինչեւ մեր օրերը:

Հայերը թէ՝ իրենց ծագումով եւ թէ՝ մօտիկ յարաբերութեան մէջ գտնուելով Սելեւկեան իշխանութեան եւ Յօռմի հետ՝ բնական-արար մշտական հոգեկան շփում ունեին Արեւմուտքի հետ նաեւ քրիստոնէութիւնը ընդունելէն առաջ: Բայց իրենց արեան կէսը ըլլալով ուրարտական, եւ ապրելով արեւելեան ժողովուրդներու կեանքին ու շրջանակին մէջ՝ օղակուած պարսիկներուն ու պարթեւներուն, հայերը իրենց կենցաղով, վարք ու բարքով, ընթռնումներով, ոգիով ու հակումներով կապուած էին արեւելքին՝ Արեւելքի ժողովուրդ էին:

Քրիստոնէութիւնն էր, որ արմատապէս փրցուց հայ ժողովուրդի հոգին Արեւելքն եւ կապէց Արեւմուտքին: Մինչեւ քրիստոնէութիւն հայը կը կրուէր ու կը դիմադրէր գլխաւորապէս Արեւմուտքի թշնամիին չենթարկուելու ջանքերով եւ իր օգնութիւնը կը սպասէր Արեւելքն, իր թիկունքը յենած էր պարթեւներուն: Քրիստոնէութենէն ետքը իր գլխաւոր թշնամիին, որուն դէմ կը մաքարի իր գոյութիւնը պահպանելու համար, Արեւելքն է, սասաննեանները, արաբները, թուրքերը, եւ իր յոյսը դրած է միշտ Արեւմուտքի վրայ, թիկունքի քրիստոնեայ պետութիւններուն վրայ:

Հայերը քրիստոնեայ են դարձած ոչ մասնաւոր հակումով, ոչ մասնաւոր հապճեպով, ոչ ալ իրենց կամքով, ինչպէս ընդհանրապէս բոլոր ժողովուրդները: Կրօնքը փոխելը կ'ըլլայ միշտ բռնի եւ միշտ կապուած քաղաքական հաշիւներու: Բայց անգամ մը քրիստոնէութիւնը իւրացնելէն ետքը հայերը իրենց ամբողջ հոգիով եւ իրենց բոլոր ուժովը փարեցան այդ նոր կրօնին, եւ ամէն հալածանք ու նահատակութիւն յանձն առին այլեւս զգասութելու համար քրիստոնէութենէն եւ մասնաւորապէս քրիստոնէութեան այն ձեւէն, որը անգամ մը ընդուներ եւ իւրացուցեր էին:

Յոդ, անշուշտ, ոեր ունի նոր սկզբունքներու եւ նոր դաւանանքի ներշնչած ոգեւորութիւնն ու յափշտակութիւնը, մանաւանդ մեր առաջին քրիստոնեայ դարերուն. Իոդ, գուցէ, ոեր ունին նաեւ արիական հայու որոշ հոգեկան տրամադրութիւնները դէահի քրիստոնէական սիրոյ ու անձնուիրութեան քարոզները: Բայց կը թուի, որ այդ բոլորէն դուրս եւ այդ բոլորէն վեր հայութիւնը այս աստիճանի յանար կերպով Արեւմուտքի նոր կրօնին կապողը եղեր է ուրիշ պատճառ մը՝ իր ինքնութիւնը, իր անհատականութիւնը, իր անկախութիւնը պահպանել կարողանալու տենչը:

Ամէն տեղ, բայց մանաւանդ Արեւելքի մէջ, ուր տիրապետութիւնները կրօնապետութիւններ են, կրօնքի դէն եղած հալածանքը ազգային ուղղույնութեան եւ մասնաւորապէս քաղաքական անկախուութեան դէմ մղուած կրիւ է, որով ազգ, կրօն ու անկախութիւն միշտ սերտ կապուած են իրարու, եւ իր կրօնին փարիլը կը դառնայ գէնք մը, միշոց մը իր ազգային անհատականութիւնը պաշտպանելու, իր պետական ազատութիւնը պահպանելու: Մանաւանդ, որ իբրեւ լեռնաբնակ ժողովուրդ, եւ մշտապէս հզօր հարեւաններէ կլանուելու սպառնալիքին տակ գտնուելով, հայու մէջ մասնաւորապէս շեշտուած է եղեր անհատականութիւնը: Շեշտուած է եղեր ամէն բանի մէջ ուրոյն ըլլալու, ուրիշներու հօտին չխանուելու, ինքն իր համար ջոկ ու ազատ ապրելու բնազդական ծարաւը, ամէն օտարներէ վերուցած բան իսկոյն իր դրոշմին Ենթարկելու, իրացնելու, իրայնացնելու ձգտումը: Արդէն այդ անհատականացման, իրայնացման մէջն է հայ մտքի ու հոգիի մէկ բնորոշ հիմնական գիծը, գուցէ եւ իր տաղանդներուն հիմնաբարը:

Կարելի է, որ հայու քրիստոնէութիւնը ընդունելուն վրայ անգամ իր ազդեցութեան բաժինը ունեցած է այդ ինքնապաշտպանութեան զգացումը, որովհետեւ մեր քրիստոնէայ դառնալէն հազիւ կէս դար առաջ կը տապալուի Պարթեւական հարստութիւնը եւ անոր յաջորդող Սասանեան տունը կը վերակենդանացնէ զրադաշտական կրօնը, որուն ճնշումը շուտով կը դառնայ նաեւ Յայաստանի վրայ: Սասանեաններու տիրապետական ձգտումներէն քաղաքականապէս պաշտպանուելու համար հայերը ստիպուած էին աւելի պինդ սեղմուելու Յոհոմին՝ այդպէս ալ անոնց սկսած կրօնական ճնշումը շատ կարելի է փութացուց, դիրացուց հայերու քրիստոնէայ դառնալը:

Յամենայն դէպս հազիւ քրիստոնէութիւնը արմատացած էր Յայաստանի մէջ, հինգերորդ ու վեցերորդ դարերու ընթացքին, յամառ կրիւ է իրենց նոր կրօնի պաշտպանութեան համար, եւ դեկավարն են ու զլիսաւոր դերակատարը Մամիկոնեանները, որոնք թէ իրենց երկրի դիրքով եւ թէ կաթողիկոսական տան հետ ունեցած ազգակցական կապերով, շատ աւելի ուժեղ չափերով Ենթարկուած էին արեւելեան ազդեցութեան, մինչդեռ Սիւնիքը, ամէնն աւելի արեւելքը Յայաստանի, դեռ կիսովին հեթանոս էր եւ հակուած արեւելեան քաղաքականութեան:

Ներ նոր էր թուլցած զրադաշտականութեան ճնշումը, որ եօթներորդ դարու կեսերուն նոր սպառնալիքով ոտք կը դնէ Հայաստան, ամբողջ Սերծաւոր Արեւելքը իր հմայքին ու տիրապետութեան տակ միացնող, նոր միաստուածեան կրօնքը՝ Մահմետականութիւնը: Եւ իր առաջին շփման օրեն մինչեւ այսօր հայութիւնը անընդհատ մաքառման մէջ է այդ կրօնին դէմ, ահագին զոհերով, ահագին ուժեր ատոր վրայ վատնելով, բայց դիմադրած է մինչեւ այսօր, մերժած է, չէ ուզած: Որովհետեւ ընդունիլ Մահմետականութիւնը՝ կը նշանակէր ազգովին խառնուիլ այդ մահմետական ծովուն մէջ, խեղդուիլ ու կորչիլ: Ի՞նչ պիտի մնար հայ ազգութենէն արաբներու եւ մանաւանդ թուրանական ցեղերու այն հեղեղին տակ, որ ողողեց հայ հողը, եթէ Քրիստոնէութեան անջրպետը գոյութիւն չունենար: Կրօնքի նոյնութիւնը պիտի բերէր խառն անուսնութիւն ու խառն կենցաղ, եւ պիտի առաջանար նոր խառնուրդ նը, ուր հայկականէն կը մնար մօտաւորապէս այնքան, ինչքան որ ուրարտականէն մնացեր է հայկականին մէջ: Դայ ուրոյնութիւնը մեռած կ'ըլլար վաղուց, դառնալով թուրքի, թաթարի, մհնդոլի, օսմանցիի ու աղրբէջանցիներու հոգին ու քաղաքակրթութիւնը ազնուացնող տարր մը: Ինչպէս եւ եղած է մասամբ:

Քրիստոնէութիւնը ոչ միայն զրադաշտական ու մահմետական կրօններուն դէմ է, որ խաղցած է այդ հոգեկան ու քաղաքական անկախութեան պաշտպանի դերը, այլ նոյնիսկ միւս քրիստոնեայ ժողովուրդներու դէմ, որոնք նոյնպէս ջանացած են իրենց դաւանանքին դարձնելու հայ Եկեղեցին՝ իրենց քաղաքական ու քաղաքակրթական տոպտակին մէջ կոխելու համար հայութիւնը:

Բիւզանդիոնը Ղակեդղնի¹ ժողովէն սկսած մինչեւ իր քայքայումը՝ ծրագրէն չէ հանած Հայաստանը ուղղափառութեան դարձնելու ջանքերը: Եւ ամէն անգամ Արեւելքն Եկող յարձակումներուն դիմադրել կարողանալու համար, եւ հենց իրենց բիւզանդական սահմանները պաշտպանել կարողանալու համար, երբ ստիպուեր ենք դիմելու կամ յենուելու Յոյնին, միշտ անխափան կերպով մեր դէմն են Ելեր կրօնական միութեան վէճերը, ճնշումը եւ պահանջը:

Նոյնն է նաեւ լատին Եկեղեցին վերաբերմանը. Խաչակիրներու հետ մեր Կիլիկեան իշխանութեան շփումը սկսելուն պէս, կը սկսուի նաեւ Եկեղեցիներու միացնան անվերջանալի առուտուրը: Երբ

¹ Քաղկեդղնի: Խմբ.:

պէտք է եղած Արեւմուտքի գործակցութիւնն ու օժանդակութիւնը՝ ետ մղելու համար ամէն կողմէն հուպ տուող մահմետական օղակը, պաշտպանելու համար Ասիայի միակ քրիստոնէական նաւահանգիստը՝ Այասը, ինչպէս եւ ամրացնելու համար մեր գոյութիւնը, որ քրիստոնէութեան միակ յենարանն էր ասիական հողերու վրայ ժԳ եւ ժԴ-որդ դարերուն, մենք ստացեր ենք կանոնաւոր կերպով Պապերու խոստումներն ու օրինութիւնը, ամենաշատը՝ չնչին դրամական օգնութիւն, բայց ատոր փոխարէն կաթոլիկ հոգեւորակներու արշաւանք, կրօնական ժողովներ ու պառակտում, եւ շատ սիրալիր հրաւէր նտնելու կաթոլիկ Եկեղեցին ծոցը: Եւ այդ ներքին կրօնական, կուսակցական, պալատական ու լատինական վէճերուն ու խառնակութիւններուն մէջն է, որ Մամլիւդներ կուտան վերջին հարուածը Կիլիկիայի թագաւորութեան:

Այսպէսով՝ ամէն կողմէ մեր հայրենիքին վրայ յարձակողմները, մեր երկրին վրայ աչք ունեցողները, մեզի հրացնելու եւ մարսելու ախորժակ ունեցողները, մօտեցեր են միշտ հաւատափոխութեան ծրագիրը թեւի տակ, մեր հոգիները փրկելու քնքուշ հոգածութեանք, եւ զարմանալու ոչինչ չկայ, որ հայութիւնը իր ամբողջ հոգիով փաթրուեր է իր Եկեղեցին վիզը, սկիզբը իր քաղաքական անկախութիւնը պաշտպանելու համար, վերջին դաժան թուրան-մահմետական դարերուն ալ գոնէ իր հոգեկան անկախութիւնը, իր ազգային գոյութիւնն ու ուրոյնութիւնը փրկելու համար:

III. Քրիստոնէութիւնը իբրեւ հիմնական պատճառ մեր ազգային հասունացման ու կղզիացման

Քրիստոնէութիւնը բերաւ գիր, յատուկ հայ գիր, ի հարկէ, արեւմտեան օրինակներուն վրայէն, բայց հայ սովորութեան համածայն բոլորովին հրացուցած, հայցուցած:

Գիրը բերաւ թարգմանութիւնը Սուրբ Գրի եւ ուրիշ Եկեղեցական երկերու, եւ արեւմտեան գրականութիւն, շուտով եւ ինքնուրոյն հայ գրականութիւն կրօնական, բանաստեղծական, գիտական, փիլիսոփայական եւ պատմական: Իսկ գիրն ու գիրքը ամենէն գլխաւոր միջոցն է ժողովուրդի մը ինքնազմահատութեան, ինքնորոշման, ինքզինքը իբրեւ ամբողջութիւն մը զգալուն:

Գիրքը ապրող, տեւող, չմեռնող խօսքն է, որ տարածութիւն-ներուն ու ժամանակներուն վրայէն կը խօսի հեռաւորներուն, եկող սերունդներուն, զալիք սերունդներուն, եւ այդ բոլորը կը կապէ իրար, բոլորին զգալ կուտայ իրենց կապը, իրենց ընդհանուր անհատականութիւնը եւ կ'արթնցնէ ազգային գիտակցութիւնը, որը աւելի եւս ուժ կուտայ անոնց ազգային բնական զգացումին ու բնազդին: Եւ կը ծնի պահանջը ունենալու երկ մը, որուն մէջ նկարուած ըլլայ այդ ընդհանուր անհատականութիւնը, իր ամբողջ եսը, հայու իին ու նոր լրիւ պատկերը, իր ծագումը, անցեալը, ներկան, իր ամբողջ կենսագրութիւնը, իբրև միութեան նոր եւ ուժեղ օրակ մը:

Այդ պահանջին ծնունդն է Մովսէս Խորենացիին Հայոց Պատմութիւնը: Այդ հատորին վրայ շատ է գրուած, շատ է խօսուած, շատ են քրքրեր խեղճ գրքոյկը, քններ են իր բոլոր ստորակետներն ու եւ-երը, երբեմն նկատեր են իբրեւ ծշմարտութեան վերջին խօսք, երբեմն իբրեւ ստախօս պատմիչ ու շինծու գործ, բայց չեն մօտեցեր այդ գրքին իբրեւ գրական խոր ու ինքնարուկս ստեղծագործութեան մը՝ արտայայտութիւն ու բաւարարութիւն տալու համար իր ժամանակի ոգիին, ինչպէս որ կ'ըլլան բոլոր արժեքաւոր դրական երկերը:

Խորենացիի պատմութիւնը իր տեսակի քերթուած մըն է, արձակ ու պարզ Շահնամէ մը Ֆիրտուսիէն քանի մը դար առաջ, բայց նոյն նպատակով եւ նոյն ծրագրով՝ գծել իր ժողովուրդի ծագումն ու ածումը յենուելով թէ բանաւոր եւ թէ գրաւոր բոլոր հնարաւոր եւ իրեն հասանելի աղբիւրներուն վրայ, այդ աղբիւրները իրար յարնարցնելով, լրացնելով, կենդանացնելով ու գեղեցկացնելով, այսինքն՝ ինչ որ կ'ընէ ամէն գեղարուեստագէտ, ինչ որ կ'ընէ ամէն պատմաբան, գիտակից թէ անգիտակից, որովհետեւ իր եսն ու հասկացողութիւնները, իր ճաշակն ու լրացումները մէջը չխառնող «առարկայական» պատմագիրը գեղեցիկ առասպել մըն է, որուն կը հաւատան միայն անոնք, որոնք պատմական գրքերը բանալու սովորութիւնը չունին:

Պատմագրի ու բանաստեղծի միջեւ սահման քաշելը չափազանց դժուար գործ է, որովհետեւ խիստ շատ են բանաստեղծական հուրէ ու թափէ զուրկ բանաստեղծները եւ, ընդհակառակը, թիչ չեն ճաշակ, երեւակայութիւն եւ գեղարուեստական իրապոյր ունեցող պատմաբանները: Բացի ատկէ՝ ինչ որ իինա մեզի համար արժեքաւոր է գեղարուեստական տեսակետեն, ան իր ժամանակին եւ իր ժողովուրդին համար արժեքաւոր է եղած իբրեւ պատմութիւն:

Եթե յոյները իրենց բոլոր դպրոցներուն մէջ Յոներոսը կը սորվէցնէին՝ առաջին եւ հիմնական պատճառն այն էր, որ համոզուած էին, թէ ատիկա իրենց խևական անցեալն է, խևական պատմութիւնը։ Ծահնամէն պաշտելի է մինչեւ հիմա պարսիկներուն համար, որովհետեւ ամենէն առաջ իրենց անցեալը կը պատմէ իրենց, իրենց ազգային եսն ու հերոսները կը գտէ ու կը գովէ։

Եիշդ այդ աչքով է նայեր հայը դարեր ու դարեր Խորենացիի վրայ, ոգեւորուեր է անով, հպարտացեր է իր Յայկերով ու Տիգրաններով եւ Աերշնչուեր է դէպի ապագան վստահութեանը։ Ասոր մէջն է Ծահնամէներու եւ Խորենացիներու պատմական դերը, այդ գործերը ժողովուրդներու հաւաքական անհատականութեանը կերպարանք կուտան, տեւականութիւն եւ նոր ուժ, կարծես իին դէմքերէ ու իին դէպերէ կը խօսին, բայց անոնց խօսքը ուղղուած է միշտ նոր սերունդներուն եւ օրուայ կեանքին։

Հայ գիր, հայ գրականութիւն, նորագիւտ հայ անցեալ մը, հայ եկեղեցի եւ նոր գրագէտ եկեղեցական դասակարգ մը, այս բոլորը ամնիջական արդիւնքն է քրիստոնեութեան եւ այս բոլոր մէյ-մէկ նոր պատմէջ ու խրամատ հայութիւնը զատող շրջապատի Արեւելքն։ Քրիստոսի 300 թուականը մեր պաշարման թուականն է, երբ հայութիւնը կը դառնայ Արեւմուտքի առաջաւոր դիրք մը՝ պաշարուած Արեւելքով, քրիստոնէական հրուանդան մը՝ խրուած սկիզբը Զրադաշտական, Վերջն ալ՝ մանաւանդ Մահմետական ծովուն մէջ։ Մինչեւ որ ԺԱ-րդ դարու կէսերէն թուրանական ցեղերու ողողումը կը կտրէ այդ հրուանդանին արմատը արեւմտեան ցանքէն եւ հայութիւնը կը դառնայ կատարեալ կղզի մը այդ Թուրան-մահմետական ծովուն մէջ։

Եիշդ հոդ է արդէն մեր կեանքի ու բախստի ամենէն տրամադիկ կողմը, մենք կը կտրուինք Արեւելքէն ու կը կապուինք Արեւմուտքին այն միջոցին, երբ սկսուած է անկումը արեւմտեան քաղաքակրթութեան ու տիրապետութեան, երբ սկսուած է, ընդհակառակը, Արեւելքի ուժեղացումը, Արեւելքի տիրապետութեան ու քաղաքակրթութեան տարածումը եւ մարդկութեան ցանքաջունի ու ասիական դարաշրջանը։

IV. Մեր ազնուականութեան փճացումը թուրանական դարերու ընթացքին

Հազիւ քիչ մը հանդարտած է փոթորիկը, ահա՞ ետեւէն նոր յորձանք՝ կը փոխուին եկողներուն անունները, դէմքի ու նարմնի ձեւերը, գործածուած լեզուն, բայց նոյն է միշտ անոնց գործած

վայրագութեան ձեւերը: Եւ այդ բոլորի արդիւնքը, երեք-չորս դարերու ընթացքին, ոչնչացած է մեր ազնուականութիւնը, ջարդութշուր է եղած հայ քաղաքացի դասակարգը ու գաղթած աշխարհիս չորս ծայրերը, իսկ հայ գիւղացիութիւնը թուով խիստ կրծատուած, եւ զրկուած հարթավայրերու իր բարեբեր հողերէն, քաշուած ու կծկուած է սարահարթներուն բարձրերը, եւ դարձած է մեծ մասով ճորտը թուրք, քիւրտ, պարսիկ, մոնղոլ, արաբ, թաթար, մահմետական հողատէրերուն, որոնք հետզհետ աւելի ու աւելի կը շատնան, կը տիրանան լաւագոյն հողամասերուն ու կը տեղաւորուին:

Մինչեւ ԺԱ-դդ դարն ալ հայը շատ էր տեսած ե՛ւ արշաւանք Եւ հպատակութիւն Եւ անկախութեան կորուստ, իր արդէն տասնը-ութը դարերու գոյութեան միջոցին իրար վրայ հաշուած հազիւ այդ ժամանակի կեսը ունեցած էր իր անկախ պետականութիւնը, Եւ այդ անկախութիւնն ալ մեծ մասով շատ կախեալ անկախութիւն մըն էր, իբրեւ պաշտպանեալ, իբրեւ դաշնակից, իբրեւ թեւարկեալ իր անհամենատ աւելի ուժեղ ու աշխարհակալ հարեւաններուն: Եւ դէպի ներս ալ կուռ ու ձոյլ միութիւն մը չէր ներկայացներ. աւատական թագաւորներ էին, երբեմն առաւել կամ նուազ ուժեղ բռունցքով, որուն կ'ենթարկուիին մեր միւս մեծ ու փոքր նախարարները, իսկ աւելի յաճախ թոյլ ու տկար վերին իշխողներ՝ ձեւականի ու անուանականի մօտեցող գերիշխանութեամբ մը միւսներու գլխուն: Բոլոր նանր իշխանները գործնականին մէջ գրեթէ լիովին անկախ էին, կ'ապրէին ու կը տիրէին իրենց գլխուն, ունէին իրենց գօրքը, կը կրութէին իրարու հետ, յաճախ եւ իրենց թագաւորին դէմ:

Այսպէս որ՝ եթէ պետական արտաքին կազմն ու վիճակը աչքի առաջ ունենանք, պիտի ըսենք, որ հայութիւնը կիսովին խսպառ գուրկ է եղեր պետականութենէ, կիսովին ունեցեր է միայն ոչ-կուռ, խախուտ պետականութիւն մը: Բայց ատոր փոխարէն անիկա ունեցեր է միշտ մինչեւ թուրանական արշաւանքները ներքին պետականութիւն մը, Եւ արդէն կուռ ու ամուր ներքին պետականութիւն մը: Այդ ներքին պետական կազմի հիմքը մեր նախարարներն են, իսկական իշխողները, իսկական տէրը իրենց հողին եւ հողի վրայի մարդուն: Արդեօք իրենց իշխանապետը եղեր է հեռաւոր Տիգրոնի արքայից արքա՞ն, թէ՝ աւելի եւս հեռաւոր Հռոմի իմպերատորը, թէ՝ իր քովիկը Արտաշատ, Անի կամ Վան նստող իր ազգային թագաւորը՝ ժողովուրդի վարչական, տնտեսական, դատական ու գինուորական ներքին կազմին ու կեանքին մէջ տարբեր-

ուրիմը շատ է չնչին: Յիմնական միութիւնը իրականին մեջ նախարարութիւններն են, եւ ամբողջ հայ հողն ու հայ ժողովուրդը բաժնուած է այդ նախարարներուն մեջ, ինքը՝ բազաւորը պարզ նախարար մըն էր իր սեփական հողերուն վրայ: Եւ բնաւ չափազանցութիւնը մը ըրած չենք ըլլար, եթէ մինչեւ ԺԱ-րդ դարու մեր պատմութիւնը անուանենք Նախարարական Յայաստան՝ հեթանոս եւ քրիստոնեայ Ենթա-բաժանումներով:

Ահա՝ այդ հիմքն է, որ կը քանդուի ԺԱ-րդ դարէն սկսած, այդ մեր ներքին պետականութիւնն է, որ կը քայքայեն թուրանական ցեղերը, փճացնելով եւ սպառելով քանի մը դարերու ընթացքին մեր իշխանական տները, որոնք արդէն նախորդ արար ոստիկան-ներու շրջանին բաւական կրծատուեր ու ճղակտոր էին եղեր: Վերջին մնացորդները մեր նախարարական ազնուականութեան կ'ապաստանին Կիլիկիա՝ ստեղծելով նոր թագաւորութիւն մը, կամ կը մտնեն բիւզանդական ծառայութեան մեջ, ինչպէս որ դէպի հիւսիս քաշուողներն ալ կը դառնան վրացական պաշտօնեաներ ու կը խառնուին վրացի իշխանական տներուն:

Ենկթիմուրի արշաւանքին մակընթացութենէն ետքը ԺԴ-րդ դարուն վերջերը լեռներուն մեջ միայն պարսկական դրոշմ առած՝ կը տեւեն քանի մը ազնուական տներ մինչեւ մեր օրերը՝ ինչպէս եւ փշուրմեր կը մնան Սասունի վրայ եւ Տալիսսեան սարերուն ծայրը: Այսինքն՝ մեր հայրենիքի ամենէն բարձր կետերը՝ Ձեյթուն, Սասուն, Ղարաբաղ: Եւ շատ բնական է, որ մեր վերջին դարերու անկախութեան փոքր, յուսահատ, բայց յամառ շարժումները կապուած են եղեր այդ երեք անուններուն: Անկախութեան հիմքը, զօրավիզն ու պահողը մինչեւ ԺԹ-րդ դար ամէն տեղ եղած էր մեր ազնուականութիւնը:

V. Յոգեւորականութիւնը իբրեւ վարիչ ու ներկայացուցիչ

Իր ազնուականութեան ոչնչացումովը հայ ժողովուրդը կը դառնայ ստրուկն ու ճորտը օտարին, օտար հողատիրոց, օտար իշխողին, ամէն տեսակի ու աստիճանի խաներու, բէկերու, աղաներու: Իր հայրենիքին մեջ, իր հողերուն վրայ օտար մըն է այլեւս ինքը, արհամարհուած մը, աշխատող գրաստ մը, անտէր ու անպաշտական: Միակ դասակարգը հայութեան վիճակը մտածող,

քաղաքակրթութեան մնացած փշրանքները պահպանել ջանացող, ժողովուրդի տառապանքը մեղմացնելու ճգնող, եւ տիրող բռնակալներու հանդէպ իբրեւ հայ ժողովուրդի ներկայացուցիչ ու միջնորդ՝ կը մնայ միայն *հոգեւորականութիւնը*:

Մինչեւ քրիստոնեութիւն միակ հայ դեկապար դասակարգն էր ազնուականութիւնը, որովհետեւ քրմական դասը թէ՝ իր կազմով, թէ՝ իր կեանքով եւ թէ՝ իր մտաւոր մակարդակով կրնանք առանց մեծ սխալի համարել այդ նոյն ազնուականութեան մէկ տեսակը: Քրիստոնեութիւնը կը բերէ նոր տեսակի դեկապար դասակարգ նը, հոգեւոր իշխանութիւն նը, մտաւորական ազնուականութիւն նը, աշխարհականէն տարբեր եւ իր կազմով եւ իր կեանքով եւ իր մտաւոր կրթութեամբ:

Այս ազնուականութիւնը հաստատուած չէ ժառանգականութեան վրայ, որովհետեւ վարդապետ ու եպիսկոպոս կրնայ դառնալ անէն գեղջուկ, եւ իշխանութիւն մըն է ընտրական սկզբունքով, գոնէ կաթողիկոսի եւ եպիսկոպոսներու վերաբերմամբ՝ տեսակ մը ժողովդական ազնուականութիւն: Իր անդամները կ'ապրին կուսակրօն, ըլլայ ցրիւ, ըլլայ վանքերու մէջ հաւաքուած, տէր են ընդարձակ կալուածներու եւ եկամուտներու, բայց ո՛չ անձնապէս, այլ իբրեւ վարիչը՝ եկեղեցական հարստութեան: Եւ ոչ միայն բոլորն ալ գրագէտ են, առաւել կամ նուազ շրջապատուած գրքերով, այլ շատերը յատուկ ճամբորդած են հեռաւոր Արեւմուտքի մտաւոր կեդրոնները, լեզուներ գիտեն, ոնանք նոյնիսկ անուն են հանած իրենց ժամանակի կրօնական-փիլիսոփայական աշխարհին մէջ, եւ կեցած են ժամանակի բարձրագրյն մտաւոր մակարդակին վրայ:

Ասոնց մէջէն է, որ դուրս են եկած մեր հոգեւոր ու աշխարհիկ բանաստեղծութիւններու, երգերու ու քերթուածներու, ճառերու, մեկնութիւններու, գիտական ու փիլիսոփայական ուսումնասիրութիւններու, պատմական երկերու բազմաթիւ հեղինակները մէկ ծայրէն միւսը բոլոր դարերուն մէջ:

Իբրեւ ընտանիք գուրկ վարչական մարդիկ, անոնք շարունակ տեղերնին փոխելու վրայ են նաեւ իրենց հայրենիքն մէջ, որով եւ մօտիկ ծանօթ են եւ ժողովուրդին եւ մեծաւորներուն եւ ժամանակի պայմաններուն եւ ներքին ու արտաքին քաղաքական դրութեան: Այս աստիճանի պատրաստութիւն, դիրք, անուն եւ մեծ հեղինակութիւն վայելող հոգեւոր առաջնորդները բնականաբար չեն կրնար խոշոր ազդեցութիւն չունենալ մեր ժողովուրդի

քաղաքական հարցերը վճռելու ժամանակ, մանաւանդ, որ այդ քաղաքական հարցերը, ինչպէս տեսանք, միշտ սերտ կապուած են եղեր կրօնական հարցերուն:

Եւ քրիստոնէութեան մուտք գտած օրէն այդ նոր հոգեւոր ազնուականութիւնը եղած է երկրորդ կարեւոր գործօնը մեր ժողովուրոյի բախոր եւ քաղաքականութիւնը վարող, կից՝ մեր աշխարհիկ ազնուականութեան, մինչեւ թուրանական դարերը: Իսկ մեր նախարարական տներու վերջնական սպառումէն ետքը, մինչեւ ժմ՛-րդ դար, անոնք կը դառնան միակ դեկավար դասակարգը: Եւ չնայելով իրենց վիճակի հետզհետև վատրարացնան, սարսափելի քաղաքական պայմաններուն ու հալածանքներուն եւ խաւար արեւելեան շրջապատին եւ բռնակալութեան ստորացնող թարին տակ իրենց կրած տափակացումին՝ նորէն անոնք են, որ հայ վանքերու կիսաւեր անկիւններուն մէջ հայ գիրն ու գիրքը կը թղթատեն, անցեալի նը աղօտ ծանօթութիւնը ունին եւ անկարող հառաջանք նը՝ դէախ ապագան:

Եւ հազի՞ Շահ-Աբբասեան արշաւանքէն ետքը ժմ՛-րդ դարու կեսերուն կանգ կ'առնեն դարուկէս տեւող թուրք ու պարսիկ կրիւները մեր հողերուն վրայ եւ քիչկ նը շունչ կ'առնէ մեր երկիրը, նորէն անոնք են, այդ ժժբախտ ու թշուառ կաթողիկոսները էջմիածնի կիսափուլ հողապարհսպներուն ետեւը կծկտած եւ աւելի եւս խեղճ եպիսկոպոսներու ու վարդապետներու ցրիւ շարք նը, որ Սիւնիքի մէջ մնացած ազնուական ընտանիքներու պետերուն հետ ինչ որ ծածուկ երեթեւեկներ ունին, մէջէնջ խորհրդաւոր նամակներ կը փոխանակուին, նարոիկ կը որկուին Պոլսի վրայով դէախ Արեւմուտք՝ պապերուն, կայսրերուն ու թագաւորներուն եւ դէախ հիւսի՞ նոր ասպարեզ իջնող հիւսիսի նոր քրիստոնեայ թագաւորին:

Ի՞նչ կ'ուզեն տգիտութեան, մահմետականութեան եւ անապատի զաւակներուն լժին տակը ճզմուած ու ջարդուած այդ մարդիկը:

Կ'ուզեն Արեւմուտքի հետ կապ հաստատել, Արեւմուտքէն օգնութիւն կ'ուզեն, որ շարժուիլ կարողանան, որ ոտքի ելնել կարողանան, որ այդ անիծուած թուրանական լուծէն դուրս գալ կարողանան, կ'ուզեն անկախութիւն ու կ'երազեն Յայաստանի թագաւորութիւն:

Դէախ Արեւմո՞ւտք, դէախ Քրիստոնէութի՞ւն:

Իր կղզին մէջ մինակ մնացած Ռոբինզոնն է, որ կարօտով լեցուն հայեացը կը պտտցնէ շրջապատող անսահման ծովուն վրայ. Ե՞ր պիտի երեւայ նաև մը, ազատութիւն բերող, քաղաքակրթութիւն բերող, նոր ապագան բերող նաւը:

Եւ այդ դաժան թուրան-մահմետական ծովու մռայլ մէգերուն ու խաւար մառախուղներուն ետեւէն օր մը Վերջապէս նաւը երեւաւ: Երեւաւ ԺԹ-րդ դարու ճիշդ սկիզբին: Եւրոպան էր, որ կուգար. ի հարկէ ոչ Յայուն կանչովը, ոչ ալ Յայուն համար, այլ Պատմութեան կանչովը եւ իր շահերուն համար, բայց կուգար: Եւ իր հետն ալ բոլորովին նոր պատմական շրջան մը՝ հայուն համար:

VI. ԺԹ-րդ դարը եւ նոր դեկավար դասակարգ

ԺԹ-րդ դարու Վերջին տարիները՝ Ղարաբաղի Մելիքները արդէն մտած էին ռուսներու իշխանութեան տակ, դարամուտին գրաւուած է Թիֆլիսը եւ սահմանը կը հասնի մինչեւ Լոռի, մինչեւ Փամպակ: Երկրորդ քայլը կ'առնուի քառորդ դար մը Վերջը, 1827 եւ 1828 թիւերուն, նախ պարսիկներուն՝ ետքը թուրքերուն դէմ, հայութեան երկրորդ խոշոր կտոր մը փրցուած է մահմետական բռնակալութեան ճանկերէն: Ներսէս Եպիսկոպոսը, ապագայ կաթողիկոս, հայ կանաւորներու գլուխն է, ամբողջ հայ ժողովուրդը շարժուող ռուս բանակներուն հետն է իր հոգիովն ու ձեռքէն եկած ամէն օժանդակութեամբ, եւ հայ զօրավարներն են գլխաւոր հրամանատարները: Երրորդ քայլը կ'առնեն ռուսները ուղիղ 50 տարի ետքը, եւ իբրև հետեւանք 1877 թուի ռուս-թուրքական պատերազմին՝ Կաղզուան, Կարս, Արտահան եւ Պաթում կը միացուին Ռուսաստանին, ամբողջ նոր հայկական շերտ մը: Չորրորդ քայլը կ'առնեն ռուսները այս Վերջին պատերազմին, կը հասնին հայութեան գրեթէ ցեղագրական եւ պատմական սահմանին՝ գրաւելով Վան, Մուշ, Երզնկա, Էրզրում ու Տրապիզոն, մինչեւ բոլշեվիկեան խառնակութիւնները:

Ռուսական տիրապետութիւնը բերաւ օրէնք ու ապահովութիւն եւ տնտեսական աւելի լայն շարժում, այսչափը հերիք էր, որ հայ ժողովուրդը սկսէր արագ բարձրանալ, բարգաւաճիլ ու հարստանալ, քանի որ ընտել էր աշխատանքի եւ աշխատութիւնը սիրող: Ռուս տիրապետութիւնը բերաւ հայուն նոր դիրքեր ու պաշտօններ թէ՝ վարչական բաժնին մէջ եւ թէ՝ բանակին: Եւ ահա՝ տնտեսապէս

բարելաւուածները, առեւտուրով զբաղողները, զինուորականներն ու պաշտօնեաները առաջացուցին նոր քաղքենի դասակարգ մը մեր մէջ, որ ինըն իր գործին յաջողութեանը համար պէտք ուներ գիրի, տիրապետող լեզուին եւ «կրթութեան»: Մանաւանդ իր զաւակներուն համար, որովհետեւ քանի կ'երթար մրցումը կը մեծնար եւ պատրաստուած ըլլալու անհրաժեշտութիւնը կ'աւելնար:

Կեանքի մէջ յաջողելու, առաջանալու հիմնական պայմանը կը դառնայ ուսումը: Ամէն հայ, որ քիչիկ մը ծայրը ծայրին հասցնելու ընդունակ է, կը մտածէ իր զաւակը գիննազին դնելու, համալսարան դրկելու՝ գիւղի ունեւորը, տէրտէրը, քաղաքի մէջ կոպէկ կոպէկի վրայ դրած խանութպանը, վաճառականը եւ ի հարկէ, պաշտօնեան ու զինուորականը՝ ամէնքը իրենց զաւակներուն «ուսում» տալու ետեւէ են:

Եւ տարուէ տարի արագ կը բարձրանայ տոկոսը հայ ուսումնաւարտներու թէ՛ միջնակարգ դպրոցներէն եւ թէ՛ համալսարաններէն: Եւ որովհետեւ զինուորական ու քաղաքացիական պաշտօնները մասամբ արդէն բռնուած են եւ մասամբ ալ արուեստականօրէն նոր րէժիմի կողմէն փակուած են հայերու համար, այդ նոր երիտասարդութիւնը կը նետուի ազատ, կամ արդիւնաբերական արուեստներու վրայ՝ բժիշկ, փաստաբան, մէքենագէտ, ելեքտրագէտ, քիմիագէտ, գիւղատնտես, ուսուցիչ, գիտական աշխատաւոր եւ գեղարուեստի նարդիկ:

Նոյն երեւոյքն է, որ տեղի կ'ունենայ Թուրքիայի ծովեզերքը բնակող հայութեան մէջ: Ժթ-րդ դարու առաջին կէսին Թուրքիան հետզիետէ կը մտնէ Եւրոպայի անմիջական ազդեցութեան ու քոնթրոլին տակ, գլխաւորապէս ծովեզերքը՝ շոգենաւն ու երկարուղին նոր եւ ուժեղ թափ մը կուտան հաղորդակցութեան, եւ այս բռլորի հետեւանքը կ'ուլլայ ծովեզերքներու հայ բնակչութեան համենատական ապահովութիւնը եւ առուտուրով ու նոր ձեռնարկներով զբաղուելու հնարաւորութիւնը: Նոյն պահանջը պատրաստուած մարդոց թէ՛ պետական, թէ՛ Եւրոպական հաստատութիւններու համար, նոյն դպրոցական ծարաւը եւ հայու Եւրոպական-տեղական միջնակարգ վարժարանները թափուիլը, եւ նոյն վազքը դէափ Եւրոպական համալսարանները, սկիզբը՝ գլխաւորապէս Ֆրանսա:

Եւ հետզիետէ կը կազմուի նոր մտաւոր դասակարգ մը, աշխարհիկ մտաւորականութիւն մը, որ տեսակի զբաղումներով, նոր տնտեսական պայմաններով, նոր իր կենցաղովը, իր հագուստէն

սկսած մինչեւ իր մտածումները, ճաշակն ու գաղափարները, ամէն ինչ նոր ձեւուած եւրոպականի վրայ, արդինք՝ եւրոպական կեանքի հետ մօտիկ շփման եւ եւրոպական կրթութեան:

Մեր հոգեկան առաջին սերտ կազզը Արեւմուտքի հետ եղած է չորրորդ դարուն սկիզբը Քրիստոնեութեան ձեւի տակ եւ ատոր արդինքը եղած է մեր հոգեւոր մտաւորականութիւնը: Երկար դարերու ընդհատումէ ետքը մեր հոգեկան երկրորդ վերստին կապակցումը Արեւմուտքի հոգիին հետ կը կատարուի ժթ-դդ դարուն եւ ատոր պտուղն է մեր արդի մտաւորականութիւնը: Ահա՝ այդ նոր մտաւորական դասակարգն է, որ շուտով իր ձեռքը կ'առնէ հայ ժողովուրդի բախտին ու ձգտումներուն դեկաւարութիւնը, ինչ-պէս եւ կը դաշնայ անոր բոլոր ազգային ու համրային հաստատութիւններուն, ընկերութիւններուն, կրթութեան, գրականութեան ու գիտութեան ստեղծողն ու կազմակերպողը: Ճին հոգեւոր մտաւորականութիւնը, իր գերիշխանութիւնը պահելու թերեւ դիմադրութենէ մը ետքը, ինքն ալ ենթարկուելով ժամանակի ոգիին, կուգայ, կը խառնուի աշխարհիկ մտաւորականութեան ընդհանուր հոսանքին:

Ազնուականութիւն, հոգեւորականութիւն եւ մտաւորականութիւն՝ ահա՝ այն երեք աստիճանները, որոնցմով անցեր է հայ իրականութեան դեկավարութիւնը:

Ժողովուրդ մը ինքինքը վարելու, պաշտպանելու, իր համայնական գործերը տնօրինելու համար միշտ անհրաժեշտութիւնն ունի գործադրող մը, առաջնորդ մը ստեղծելու, եւ միշտ եւ ամէն ժողովուրդի մէջ կ'առաջանան վարող դասակարգեր ժամանակի ոգիին եւ ժողովուրդի հոգիին ու պայմաններուն համեմատ, ատոնց վրայ եւ յենուած կ'ըլլան պետութեան ու ազգութեան բոլոր միւս օրգաններն ու հաստատութիւնները: Առանց այդ տեսակ դեկավար դասակարգի մը ժողովուրդը գրկած է իր կամքի ու ձգտումներու ձեւակերպումէն ու արտայայտութենէն, ամէն ինչ կը մնայ բնազդներու տարտամ ու իրար խաչաձեւող շարժումներուն մէջ: Ինչպէս եւ զրկուած է իր կազմակերպող եւ առաջնորդող տարրեն, որով կը դաշնայ ցրիւ ամբոխ մը, ինչքան ալ շնորհը ու կենսունակութիւն ունենայ իր մէջ:

Այդ դեկավար դասը նոյն է ազգերու համար, ինչ որ սպայութիւնն ու հրամանատարութիւնը բանակներուն համար: Եւ ատոր համար է, որ ամէն անգամ նոր դեկավար դասակարգի մը մէջտեղ գալը նոր դարաշրջան մը կը բանայ ժողովուրդի համար,

մանաւանդ, որ նոր դասակարգի մը առաջ գալը ինքնին արդիւնք է փոխուած պատմական պայմաններու եւ նոր պահանջներու:

Այսպէսով՝ ժթ-րդ դարուն սկիզբը տարեթիւն է հայութեան Եւրոպային կապուելուն, քրիստոնեայ զօրքի եւ Եւրոպական կեանքի հայ հողի վրայ ոտք դնելուն, նոր պատմական ու տնտեսական գործօններու, եւ նոր մտաւոր դասակարգէ մը, որ եւ հիմնադիրն ու դեկավարը կը դառնայ մեր նոր քաղաքակրթական ճիզերուն, հայ ոգիի սրափուելուն, հայ ձգտումներու նոր գոյն ու ձեւ ստանալուն եւ հայ կանքի ասպարեզ իշնելուն:

Բ. ՑԱՅՈՒԹԵԱՆ ԶԳՏՈՒՄԸ

I. Նոր մտաւորականութեան առաջին երեք սերունդներուն երազն ու քարոզը

Այս մտաւորականութիւնը, որ արդիւնք էր Եւրոպական գաղափարներուն ու կրթութեան, բնականաբար դաւանելու էր նոյն սկզբունքները, որ ժթ-րդ դարու տիրող ընթացնումներն են Եւրոպական կեանքին, գիտութեան եւ իտէալներուն մէջ: Իսկ դարուս ամբողջ Եւրոպական քաղաքականութիւնը, ներքին թէ արտաքին, ինչպէս եւ ամբողջ քաղաքակրթական աշխատանքը կը դառնայ մէկ հիմնական սկզբունքի շուրջը՝ ժողովուրդ:

Ժողովուրդն է ամեն ինչ, եւ ամեն ինչ ժողովուրդի համար: Երկրին տէրը, իր տնտեսական ու քաղաքական կեանքին վերին տնօրինողը պէտք է ըլլայ ժողովուրդը: Ամեն օրէնք, կարգադրութիւն ու ձեռնարկ պէտք է կատարուի ժողովուրդի բարորութեան ու զարգացմանը համար: Ժողովուրդներու տիրականութեան այս հիմնական ընթացնումին արդիւնքն են բոլոր երկիրներու մէջ՝ կառավարութեան ընտրական կազմը, պետականութեան պարլամենտական ձեւը, կրթութեան պարտաւորիչ եւ ընդհանուր դառնալը, գիտութիւնն ու գեղարուեստները հանրանատչելի ու ժողովորդական դարձնելու ջանքերը, ընդհանուր գինուրագրութիւնը, լրագրութիւնը եւ հասարակաց կարծիքի ստացած կարեւոր դերը: Ժողովրդական սկզբունքի ներքին երեսն է սա, իսկ նոյն սկզբունքի արտաքին երեսը կը ներկայացնէ ազգային անկախութեան հարցը:

Ամէն ազգ պէտք է ինքը իր բախտին տէրը ըլլայ եւ ազատ ուրիշ ազգերու լուծէն: Հոսկէ կ'առաջանայ փոքր ու տիրուած ազգերու ազատագրութեան պահանջը, եւ այդ պահանջի գործադրութիւնն են բոլոր անկախութեան կրիւներն ու ապստամբութիւնները, որոնք կը լեցնեն ժմ-րդ դարու եւրոպական պատմութիւնը:

Բնականաբար այդ նոյն սկզբունքն էր դառնալու իր ներքին ու արտաքին երեսներով նաեւ հիմնական դաւանանքը եւ գործունեութեան ուղեցոյցը մեր նոր առաջացող մտաւորականութեան համար: Մանաւանդ, որ Արեւմուտքեն իբրեւ իտէալ, իբրեւ գիտութեան վերջին խօսք, ու քաղաքակրթութեան իբրեւ բացարձակ պահանջ, ներս խուժող այդ գաղափարները կատարելապէս կը համապատասխանէին հայ ժողովուրդի ներսէն ու բնականէն առաջացած ամենակենսական պահանջներուն: Զրկուած երկար դարեր ազնուական դասակարգէ, ունենալով միայն ժողովուրդէն դուրս եկող եւ ժողովուրդով ապրող հոգեւոր առաջնորդներ, եւ ընտելացած՝ իր հոգեւոր-ազգային գործերուն մէջ ընտրական սկզբունքին, եւ հիմա ալ ունենալով միայն այդ նոր մտաւոր դասակարգը՝ կազմուած ժողովուրդի բոլոր խաւերէն, բնական կերպով ուրիշ ճամբայ չուներ, ամէն ինչ պիտի կատարէր ընկերութիւններ կազմելով, ժողովներով եւ ընտրութիւններով:

Նոյնպէս հարազատ եւ մեր պատմական պահանջներուն համապատասխան էր նաեւ ժողովրդական սկզբունքի արտաքին կողմն՝ ազգային անկախութեան եւ ազատագրման գաղափարը: Չէ՞ որ մեր մտածող մարդոց տեսչն է Եղած ատիկա նոյնիսկ թուրքական ամենամռայլ դարերուն եւ չէ՞ որ հայութեան դարաւոր տանջանքն էր թուրքական լուծը եւ անկէ ազատուիլը՝ իր բնական բաղծանքը:

Եւ հայու համար քրիստոնեայ պետութեան մը գալը համազօր էր իր ազգային անկախութեան գաղափարին: Խսրայէլ Օրիի, Ներսէններու եւ նմաններու միամիտ համոզումն էր, որ քրիստոնեայ պետութիւնները գան թէ չէ՝ հայ քաջաւորութիւն պիտի ստեղծեն:

Այդ երազը Հայաստանի ոռւսական բաժնի վերաբերմանը ի հարկէ շուտով փարատեցաւ՝ առայժմ այնքան մեծ էր թուրքի լուծն ազատուած ըլլալու ուրախութիւնը, քրիստոնեայ հովանիի մը տակ հանգիստ ու ազատ ապրելու ու աշխատելու կարելիութիւնը եւ այնքան հզօր էր ոռւս գէնքի եւ պետութեան հնայքը, որ ոչ ոքի մտքէն անցնիլ չէր կրնար ոռւս տիրապետութեան դէմ որեւէ շարժում:

Սակայն տարբեր էր հարցը Հայաստանի դեռ չազատուած մասերուն համար՝ Թուրքիան կործանուող պետութիւն մըն էր, եւ ամէնուն աչքին առջեւը հետզիեսու քրիստոնեայ փոքր ազգերը, որոնք մեզի նման դարերով հեծեր էին թուրքի լուժին տակ, հիմա մէկիկ մէկիկ կը ստանային իրենց ազատութիւնը ապստամբելով եւ Եւրոպական ժողովութիւններու համակրանքովն ու օժանդակութեամբ։ Ի՞նչ աւելի բնական, քան ձգտիլը նոյն ուղղութեամբ։

Այսպէսով՝ թէ գրքերու եւ համալսարաններու մէջէն իւրացուցած խտէալները, թէ՝ ուրիշ ազգերու գործնականապէս իրականացուցած փորձերը եւ թէ՝ մեր ներքին վիճակն ու հոգեբանութիւնը եւ դարաւոր մահմետական ստրկութեան դէմ խորին ներքին ատելութիւնը կը հիւսուէին իրար, եւ ամէն քիչ-շատ գրի ու գրքի երես տեսած հայու համար կը դառնայ հոգեկան անխուսափելի պահանջ մը ազգային ազատութեան ձգտիլը Հայաստանի թուրքական բաժնին վրայ։

Անշուշտ, նայելով ամէն մարդու ապրած տեղին՝ Ռուսաստան թէ՝ Թուրքիա, ծովեզերը թէ՝ ներսերը, թէ՝ Եւրոպա, նայելով ամէն մարդու, դիրքին ու տնտեսական վիճակին, ինչպէս եւ ստացած կրթութեան աղբիւրին, այլ եւ ամէն մարդու անհատական տենաբերամենտին, ամենուն մէջ նոյն չափով եւ նոյն ձեւով չարտայայտուիր այդ պահանջը։ Ունինք աւելի զգոյշները, խոհեմները, զգացող ու չարտայայտողները, ունինք կես բերան ու աչքի խորիրդաւոր կծկումներով արտայայտուողները, ունինք եւ բարձրածայն խօսողները, եւ վերջապէս բոլոր ձայնովը պոռացող խենթերը։

Բայց, որ բոլորի հոգիին մէջը կայ, աւելի կամ նուազ չափով, այդ ազգային ազատութեան սէրը, երազը, ձգտումը, ատոր տարակոյս չկայ։ Եւ հոգեւորականներ, սկսած պատրիարքներէն ու կարողիկուներէն, եւ Թուրքիայի ու Ռուսաստանի պետական պաշտոնեաններ, եւ տիպունատներ, եւ «ազգային» ու «բարերար» հարուստներ, եւ արհեստաւորներ, որոնք արդէն դպրոց են տեսած եւ լրագիր կը կարդան, եւ խմբագիր, եւ վարժապետ, եւ բանաստեղծ, եւ քատերագիր, ամէնքը, ամէնքը։ Ամէն տեղ միեւնոյն պաշտամունքն է հայ լեզուի, սկիզբը գրաբար, վերջը եւ աշխարհաբար, նոյն պաշտամունքը «Հայոց Պատմութեան», իրար ետեւէ լոյս կը հանուին մեր հին պատմիչները, մեր իին ձեռագիրները։ Միւս կողմէն դպրոցներ, հանդէսներ, ճառեր, ներկայացումներ, լրագիր ու գիրք, եւ բոլորը «ազգային», եւ ի՞նչ թունդ ազգային, ինչքան որ թունդ կրնայ ըլլալ

միայն նոր զարթնող ժողովուրդի մը առաջին անքննադատ ու դիւրահաւան ինքնագովուրիւնը ու իրեն սիրտ տալու պահանջը:

Չկայ հայ լեզուի նմանը, ո՞վ կրնայ համեմատուիլ մեր պատմիչներուն, բացարիկ են մեր բոլոր հին քաջերն ու հերոսները, Քրիստոնէութիւնը մենք ենք ազատեր մեր դիմադրութեամբ, խաչակիրները ամէն ինչ մեզի են պարտական: Եւ ահա՝ կուգան թեւ ունեցող բանաստեղծները՝ Ալիշանը կ'երգէ «Յայոց աշխարհիկ», «Պէշիկրաշլեանը՝ «Դու զո՞վ Խնդրես», Ծերենցը՝ իր «Երկունք»-ը, Արովեանը՝ «Յայաստանի Վերքը», Նալբանտեանը՝ «Ազատն Աստուած», կը հասնի Քամառ-Քարիպան իր «ազատ» երգերով եւ Շաֆֆին իր «յեղափոխական» վեպերովը, եւ դեռ ինչքա՞ն, ինչքա՞ն ուրիշներ, բոլոր մեր թատերագիրները, մեր բոլոր արձակ գրողները:

Ուրիշ խօսքով՝ մինչեւ 80-ական թիւերը, այսինքն՝ մեր նոր զարգացող մտաւորականութեան առաջին երեք սերունդները, միասիրտ ու միաբերան ցանկացած են ու ձգտած ազատութեան: Եւ ատիկա արտայայտողները մեր ժողովուրդի ամենէն սիրելի դէմքերն են: Անոնց քարոզներն են Եկեղեցիներու բեմէն, անոնց ճառերը՝ ազգային ժողովներու մէջ, Խրիմէանի, Վարժապետեանի եւ այնքա՞ն աշխարհականներու, որոնց ականջ կը դնէ ժողովուրդը ամենէն մեծ սիրով ու յափշտակութեամբ: Անոնց գրութիւններն են ամենէն ջերմ կարդացուածները, եւ անոնց երգերն են բերնէ բերան երգուողները:

Եւ ամենէն աւելի կ'ազդեն ու կը գրաւեն այն գիտական, պատմական ու վիպական երկերը, որոնք ուղղակի կամ շեղակի հայ ժողովուրդի այդ ցաւոտ կետը կը շօշափեն:

II. Խօսքի շրջանին կը յաջորդէ գործի շրջանը

Ժթ-րդ դարու ուրբաւնական թուականներուն էր, որ «բանը» կը սկսի մարմին առնել: Այնքան ժամանակ միահամուր կերպով երազուած, քարոզուած, կանչուած ու գովաբանուած ազատութեան ձգտումին կը յաջորդէ Վերջապէս գործնական ձգտումը, ծայր կուտան հայ յեղափոխական կազմակերպութիւններն ու շարժումները: Վաճի, Էրգրումի, Զեյթունի, Սասունի ու Պոլսի քանի մը նախնական, տեղական շարժումներէն ու խարխասիումներէն ետքը, կուգան Արմենական եւ Յնչակեան աւելի կազմակերպուած ցոյցերն ու խլրտումները, եւ վերջապէս Կովկասէն, եւ շատ բնական կերպով Կովկասէն, հրապարակ կ'իջնէ Յայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը:

Մեր յեղափոխական շարժումներուն դէն թուրքերու յարուցած հալածանքներէն ու ճնշումներէն ազդուած, մանաւանդ վերջին տարիներու հարիւր հազարներու հաւաքական ու գազանային ջարդերէն ցնցուած՝ շատերը սկսան մեղադրել մեր երիտասարդութիւնը, որ իր անժամանակ եւ յախուռն ապստամբական ցոյցերով ու կրիւներով պատճառ եղաւ հայ ժողովուրդի փճացման:

Նախ՝ միամիտ եւ չափազանց միամիտ են անոնք, որ կը կարծեն, թէ ազատութիւնը ձեռք կը բերուի առանց զոհի, առանց հալածանքներու, առանց արեան ու գազանութիւններու՝ ազատութեան տենչացողը այդ գողգոթայով պէտք է անցնի:

Երկրորդ՝ աւելի եւս միամիտ եւ խորապէս միամիտ են անոնք, որ կը կարծեն թէ կարելի է տասմեակ տարիներով եւ հասարակութեան բոլոր ներկայացուցիչներու միջոցով, ճառերով, երգերով, գրքերով ու դպրոցներով շարունակ յեղափոխութիւն խաղալ, ազգային զգացումը հրահրելու, անկախ կեանքի խտալը դրոշմել նոր սերունդներու մտքին ու սրտին վրայ եւ ետքը նստիլ խելօքիկ մը առանց գործնական քայլ մը առնելու, մինչեւ որ... մինչեւ որ ... ես ի՞նչ գիտեմ՝ մինչեւ երբ: Որովհետեւ, այդ խոհեմ մարդոց, որ լսելու ըլլանք, երբեք այդ գործնական քայլը առնել կարելի պիտի չըլլայ՝ միշտ սպասելով հեռաւոր «պատեհ առիթներու», որոնք ի հարկէ երբեք ալ գալու չեն, որովհետեւ այդ «պատեհ առիթներն» ալ, ինչպէս ամէն բան, ձեռք կը բերուին երկար աշխատանքով, նախնական «ի զուր» զոհերով ու պատրաստութեամբ: Այդ պատեհ առիթները յանկարծակի չեն գար, ոչ ալ այնպէ՞ս պատահաբար: Երեսանց ու վայրիվերոյ նայողը միայն այդպէս կը կարծէ:

Ան, ով կը ցանկայ, որ յեղափոխութիւնը մտած չըլլայ մեր ժողովուրդին գիրիկը, պէտք է անիծէ ամենէն առաջ մեր դպրոցները, մեր գրագէտները, մեր պատրիարքներն ու ընկերութիւնները, ան պէտք է անիծէ ռուսները, որ մտան Հայաստան, պիտի անիծէ եւրոպացիները, որ եկան Թուրքիա, քիչիկ մը կեանք, շարժում ու կոնտրոլ բերին, բերին գրքեր ու յիմար գաղափարներ:

Դա՛, այս բոլորը եթէ եղած չըլլար, գուցէ եւ մեր ջարդերը տեղի չեն ունենար, ոչ ալ մեր յեղափոխական շարժումները եւ մեր ժողովուրդը մինչեւ հիմա կ'ապրէր թուրքին ու քիւրտին լուծին տակը խորովուելով մաղմաղ կրակի վրայ:

Իսկ ցանկալ, որ ժողովուրդ մը կրթուի, եւրոպականանայ, խտալներ ձեռք բերէ, տեսնէ թէ ինչպէս կ'ապրին աշխարհիս

Երեսին ուրիշ ժողովուրդներ, տեսնէ թէ իրեն բախտակից միւս փոքր ժողովուրդները ինչպէս ազատուրիւն ձեռք կը բերեն իրար ետեւէ, եւ ինքը հանգիստ ու լրիկ, խելօքիկ մը նատի, ասիկա պահանջելը ժողովուրդէ մը եւ անոր նտաւոր դասակարգէն կը նշանակէ անզգայ ու ապուշ երեւակայել ժողովուրդ մը եւ զուրկ՝ ամէն բնականութենէ ու կենսունակութենէ: Ասիկա ժողովուրդի մը համար ոչ թէ խոհենութեան եւ իմաստութեան նշան կը դառնար, այլ կ'ըլլար պարզապէս ծայրայել ստրկամտուրիւն, անքնականութեան աստիճանին հասած կամքի ու թրչքի բացակայուրիւն: Ոչ մէկ կենսունակ եւ ընդունակ ժողովուրդէ այդ տեսակի «իմաստութիւններ» կարելի չէ պահանջել, եւ այն պարզ պատճառով, որ անկարելի բաներ են ատոնք:

Ամէն հանրային շարժում կը սկսի գաղափարով ու քարոզչութեամբ, բայց խօսքի շրջանին անխուսափելի կերպով կը յաջորդէ գործի շրջանը: Յին սերունդները կը բաւականանան քարոզելով, երազելով, տենչալով: Բայց ահա՝ քարոզն ու տենչը կը հասունան, այլեւս խօսքով բաւականանալ չեն կրնար: Ծիծաղելի կը դառնան իին երգերը, «Ա՝խ, Յայաստան, Վա՝խ, Յայաստան», իին ճռճռան ճառերն ու օդեղեն անջանքները՝ մարդիկը կը նետուին առաջ ինչ գնով ալ որ ըլլայ իրագործելու այդ իտէալները եւ ձեռք բերելու իրենց ազատուրիւնը:

Յին յափշտակութեան կը յաջորդէ նոր յափշտակութիւն, պզտիկները դպրոցէն կը փախչին «Փետայի» երթալու, գաղտնի հաւաքումները կը դառնան հմայք ու ոգեւորութիւն, եւ «Երկիր» մտնելը գերագոյն ցանկութիւնը երիտասարդի: Ու իրար ետեւէ կը շարժուի անվերջ շարանը, ծեռքը ռումբ ու իրացան, կ'երթան կրակին բերանը, կը լեցուին բանտերը, կը ճօժին կախաղանները, մէկ իյնողին կը յաջորդեն երկութը, երեքը: Կը մասնակցին ժողովուրդի բոլոր խաւերը, տէրտէրն ու վարդապետը կան մէջը, արհեստաւորներ ու վաճառականներ, մանր խանութպան ու վարժապետներ, բժիշկ, լրագրող, խոհարարն ու կօշկակարը, հողագործն ու հացագործը, եւ պաշտօնեաներ, բոլոր դիրքերը, բոլոր զբաղումները, գիւղացին ու քաղաքացին, լեռներէն ու երոպական մայրաքաղաքներէն, ապացոյց, թէ ի՞նչ աստիճանի ժողովուրդի հոգիովն էր շարժումը, եւ ի՞նչ աստիճանի ժամանակի ու հանրութեան պահանջ: Յաջողեցա՞նք, թէ տանուլ տուինք պատերազմը, ելքի՞ ճամբուն վրան ենք հիմա, թէ անդունդի, քողնե՞նք, որ պատասխանէ ժամանակը:

Այսքանը պարզ է մեզի, որ ամխուսափելի էր բոլորը, բնական հետեւանք՝ բնական պատճառներով:

Չնորսանք նաեւ, որ այդ «վիժած» ու «խելագար» ծիգերն են, որ կրթեր են ու կը կրթեն մեր ժողովուրդին կամքը, կը բարձրացնեն անոր ինքնագիտակցութիւնը, կը հրահրեն երկար հպատակութեան միջոցին թանձր մոխիրով ծածկուած հանրային զգացումները, դուրս կը քաշեն դարաւոր հալածանքի ու անտէրութեան տակ իրենց պատեաններուն մէջ կծկուած խխունչ հոգիները, եւ մեր հիւանդու եսականութիւնները կը մղեն անձնազոհութեան ու այլասիրութեան: Մինչեւ որ ժողովուրդ մը չի վարժուի անձնազոհութեան, չի ունենար իր ազատութիւնը, մինչեւ որ ժողովուրդ մը չի վարժուի իր եսը ենթարկելու համայնքին, չի ունենար իր պետականութիւնը:

Մեր այս վերջին քառասուն-յիսուն տարիներու յեղափոխական շարժումները ոչ միայն յանցանք մը ու մեղադրանք մը չեն հայուն համար, այլ անոր ամենէն մեծ արժանիքը, եւ վերջապէս անոր ամենէն մեծ յենարանը, ինչքան ալ, որ կոյրերը տեսնել չուզենան:

Մեր թշնամիները, ինչպէս եւ մեր «քարեկամ» պետութիւնները, ամենէն առաջ եւ գլխաւորապէս մեր կամքի այդ գործնական արտայայտութիւնն է, որ հաշուի կ'առնեն, երբ մեր մասին կը խօսուի: Թուրք հայ ժողովուրդի հետ հ՞նչ թշնամութիւն ունի որ, ան հակառակ է միայն Դաշնակցական «խմբակին». այսպէս կը յայտարարէին իրենք: Ցարերը անբողջ «Դաշնակցութիւնը» կ'ուզէին հաւաքել իրենց բանտերուն պատիւը աւելի բարձրացնելու համար, այսօր ալ Ռուսաստանի բոլշևիկեան չէկաները Դաշնակցական որսալու վրայ են շարունակ:

Եւ զարնանալու ալ ոչինչ չկայ, քանի որ մինչեւ հիմա Դաշնակցութիւնն է եղեր գլխաւորապէս զինական ու գործնական ներկայացուցիչը հայ ժողովուրդի կամքին:

Լաւ աշխատող գրաստին եւ կթան կովին ո՞վ բարեկամ չէ՝ անախորժը սմբակներն են ու կոտոշները, եւ կաթը հանգիստ կթելու համար նախ պէտք է կապուին այդ կոտոշները:

III. Պատերազմի բերած յոյսերն ու յուսալքումը

«Լա՛ւ, թողնենք անցեալը, ինչ որ եղեր է՝ եղեր է: Իսկ հիմա՝ ասկէ՝ ետքը, վերջապէս ի՞նչ ենք ընելու ասկէ ետքը, ո՞րն է ըլլալու հայութեան խելացի ձգուումը»:

Ինչքան ալ, որ ինքնին անհեթեթ եւ լուսնի վրայէն նոր վար իջած մարդու խօսք ըլլայ այս հարցը, բայց եւ այնպէս իինա ո՞ր կողմ ալ դառնաս՝ կը հանդիպիս այդ հարցին: Վերջին քանի մը տարիներու արտասովոր դէպքերը, ինչպէս եւ Երոպական դիւանագիտութիւնը, չափէն աւելի խաղացին մեր ջիղերուն հետ եւ չափէն աւելի տմարդի կերպով, եւ իինա ցնցուած ու անառողջ են հայուն ջղերը:

Բաւական է հարեւանցի ակնարկ մը մի՛-միայն զինադադարէն ասդիկ հայկական հարցի կրած փոփոխութիւններուն վրայ, վերակենդանացնելու համար այն ցնցումը եւ այն անկումը, որ կրած է հայու հոգին:

«Ազատ ու անկախ Հայաստա՞ն: Հանգի՞ստ եղէք, ապահով է ատիկա, ինչ ալ որ պատահելու ըլլայ, միայն, ի հարկէ մանդայով», - այսպէս կը կրկնէին մեզի ամէն կողմէ դիւանագիտական աշխարհի առիւծներն ու վագրերը:

Ֆրանսացիք ամէն կերպ կը հասկցէին, որ Ֆրանսան պահանջենք իբրեւ մանդատէր, անգլիացիք ցոյց կուտային ամերիկացիներուն դրները: Եւ իրաւ, սկզբնական թեթև վարանքէ մը ետքը՝ Ուիլսոն կը յայտարարէ պարզապէս, թէ Միացեալ Նահանգները յանձն կ'առնեն Հայաստանի մանդան, «որովհետեւ ամբողջ ամերիկեան ժողովուրդը իրմէն այդպէս կը պահանջէր»:

Եւ կը հասկցնեն, որ Ամերիկան կուգայ օգնելու այն պայմանով, որ կազմովի մեծ Հայաստան մը, Կիլիկիայի ծովափէն մինչեւ կուր գետը, մէջը առնելով նաեւ ինքովինքը անկախ յայտարարած երեւանեան Հանրապետութիւնը:

Եւ ահա՝ հայերու յոյսերը հասած են իրենց գագաթնակէտին, իրենց կը հրամցուի միացեալ ազատ Հայաստան մը, հետն ալ Ամերիկայի պաշտպանութիւնը եւ վերաշինութիւնը: Սա ի՞նչ ամերեւակայելի բախս, որ բնաւ նաման չէ հայու բախսին: Եւ ի՞նչ Հայաստան՝ «ծովէ ծով»: Եւ ամէնքը կը վիճեն, սիրտ կը հատցնեն՝ ինչպէս քաշեն սահմանը, որ աւելի բնական ըլլայ՝ Տրապիզոնէ՞ն, Տրիփոլիսէ՞ն, թէ աւելի արեւմուտը:

Ուրիշներ այդ տեսակ բնական սահմաններու առաջ ալ կանգ առնել չեն ուզեր, պէտք է անպատճառ Սեբաստիան հետը ըլլայ, հապա Կեսարիա՞ն, ինչպէս կարելի է կեսարացիները դուրսը քողնել, եւ ախորժակներ կան, որ կը հասնին մինչեւ Ամասիա, Այնթապ, Սերտին: Նոյնիսկ անոնք, որոնք երկրին ու իրերուն ծանօթ են մօտէն, եւ գիտեն, որ պետութիւնները սուրով կը ձեւուին, ոչ թէ

մկրատով, եւ շատ աղէկ կը հասկնան այս տեսակ Հայաստանի մը Հայաստան չըլլալը, այլ հայ, յոյն, քիւրտ ու թուրք կանտոններու կապակցում մը, նոյնիսկ անոնք կը տպուին ընդհանուր հոսանքն: Աստուած իմ, ինչե՞ր զսես չի պատահիր պատմութեան խաղերուն մէջ, գուց նոր Զուլցերիա մը ծնի այդ Հայաստանէն:

Եւ մինչ ամերիկեան կառավարութիւնը կ'ուսումնասիրէ երկրի աշխարհագրական, ցեղագրական, տնտեսական պայմանները, երկարուղային եւ օրօնօրիկ ճամբանները, կը հաշուէ հարկ եղած դրանագույնները, կամաց-կամաց կը բացուի, որ այդ բոլոր ոգեւորութեան միջոցին մոռցուեր էր պօտիկ բան մը, Մօնրօի սկզբունքը:

Ամերիկացիք, ճիշդ է, կը համակրին հայերուն, շատ օգնած են եւ շատ ալ պատրաստ են օգնելու, բայց Մօնրօի սկզբունքը աւելի կը սիրեն, քան հայերը: Յոզ չէ թէ բոլորովին մոռցեր էն այդ սկզբունքը, երբ միլիոններով զինուոր եւ միլիարդներով դրամ կը թափէին Ֆրանսայի հողին վրայ, իիմա միտքերնին էր ինկեր այդ սկզբունքը, որովեեւու Ուիլսոնի հակառակ կուսակցութիւնը միտքը դրեր էր անցնիլ կառավարութեան գլուխը եւ տապալելու համար Ուիլսոնը, պէտք էր տապալել անոր պաշտպանած առաջարկներն ու գաղափարները:

Եւ խե՞ղծ Սեծ ու Ծովէ ծով երջանիկ Հայաստան՝ ինչպէս, որ թեթեւ ու օդի մէջ ստեղծուեր էր աշխարհիս միւս ծայրին վրայ, այնպէս ալ թեթեւ ու արագ փուլ եկաւ նորէն աշխարհիս միւս ծայրին վրայ:

Եւ երբ Սեւրի մէջ Կլեմանսօն իր արամազդեան շանթերը եւ մարդկութեան զայրոյթը թուրք ներկայացուցիչներուն երեսին զարդելէն ետքը անցաւ դաշնագրին, Հայաստանը արդէն պատկառելի չափերով հաւաքեր էր իր փէշերը, ուրիշներուն տեղ ընելու համար: Ֆրանսացիք օգտուելով Միացեալ Նահանգներու հրաժարումէն՝ արդէն մտեր էն Կիլիկիա եւ տիրացեր:

Սեւրի դաշնագիրը կ'ընդունէր ու կը վաւերացնէր անկախ ու ազատ Հայաստան մը Թուրքիայի հին հինգ վիլայեթներու սահմանին մէջ միայն: Եւ հայերը, թէեւ քիչիկ մը դժգոհ, բայց վերջապէս ասչափին համար ալ «առայժմ» շնորհակալ էին:

Մէկի տեղ կը ստանայինք երեք հատ Հայաստան, բոլոր ճաշակներուն բաւարարութիւն տալու համար: Կիլիկիան՝ Ֆրանկոհայաստան մը՝ մասնաւորապէս յարնար մեր բարձր առեւտրական ու դրամատիրական դասակարգի ծրագրիններուն համար:

Կովկասեան Ռուսահայաստան մը, որ կարելի էր թողնել Դաշնակցութեան «ֆետայիներուն ու սոցիալիստներուն»: Եւ վերջապէս **Սեւրեան միջիմ Հայաստան մը, որ կը վերապահուէր Ռամկավար կուսակցութեան թագաւորութեանը:**

Եւ մինչ Ուիլսընի կապոյտ մատիտը գծելու վրայ էր այդ թագաւորութեան սահմաները, կամաց-կամաց բացուեցաւ, որ նորուած էր ուրիշ փոքրիկ քան մը: Այս անգամ նորոցողը անգլիական ծովակալն էր, որ Դարտանէլը շուտով իր առջեւը բացուած տեսնելու շտապէն՝ չէր պահանջած թուրք ուժերու զինաթափումը: Եւ ծայր էր տուեր քենալական շարժումը, որ սկիզբը «ըմբուստութիւն» էր ու «աւագակութիւն», բայց յանկարծ դարձաւ «Անգորայի պետութիւն»:

Եւ օգտուելով եւրոպական դիւանագիտութեան դանդաղ-կոտութենէն, եւ տեսնելով, որ ոչ իր դէմը ուժ բանեցնելու տրամադիր չէր, ան սկսաւ աւելի յանդուգն քայլեր առնել: Մանաւանդ, որ «ընկճուած ու հարստահարուած ազգերու պաշտպան» թոլշեւիզմը դարձեր էր իր դաշնակիցն ու օժանդակը: Այդ դաշնակցութեան առաջին պտուղը եղաւ «դաշնակներու ինպերիալիստ եւ բուրժուա-կապիտալիստական բռնակալութեան անկումը» հայ ժողովուրդի ուսէն, այսինքն՝ անկախ Հայաստանի կէսը գրաւեց Թուրքիան, կէսը՝ Ռուսաստանը:

Եւ Լոնտոնի մէջ Անգորայի հետ համաձայնութեան մը գալու եւրոպական զիջումներու միջոցին Հայաստանը այնքան սկսաւ փէշերը քաշել ու կծկտիլ, որ դարձաւ պտտիկ «օճախ» մը: Թէեւ դեռ ոչ ոք չգիտէր, թէ ի՞նչ ըսել է եւ ի՞նչ պիտի հասկնանք այդ օճախով, բայց եւ այնպէս դժբախտ հայութիւնը ամէն կողմ ինկած՝ սկսաւ տեղ մը փնտռել այդ օճախը վառելու համար: Եւ նորէն բարի ախորժակները դարձեր էին դէպի Կիլիկիա, որը այդ միջոցին ֆրանսացիք անկարող ըլլալով պահելու, եւ ամբողջ հայ բնակչութեան փճացման ու ցրուելուն պատճառ ըլլալէն ետքը, յանձներ էին թուրքերուն, «ծախելով» անոնց նաեւ իրենց թնդանօթները:

Ակսուած էր ֆրանս-անգլիական բացայայտ հակամարտութիւնը: Եւ թուրքերը ի հարկէ երես առած ռուսական, ֆրանսական եւ իտալական այդ իրարու հետ մրցող աւանսներէն, բնականաբար այլեւս օճախներու նախին լսելու բնաւ տրամադրութիւն չունէին: Ի՞նչ օճախ, երբ հայը ինքը չգիտէ, թէ ուր տեղ է իր օճախը:

Եւ, խե՞ղճ օճախ, ինքնիրենը առանց վառելու մարեցաւ, երբ վրայ հասաւ յունական զօրքերու պարտութիւնը, կամ աւելի ճիշտ է

ըսենք՝ կռուէ հրաժարիլը, ճիշդ ինչպէս հայերը Կարսի առաջ: Այնպէս որ՝ Լօզանի կոնֆերանսին մէջ Հայաստանի անկախութիւնը վերածուեր էր արդէն իին նախապատերազմեան իմքնավարութեան նման բանի մը, եւ ան ալ միմիայն «Կարսի հողերուն շուրջը»: Բայց թուրքերը կտրապէս հոնկէ ալ վոնտեցին, եւ Հայաստանի անկախութիւնը մնալով բոլորովին օդի մէջ, ամայի մը պէս, հալեցաւ, հալեցաւ, կէտ մը դարձաւ ու չքացաւ:

Եւ այս ծանր զաւշտին զուգահեռ կ'երթայ Թուրքիայի մէջ մեր վերջին մնացորդներուն ոչնչացումը եւ վերջին բոյներուն աւերումն ու ցրիւ գալը: Կիլիկիայէն, Իզմիրէն, Սարմարայի ափերէն ու Պոլսէն հայերը դուրս կը վտարուին ու կը փախչին: Եւ Թուրքիայի երեմնի մեծարիւ ծովեզրեայ բարեկեցիկ հայութիւնը տունէ ու գործէ զուրկ կը բափառի հիմա ամէն ճամբաներուն վրայ իբրեւ թշուառ զաղթական:

Ուրեմն վերջացաւ: Ալ վերջացած է կատակերգութիւնը, եւ վարագոյր իջած: Եւ այդ վարագոյրին փակուելովը կարծես բացուեր են ամէնուն աչքերը:

«Մեր մինչեւ հիմա ըրածը անմտութիւն էր: Ո՞չ, յանցանք էր: Անխոհե՞մ թերեւամտութիւն: Ոչ, յօմանթիզմ էր: Յապա՛, այսպէս կ'ըլլայ կրակի հետ խաղալը»: Մէկ խօսքով՝ սխալ էր, հայութեան մինչեւ հիմա ըրածը սխալ էր: Պէտք է հայութիւնը փոխէ իր ընթացքը, պէտք է վերաբննութեան ենթարկենք «հին արժեքները», իին ձգտումները, մեր բոլոր ուզածը, մեր բոլոր ըրածը: Նո՞ր, պէտք է նորէն նստինք ու նորէն նտածենք: Պէտք է խելքի գանք վերջապէս:

Լաւ, գանք խելքի:

IV. Քննադատներ, որոնք կը մեղադրեն հայ ժողովուրդը իր անկախութեանը ձգտելուն համար

Եւ խելքի գալու համար պէտք է ամենէն առաջ հարցը հանենք իր ուղիղ ճամրուն վրայ: Ի՞նչն է, որ սխալ է եղած, ի՞նչը պէտք է փոխուի: Այն նպատա՞կը, որուն դիմած է մինչեւ հիմա հայ ժողովուրդը, թէ՞ այդ նպատակին հասնելու համար իր բռնած ճամբան: Ո՞րն է եղած հայութեան սխալը, իր անկախութեանը հասնելու ձգտո՞ւմը, թէ այդ անկախութեան հասնելու հանար իր ընտրած ու գործ դրած միջոցները:

Դժգոհներէն շատ շատերուն համար հարցը բռնուելիք ճամբու մասին է: Որ հայը կը ծգտի ու պիտի ծգտի իր անկախութեանը՝ կը համարին շատ բնական ու անխուսափելի եւ իրենք ալ կը ցանկան նոյնը, եւ ծիշդ ատոր համար ալ նոր ճամբաներ կը փնտռեն, քանի որ իհները հանդիպեցան այս տեսակ ֆիասքօի:

Դարցը կը յանգի վերջ ի վերջոյ՝ որո՞ւն վրայ յենուինք, ոռւսի՞ն, անգլիացիի՞ն թէ թուրքին: Յոյս դնե՞նք, թէ չդնենք Եւրոպայի վրայ, յեղափոխութեա՞մբ շարժուինք, թէ՞ «խոհեմութեամբ», այս վայրկեանիս որեւէ շարժում ընե՞նք, թէ՞ համակերապինք, դարմանենք մեր վերքերը եւ նոր ուժ հաւաքենք, սպասենք նո՞ր ոռւսներուն, թէ՞ կապուինք նաեւ բոլշեվիկներուն: Այսինքն՝ զուտ տաքտիկ հարցեր, օրուան բռնուելիք քաղաքականութեան հարցեր, շատ կարեւոր ու կենսական հարցեր:

Այս իմաստով ո՛վ կրնայ հակառակ ըլլալ եւ մտածելուն եւ փոփոխելուն, ինչ որ կարելի է մտածել կամ փոփոխել: Թէեւ ինձի կը թուի, որ ինչքան ալ նստինք եւ ինչքան ալ մտածենք, արդի կատարուածն եւ կատարուելու վրայ եղածէն մեծ տարբերութիւն նը չէ ունենալու մեր նոր մտածումը: Որովհետեւ կեանքի ընթացքը իր օրէնքներն ունի, զանազան ուղղութեամբ քաշող արտաքին ու ներքին ուժերը որոշ ուղղութեամբ կը տանին մեր ազգային գնդակը:

Բայց եւ այնպէս միշտ օգտակար եւ լուրջ գործ է ըրածին ու կատարուածին վրայ խորիիլը, գիտակցաբար եւ բազմակողմանի կերպով հարցերը ընթանելը եւ ատոր համեմատ շարժուիլը: Բան նը, որ կեանքի մէջ արդէն ինքնին կատարուելու վրայ է բնականաբար, ամէն կուսակցութիւն, ամէն օրգան եւ միտք, որ քիչ-շատ ազդեցութիւն ունի մեր ազգային կեանքի վրայ՝ կ'աշխատի այդ ուղղութեամբ: Եւ պիտի աշխատի:

Խնդիրը իհմնովին կը տարբերի, երբ քննադատութիւնը ուղղուած է հայութեան հասնիլ ուզած նպատակին դէմ, մեր անկախութեան ձգտումին դէմ: Անշուշտ, շատ սակաւ են անոնք, որ քիչ մը խոր ու անվերապահ կերպով թաղուելն ետքը իրենց հոգիին մէջ, կարողանան ըսել, թէ կը մեղադրեն հայ ժողովուրդը կամ անոր դեկավար մտաւորականութիւնը, որ անիկա ձգտած է իր անկախութեան, որ իրենք իհմա գոնէ կ'ուզեն, որ հայը չի ձգտի այլեւս այդ անկախութեան, եւ կամ կը կարծեն, որ հայը կարող է չի ձգտիլ այդ անկախ-

ութեան: Սակաւ են, բայց կան, եւ բոլորովին ալ արհամարհելի չէ անոնց թիւը: Եւ երկու տարբեր արմատներէ կ'աճին այդ հոգիները:

Սախ, մարդիկ, որոնք բանի տեղ չեն դներ ազգային գոյութիւնը, կը հեգնեն ազգային գաղափարը ընդհանրապէս, հակառակ են մանր սահմաններու, մանր տնտեսութիւններու եւ մանր զգացումներու: Չայուն վրայ կը նային, իբրեւ մարդու մը վրայ, եւ այդ հայր ըսուած մարդուն կը ցանկան հանգիստ կեանք ու տնտեսական բարօրութիւն: Եւ տեսնելով, թէ ինչպէ՞ս կը տառապի այդ դժբախտ հայ ըսուած մարդը խելօք չի նստելուն եւ անարժեք անկախութիւններու ձգտելուն համար, խորհուրդ կուտան, որ թողնենք այդ յիմար ու ճղճիմ հասկացողութիւնները, պինդ բռնենք զօրաւոր պետութեան մը պոչէն, եւ հանգիստ ուտենք, խմնենք, աշխատինք, շահինք ու ապրինք մեզի համար մարդավարի:

Այս կերպ մտածողներն ու խորհրդատունները կրնան շատ ազնիւ մարդիկ ըլլալ եւ իրենց խորհուրդները կրնան տալ շատ բարի դիտաւորութեամբ, բայց միեւնոյն է, մենք ականջ չունինք անոնց համար: Չափազանց տարբեր մակարդակներու վրայ ենք կեցած եւ չափազանց իրար հակադիր, ինչ որ մեզի համար արժեք ունի, անարժեք է անոնց համար, եւ ինչով որ իրենք կ'ոգեւորուին՝ ցաւոտ ժախտ մը կը պատճառէ մեզի:

Այդ խորհրդատունները չեն հասկցած եւ չեն կրնար հասկնալ, թէ ինչո՞ւ համար այս աստիճանի շատ են «մանր» ու «նախապաշարուած» տեսակի մարդիկը, որոնք պատրաստ են ե՛ւ իրենց ապրուստը ե՛ւ իրենց հանգիստը ոտքի տակ տալու, եւ կրելու ամէն զրկանք ու տառապանք իրենց ժողովուրդի ազգային մակարդակը, ազգային քաղաքակրթութիւնը եւ ազգային անկախութիւնը քայլ մը աւելի առաջ քշած ըլլալու համար, եւ որոնք իրենց այդ ձգտումին մէջ կը գտնեն եւ իրենց մեծութիւնը, եւ իրենց միսիթարութիւնը եւ իրենց հոգեկան հանգիստը:

Այդ խորհրդատունները կը նմանին որոշ գոյներու հանդէակ կոյր եղող անհատներուն, ինչ որ յաճախ կը պատահի բժշկութեան մէջ, որոնք, օրինակ, կապոյտը միշտ իբրեւ կանաչ կը տեսնեն եւ ատոր համար ալ շատ կը զայրանան մեր տխնարութեան վրայ, որ ապուշ տարբերութիւններ կը դնենք, եւ որ երկնքի կապոյտին համար առանձին սէր ունինք, եւ առանձին գնահատում դաշտերու դալարին համար:

Այդ խորհրդատուներու միտքը չի ուզեր ընթռնել, որ մարդը մարդ է ազգային ամբողջութեան մը մէջ, որ մարդը արդիւնքն է ու մէկ օլակը այդ ամբողջին, եւ որ մարդուս անհատական բախսաւորութիւնն ու հանգիստը շատ սերտ կապուած է իր ժողովուրդի վիճակին ու բախտին:

V. Քննադատներ, որոնք պահել կ'ուզեն միայն մեր «ազգային» գոյութիւնը

Երկրորդ խունքը, ընդհակառակը, ազգային գաղափարն ալ կը գնահատէ, ազգային քաղաքակրթութիւնն ալ, կը սիրէ իր մայրենի լեզուն եւ հայ գիրքը, եւ ճիշդ ատոր համար է, որ խորհուրդ կուտայ՝ ձեռք վերցնենք մեր անկախութեան երագէն: Ան մեր անկախութիւնը կը համարէ անկարելիութիւն, յամենայն դէպս հիմակուան համար եւ առաւել կամ նուազ մօտաւոր ապագաներու համար: Եթէ թուրքին ճանկէն ազատինք ալ, ռուսին ճանկէն չենք ազատիր՝ ի զուր ջանքեր են, ի զուր եւ վնասակար, աւելորդ տեղը պիտի գրգռենք նաեւ ռուսները մեզի դէմ, մեր բուրդը պիտի գգեն աշխարհիք չորս հովերուն եւ պիտի կորսմանենք ամէն ինչ: Մինչդեռ, եթէ ձեռք վերցնենք այդ առանձին պետութեան գաղափարէն եւ անկախութեան երազանքէն, հանգիստ կ'ապրինք Ռուսաստանի գրկին մէջ, իբրև ռուսահպատակ, տնտեսապէս կը բարգաւաճինք, թուռվ կ'աճինք եւ մեր ազգութիւնը, լեզուն ու գրականութիւնն ալ կը տեւէ, այո՛, անշո՛շտ, երկրորդաբար, թէեւ միշտ թեւը կախ, եւ ենթարկուած պետական քաղաքակրթութեան, բայց կը տեւէ, կը զարգանայ՝ ինչպէս օրինակ վերջին պատերազմի նախօրեակին:

Վերի տողերու շատ վտանգաւոր «այո՛», «անշո՛շտ», «թէեւ», «բայց»-երը մէջտեղէն վերցնելու համար՝ նախ պէտք է կտրուկ կերպով պատասխանել հետեւեալ հարցին: Եթէ այդպէս երկար ժամանակ մնանք բարձր քաղաքակրթութեան հասած եւ հետզհետէ աւելի ուժեղցող ռուս տիրապետութեան տակ, առանց ներքին լարուած դիմադրութեան, կը դիմանա՞ն մեր ազգային հոգին, առանձնայատկութիւնները, գրականութիւնն ու լեզուն: Այո՞, թէ ոչ:

Ոնանք պիտի խոստովանին, որ ո՛չ, չեն դիմանար: Յետզհետէ շատցող խառն ամսունութիւնը՝ մասնաւորապէս մեր մտաւորական-ներու շրջանակին մէջ, որոշ ոգիով ու սիսթենով տարուած պետական ընդհանուր կրթութիւնը, ամէն կարգի ու տեսակի դիտում-

նաւոր արգելքներն ու դժուարութիւնները, ինչպէս եւ արուեստօրէն ներշնչուած արհամարհանքը դէպի այդ «մանրուք» երկրորդական ժողովուրոխներն ու լեզուիկները, սերունդի սերունդի կը մաշեն ու կը մեռցնեն՝ ինչ որ հայկական է:

Հայերէն լեզուն պատերազմէն առաջ մեր ռուսահայ մտաւորական դասակարգին մէջ կամ ամենեւին չեր գործածուեր, կամ հոս ու հոն, եթէ կը գործածուէր ալ, կը գործածուէր շատ երկրորդաբար եւ այնպէս չքոտի ու աղաւաղուած, որ աւելի լաւ էր չգործածուէր: Կարգին հայերէն խօսողը բացառութիւն մըն էր, որուն առջեւը հայերէն խօսիլ կ'ամշնային միւսները:

Այլեւս ինչ խօսինք գրի ու գրականութեան մասին: Յա՛, իբրեւ ազգասիրութիւն, իբրեւ հասարակական պարտականութիւն կամ իբրեւ տեսակ մը բարեգործութիւն, նայելով մարդոց մտաւոր մակարդակին, շատ տեղ կը ստացուէին հայերէն լրագիրներ, երբեմն նաեւ գրեր, որոնք կը քաշքուէին սեղաններուն վրայ առանց սակայն ոչ ոքի կողմէ կարդացուէլու:

Եւ ինչո՞ւ պիտի կարդային, եթէ շատ աւելի հարուստ ու մեծ ու բազմակողմանի թերթեր ու գրքեր թափուած էին նոյն սեղանի վրայ իրենց համար շատ աւելի հարազատ դարձած իրենց դպրոցական լեզուով: Ո՛չ, այս պայմաններուն մէջ ազգային ոգի չի դիմանար: Առանց ազգային լրիւ գոյութեան, առանց պետական անկախութեան՝ հայ քաղաքակրթութիւն ունենալու գաղափարը անձար ինքնախարեւութիւն մըն է, կամ ծատուած խարեւութիւն մը, կամ կէս-գիտակից խոստովանութիւն մը, որ ինքը հայ ժողովուրդի օրերը համրուած կը կարծէ:

Ուրիշները պիտի պնդեն այո՞ն: Յայ ինքնութիւնը, հայ լեզուն, ոգին ու գրականութիւնը կը դիմանան ու կը զարգանան նաեւ օտար ժողովուրդի մը պետականութեան տակ եւ ամոր բնական ու արուեստական բոլոր կաշկանդումներուն հակառակ, եթէ հայ ժողովուրդը ունի իր մէջը կենսունակութիւն եւ եթէ կայ գիտակից աշխատանք եւ կազմակերպուած կուլտուրական դիմադրութիւն հայ մտաւորականութեան կողմէ: Չէ՞ որ Ռուսաստանի մտաւորականներէն շատ շատերը վերջն են սովորած հայերէնը, իրենց ջանքերով, ազգային գիտակցութեամբ, եւ ամէն կողմ սկսած էր շրջանակներ կազմուիլ հայ գրի, հայ մտքի ու հայ գրականութեան տարածնանը նպաստելու համար: Այս ճամբով կարելի է շատ հեռուն երթալ:

Այսպէս պնդող մարդը, իրաւ որ, շատ կարճատես պիտի ըլլայ, չտեսնելու համար, որ այդ աստիճանի կենսունակութիւն ունեցող ժողովուրդ նը, այդ աստիճանի ազգային հպարտութիւն զգացող մտաւորականութիւն նը, այդպէս զարգացման հասած ու կարդացուող գիրքն ու գրականութիւնը այլեւս բաւականանալ չեն կրնար իրենց կիսատ ու աղճատ գոյութեամբ եւ կամայ-ակամայ պիտի ձգտին իրենց լրիւ ծաղկումը, իրենց ազատ շարժումը ձեռք բերելու:

Տիշդ է, պատերազմէն առաջ շատերը սկսեր էին հայերէն սովորի, ջանքեր ընել հայերէն կարդալու եւ ամօթ զգալ իրենց մայրենի լեզուն չգիտնալէն, բայց եթէ քիչ մը աւելի խորը նայինք, պիտի տեսնենք, որ այդ սովորող, ջանացող ու ամչցողները անոնք էին, որոնք հայ յեղափոխութեան ցանցը կը հիւսէին եւ կամ այդ ցանցի աննիջական ազդեցութեան տակն էին: Այդ երկուքը արդէն իրար կապուած են միշտ, ազգային կուլտուրայի սէրը յեղափոխութիւն կ'առաջացնէ, յեղափոխութիւնը առաջ կը քաշէ ազգային կուլտուրան:

Որ կողմ ալ որ դարձնենք՝ եզրակացութիւնը նոյն է: Այն մարդիկը, որ ազգայինը կը սիրեն եւ պահել կ'ուզեն, բայց խորհուրդ կուտան անհրաժեշտութան առաջ ձեռք վերցնենք մեր անկախութեան ձգտումէն, կ'ըսեն բան մը, որ խորապէս չեն մտածած եւ չեն նայած քիչ մը աւելի հեռուն: Եւ մարդս ակամայ այն տպաւարութիւնը կը ստանայ, որ այդ դժգոհները պարզապէս «անհօնած ու անլուծելի հարցը» իրենց վիզէն նետել կ'ուզեն եկող սերունդներուն վիզը: Իրենք արդէն շատ են յոգնած, բոլորը տեղահան եղած, տակնուվրայ դարձած, եւ տարիներու ծիւնն ալ նստեր է արդէն իրենց մօրութին: Եւ բնազդական ձգտում մը զարթնած է հիմա իրենց մէջ պատառ մը հանգստութեան, ինչ գնով կ'ուզէ ըլլայ, գոնէ այնչափ մը, ինչպէս որ էր պատերազմէն առաջ, որը «այո՛, ի հարկէ՛, մեծ բան մը չէր թէեւ, բայց...»:

VI. Ամբողջ Յայոց Պատմութիւնը հայ ժողովուրդի անկախութեան պայքարն է

Ով ջարդուած է, բնականաբար, կը քաշուի մէջտեղէն, ով յոգնած է՝ կը նստի, բայց ատով ոչինչ չի փոխուիր: Ետ քաշուողներուն տեղը կուգան նորերը, մէկ նստողին տեղը՝ ոտքի կ'ելնեն

ուրիշները: Եւ եթէ այսօր մենք բոլորս ալ քաշուինք ասպարեզէն՝ վաղը հրապարակ կուգայ նոր սերունդը իին դրօշակը բարձր պահած իր ձեռքին, որովհետեւ անիկա ալ ապրիլ պիտի ուզէ իր ազգային կեանքովը: Վերջապէս պէտք է հասկնանք, որ ինքն իր տէրը ըլլալու եւ իր անկախութեան հասնելու պահանջը իմ ու քու հնարած խաղը չէ, ոչ մեզմով է սկսած եւ ոչ մեզմով կը վերջանայ:

Ազգը ապրող օրգանիզմ մըն է, որ քանի կենդանի է, ուզէ-չուզէ, ենթարկուի պիտի իր գոյութեան օրէնքներուն: Եւ այդ օրէնքներուն ամենէն առաջինը իր լրիւ գոյութիւնը ունենալու, իր բոլոր ֆունկսիոններուն տէրը ըլլալու պահանջն է: Անէն հիւանդ օրգանիզմի առաջին ծգտումը առողջանալն է, այսինքն՝ վերստին ձեռք բերել իր բոլոր օրգաններու ազատ ու առողջ գործածութիւնը, որոնցմէ զրկուած էր, եւ այդ պատճառով խանգարուած, թուլացած ու տիսեղծ էր դարձած ամբողջ օրգանիզմը:

Իր կամքեն ու պետականութենէն զրկուած ժողովուրդ մը, ինչքան ժամանակ որ կ'ապրի, միշտ պիտի ծգտի, անխուսափելի կերպով պիտի ծգտի, իր կամքն ու իր ազատ պետութիւնը ձեռք բերելու: Կը կարողանայ թէ ոչ՝ ատիկա տարբեր հարց է, բայց որ պիտի տենչայ ու ծգտի՝ ատոր տարակոյս չկայ: Յենց որ դադրեցաւ այդ պահանջը, հենց որ մեռաւ անկախութեան ծգտումը, կը նշանակէ սկսուած է ժողովուրդին հոգեւարքը: Իր ջիդերուն ու հոգիին մէջ կենսունակութիւն զգացող ժողովուրդ նը հրաժարիլ չի կրնար երբեք իր այդ ամենաբռնական ծգտումէն:

Յայ ժողովուրդը, որ իր քսանընթօքը դարերու գոյութեան ընթացքին իր կեանքին կէսը հպատակ է ապրած, միշտ ծգտեր է ձեռք բերելու իր քանկագին կորուստը, եւ կօրի է մղեր աշխարհիս ամենէն հզօր բռնապետութիւններուն դէն հասնելու համար կամ պահելու համար իր անկախութիւնը:

Յայոց պատմութիւնը դիմադրութիւններու ու ապստամբութիւններու անվերջ շարան մըն է Դարեհներու ու Սելեւկեաններու ժամանակներէն սկսած, Յօռնի ու Սասաննեաններուն վրայով, մինչեւ արաբները, Բիլանդիա եւ թուրանական հորդաները: Եւ մինչեւ ԺԱ-րդ դարուն կէսերը իր բուն հայրենիքին մէջ կրցած է պահպանել իր ներքին անկախութիւնը միշտ, եւ հինգ-վեց անգամ յաջողած է նաեւ արտաքին անկախ պետականութիւն հիմնելու, որոնք երկար դարեր են տեսած: Ամենէն սեւ ու մռայլ շրջանը ժԵ-էն մինչեւ ժԹ-րդ դարն է, երբ կը մարին բոլոր բոցերը չորս-հինգ

դարերու անընդհատ աւերածութեան ու սրածութեան եւ թուրք-մահմետական տիրապետութեան քայլքայումին տակ, բայց հոդ անգամ չէ մարած անկախութեան կրակը եւ մնխիրներուն տակէն կը կայծկլտան երեմն կայծերը:

Ժողովուրդ մը, որ այսքա՞ն-այսքա՞ն անգամներ ինկած ու կանգնած է, որ յամառ տեւած է եւ ձգտած նորէն ու նորէն իր անկախութեանը, ինչպէ՞ս կարող է հիմա ձեռք վերցնել իր այդ ձգտումէն, երբ իր մէջը առաջացած է նոր գիտակից մտաւոր դասակարգ մը եւ ընդհանրապէս նոր թափ է առած իր հոգին ու նոր հպարտութիւն: Վերջապէս մենք ժողովուրդ մըն ենք ընդունակ, աշխատող, հին ու նոր արժէքներ ներկայացնող, եւ կռուած, եւ կռուող, եւ մարդկութեան առաջ պահանջատէր: Եւ ան ալ հրաժարինք հիմա, մեր այս դարուն մէջ, երբ հետզիետէ կը գիտակցուի անկախ ազգութիւններու դերը պատմութեան մէջ, երբ ազգն ու ազգութիւնը կը դառնան հինքը պետութեան, երբ փոքր ազգութիւններու անկախութեան նշանաբանն է դրուած մէջտեղ, երբ նոյնիսկ սոցիալիստական քառակուսի դատողութիւններու մէջն անգամ սկսեր է թափանցել ազգային անկախութիւններու առողջ լոյսը, եւ երբ «բոլորին, բոլորին, բոլորին» բոլշեվիկներն անգամ սկսեր են ազգայնականութիւն խաղալ:

Ո՞չ: Դայ մտաւորականութիւնը միշտ դնէ պիտի իր ծրագրին գլուխը հայու անկախութեան պահանջը, ինչքան ժամանակ, որ հայը անկախութիւն չունի:

VII. Դայ անկախութեան կոհիւը թուրանական դարերու սկզբին ու աւարտին

«Բայց,- կը կրկնեն իբրեւ գերագոյն առարկութիւն - այդ անկախութեան ձգտումը կրնայ պատճառ դառնալ մեր ազգութեան վերջնական քայլքայումին, կրնանք բոլորովին ոչնչանալ այդ անհաւասար կռուին մէջ, իբրեւ ազգութիւն՝ կրնանք մեռնիլ»:

Այո՛, կրնանք, կրնայ պատահիլ: Կռուի մէջ նետուողը եւ կը վիրաւորուի եւ կրնայ մեռնիլ: Բայց մեռնելէն վախցող ժողովուրդը ո՞չ կրնայ ապրիլ ու դիմանալ, ո՞չ ալ իրաւունք ունի ապրելու, իբրեւ ուրոյն գոյութիւն, իբրեւ ջոկ անհաւականութիւն: Եւ իր վախովը ան չազատիր մեռնելէ, միայն կը մեռնի քաշքուելով, հիւծուելով, արհամարհուելով ու ոտքի տակ երթալով:

Ինչի՞ է նման ամէն արժանիքէ զուրկ ու ստորին ազգային գոյութիւն նը: Արդի ու անցեալ մեր բոլոր հալածանքը, մեր բոլոր տառապանքը, մեր մարդկային արժանապատութեան այս բոլոր ոտնահարումը, անազատ կեանքի այս բոլոր լեղին եթէ մենք կը խմենք, կը խմենք միայն մէկ նպատակով, որ դիմադրենք, մաքառինք, յանձն առնենք ամէն ինչ, մինչեւ որ ոտքի հանենք նորէն մեր ժողովուրդի լրիւ քաղաքակրթութիւնը, լրիւ ինքնուրոյնութիւնը:

Իսկ եթէ գոյութիւն պիտի չունենայ այդ ձգտումը մեր հոգիներուն մէջ ու չի պիտի վարէ մեր շարժումները հանրային կեանքին մէջ՝ ի՞նչ արժէք ունի այլեւս այս կիսատ ու քառորդ ազգային ցաւագար գոյութիւնը, որ պահելու աշխատինք:

Ի՞նչ օգուտ մեզի եւ ի՞նչ օգուտ ուրիշներուն: Անհամենատ աւելի իմաստ ունի ցրուիլը, ծովուիլը ուրիշ ազգերու հետ եւ ապրիլը իբրեւ նոր ազգի մը մէկ առողջ անդամը, եւ ինչքան շուտ ու արագ՝ այնքան լաւ:

Բայց չենք մեռնիր: Ժողովուրդները իրենց անկախութեանը ձգտելուն համար չէ, որ կը մեռնին: Շատ աւելի ճիշդ է հակառակը՝ կը մեռնին ապրելու կամքն ու վճռականութիւնը չունենալուն համար: Եթէ հայութիւնը դիմացեր է այսքան դարեր, իր դիմադրութեամբն է դիմացեր, դիմադրելով, որ չկլանուի, դիմադրելով, որ ազատուի: Եթէ իր անկախութեան համար մաքառիլը մահ բերէր՝ հայութիւնը արդէն տասնեակ անգամներ պէտք է մեռած ըլլար: Կամքը ուժ է, մեծ ուժ, շատ աւելի մեծ ուժ, քան սովորաբար կը կարծուի: Սրենք մեր կամքերը բոլոր միջոցներով՝ ատիկա է այն միակ գէնքը, որ իրապէս կը պաշտպանէ մեզի մահեն, ատիկա է այն միակ սուր գէնքը, որ մեր բարձրացման ու մեր զարգացման առջեւը ճամբայ կը բանայ:

Ինչպէս երէկ, ինչպէս այսօր, այնպէս ալ վաղը՝ նոյնը է հայութեան ձգտումը, եւ ուրիշ բան ալ չի կրնար ըլլալ, մինչեւ որ մենք ալ մտնենք վերջապէս ազատ ու առողջ ազգերու շարքը: Անկախութեան այս ձգտումը եւ նոր կապուած մաքառումները, իրաւ է, ուտեն պիտի մեր ստեղծագործական ուժերու, մեր քաղաքակրթական ընդունակութիւններու եւ մեր աշխատանքի լաւագոյն մասը, ինչպէս որ կերեր են մինչեւ իհմա, բայց այս է կեանքը, այս է պահանջը մեզի շրջապատող պայմաններուն՝ ուրիշ ճամբայ չկայ:

Յամենայն դեպս պատմական իրողութիւնն այն է, որ այն օրէն, երբ թուրանական ցեղերը ոտքի տակ տուին եւ աւերեցին Հայաստանը, հայ ազգը երկու մեծ շարժում ունի կատարած, երկու յամառ ճիգ, իր անկախութիւնը ձեռք բերելու:

Առաջինը թուրանական դարերու սկիզբին, երբ դեռ մեր ազնուականութեան մնացողըները կային, որոնք եւ հիմնեցին նոր ու անկախ իշխանապետութիւն մը Տաւրոսի բարձրունքներուն վրայ, որը շուտով դարձաւ Կիլիկիայի թագաւորութիւն եւ երեք դար կրցաւ իր առողջ կեանքը ունենալ շրջակայ հետզհետք զօրացող մահմետական օղակին մէջ եւ ինկաւ, որովհետեւ մինակ մնաց իբրեւ քրիստոնեայ եւ կտրուած Արեւմուտքէն, որովհետեւ դարաշրջանը Ասիայինն էր, որու յորձանքին դէմ Բիւզանդիոնն անգամ դիմանալ չի կրցաւ:

Երկրորդ մեծ ճիգը անկախութեան, ահա՛, կը կատարէ հայ ժողովուրդը հիմա, թուրանական տիրապետութեան աւարտին, կը կատարէ՛, որովհետեւ եկած է արեւմտեան մտքի ու գէնքի յաղթանակին դարաշրջանը, կը կատարէ՛, որովհետեւ ինքը Վերստին կապուեցաւ Արեւմուտքի ոգիին ու քաղաքակրթութեան, կը կատարէ՛, որովհետեւ իր սպառուած ազնուականութեան փոխարէն ձեռք է բերեր հիմա նոր վարիչ ու կազմակերպող դասակարգ մը՝ իր մտաւորականութիւնը:

Ինչքա՞ն դժուարութիւններ է քաշած Կիլիկիայի մեր անկախութիւնը ոտքի կանգնելու համար: Ինչքա՞ն համեստ ու փոքր են եղեր իր սկիզբները՝ քանի~քանի անգամ ինկած է շնչատ եւ ուժասպառ, ընդհատուած է, կարծես վերջացաւ ամէն ինչ եւ մարեցաւ ամէն կայծ, ամէն յոյս: Բայց ահա՝ Թորոս մը, կանքի յանդուգն շարժում մը, պայմաններու յաջող փորձ մը, եւ անկախութիւնը նորէն ելած է ոտքի, նորէն կը մաքարի ու իր ոտքերուն աւելի ամուր տեղ կ'ընէ, եւ կը հասնի ծովուն, եւ կը հասնի թագի, հակառակ շրջապատի յոյն, թուրք, լատին դրացիներու անվերջ դաւին, դիմադրութեան, յարձակումներուն ու թշնամութեան:

Սոյն վիճակը եւ նոյն ապագան կը սպասէ մեզի եւ հիմա: Եթէ մէկ կողմէն՝ մեր արդի պայմանները աւելի ծանր են, քանի որ կամաց-կամաց նահանջող Բիւզանդիայի մը փոխարէն, հետզհետք բարձրացող ու արեւմտացող Ուսւաստան մը ունինք հիմա մեր կողքին, բայց միւս կողմէն՝ մեզի հետ է ժամանակի ոգին ու քաղաքակրթութեան պահանջը:

Մենք ալ, անշուշտ, դեռ շատ պիտի ելնենք ու իյնանք, մեր հողամասերն ալ սկիզբները սաստիկ համեստ ու փոքրիկ, եւ բաւական ժամանակ ունենանք անկախութիւն մը հաւանօրէն սաստիկ կախեալ ու խեղճուկրակ, մօտաւորապէս ինչպէս արդի Խորհրդային Հայաստանը օրինակ: Եւ ա՞ն ալ դեռ շատ պիտի գտնեն, ատոր համար ալ պիտի մաքարինք, հարկ եղաւ զենքով, ուրիշ անգամ պասսիւ դիմադրութեամբ եւ պատմութեան վայրկեանի ընձեռած բոլոր միջոցներով:

Գուցէ եւ խլեն նաեւ այդ չնչինը եւ ոչնչացնել ուզեն:

Պէտք է սկսինք նորէն, պէտք է սկսինք ծայրէն այդ Զիսիֆոսի աշխատանքը, մինչեւ որ ոտքերնիս անուր դնենք մեր հողին, մինչեւ որ հասնինք ծովուն, մինչեւ որ հասնինք թագին, մեր կատարեալ անկախութեան:

Այսպէս կը շինուին պետութիւնները: Եւ գիտենք, որ դժուար շինուելիք շէնք է մեր պետութիւնը:

ԶԳՏՈՒՄՆԵՐՈՒ ԳԾԱԾ ՈՒՂԻՆ

Ա. ԹՈՒՐՔԻԱ ՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

I. ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՄԷՋ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱԼԱԾԱՆՔՆԵՐՈՒՆ Առաջին Երկու պատճառները

Մինչեւ 1828 թուականը Թուրքիայի տիրապետութիւնը հայկական նահանգներուն մէջ անուանական է: Այս հողանասերը կը կազմեն Պարսկաստանի հետ ունեցած սահմանին մէկ կարեւոր նասը, եւ կը ներկայացնեն անվերջ դաշտ մը անվերջ պատերազմներու, աչք հեռու, հսկողութենէ հեռու՝ երկիր իսկական տէրերն են քիւրտ աշխրէթներու պետերը, զանազան տէրեպէյիներ, գործնականապէս բոլորովին ինքնագլուխ: Թուրք տարրը չափազանց աննշան, եւ միայն մէկ-երկու քաղաքներու մէջ: Ընդարձակ կիսաւեր ու կիսատէր տարածութիւն մը մասանք հետեւանք Թուրքիայի կեղրոնական քայլայնան ու վարչական անփութութեան, մասանք ալ դիտնամք ծգուած այդ վիճակին մէջ, իբրեւ բնական անջրպէտ մը՝ Թուրքիայի ու Պարսկաստանի միջեւ:

Ուսւներուն Կովկասի մէջ երեւալը եւ 1828-ի յաղթանակը կը բանան թուրքերուն աչքը հիւսիսէն ցած շարժուող մեծ վտանգին դէմ, եւ կառավարութիւնը արագ ու կտրուկ միջոցներու կը դիմէ իր հսկողութիւնն ու տիրապետութիւնը ամրացնելու համար այդ ռուսամերձ հողանասերուն մէջ: Կը կոտրեն քիւրտերուն դիմադրութիւնը, երկիրը լրջօրէն կ'ենթարկուի Օսմանեան կեղրոնական վարչութեան եւ կը բաժնուի վիլայէթներու:

1877-ի պարտութիւնը, նոր հողերու կորուստը այդ սահմանին վրայ, եւ ռուսներու պարզ դիտարութիւնը աւելի եւս հարաւ, աւելի եւս առաջ շարժուելու, վերջնականապէս կը վախսնեն ու կը խրբնեցնեն թուրք կառավարութիւնը: Եւ որովհետեւ ռուսները իրենց բոլոր յարձակումներու միջոցին քրիստոնեաներու պաշտպանութեան անունով կը խօսէին, թուրքերը անմիջապէս կը ձեռնարկեն անաղմուկ կերպով այդ պատրուակը մէջտեղէն վերցնելու: Մէկ կողմէն կը ստեղծուին «Համիտեան գնդերը», այսինքն՝ կեղրոնական կառավարութեան վստահութիւնը վայելող եւ անկէ

օժանդակուող քիւրտ ցեղապետներ, որոնց կը տրուին ռուսական սահմանին մօտիկ եղած հողերը եւ ազատ իրաւունք տիրանալու, վճացնելու եւ փախցնելու հայ գիւղերն ու հայ տալրը, որը առանց ատոր ալ շատ նուազած էր ու քարուքանդ էր եղած պատերազմի միջոցին եւ յաջորդող դեպի Կովկաս գաղթին պատճառով։ Միւս կողմէն, կը սկսուի սիսթեմատիկ աշխատանք մը հայ տարրը հողագուրկ դարձնելու Հայաստանի մէջ, եւ անտանելի դարձնելու անոր տնտեսական ու վարչական վիճակը, որպէսզի հայերը թողնեն ու հեռանան։ Թէ՛ բռնի ու բացայայտ, թէ՛ վարչական ու տնտեսական մեքենայութիւններով հողերն ու գիւղերը արագ կերպով կը հաստատուին նոր եկուոր մահմետականներու անուանը, եւ օր օրի կը մեծնայ հայու պանդխատութիւնն ու գաղքը։

Այսպէս որ հայկական հալածանքը բուն մայր հողին վրայ կը սկսուի 1877-էն, եւ արդիւնք է ռուսական յառաջխաղացման դեպի հայկական հողերը, ռուսական սպառնալիքին, եւ ոչ թէ հայութեան յեղափոխական շարժումներուն։ Յայ ինքնապաշտպանութեան փորձերն ու յեղափոխական առաջին քայլերը թերեւ ուշացումով կը հետեւին ու զոյգ կ'երթան թուրքերուն՝ հայութիւնը ոչնչացնելու ու փախցնելու ծրագրին։ Բայց այդ բոլորը տեղի ունենար թէ ոչ, իմանական իրողութենէն ոչինչ չէր փոխուելու՝ թուրքերը պէտք է դատարկէին Հայաստանը հայ տարրէն, եւ ատոր պատճառը մենք չէինք, այլ ռուսական վախը։

Այսպէսով՝ թուրքերու հայութեան դէմ բռնած թշնամական դիրքին առաջին պատճառը հայու քրիստոնեայ ըլլալն է, որով ան պատրուակ կը ծառայէր ռուսական արշաւանքներուն, օժանդակ կը դառնար ռուսերու շարժումին, եւ իր համակրանքներովն ու սպասումներովը բնականօրէն կապուած էր ռուսներու յաջողութեան։

Թէեւ թուրքերու՝ հայ տարրը Հայաստանէն հալածելու ծրագիրը ծագում չէ առած հայ յեղափոխական շարժումներէն, ինչպէս որ թուրքերը դիտումնաւոր կերպով կը ստեն, եւ մեր մէջ ալ շատերը կը կրկնեն կարճատեսութեամբ, բայց, ինչ ըսել կ'ուզէ, որ հայ յեղափոխական շարժումներուն առաջ զալը հաստատեց թուրքերուն երկիւղը, աւելի եւս գրգռեց, կատղեցուց եւ ընդի. դարձուց անոնց հալածանքը ամէն տեղի հայութեան դէմ։ Այլեւս բուն Հայաստանի հայութիւնը ցրիւ տալու ու մէջտեղէն վերցնելու ծրագիրը չէ միայն, այլ ընդհանրապէս ատելութիւն հայուն դէն, իբրեւ ապերախտ ու ապստամբ ժողովուրդ մը, իբրեւ ներքին թշնամի։ Եւ այն

վայրագութիւնը, ինչ որ հերթով անոնք ունեցած էին յոյնին, սերպին ու բուզգարին համար, իինա դարձաւ շատ բնական կերպով մեր դեմք:

Միշտ պէտք է շատ որոշ կերպով իրարմէ զանազանել «երկրի» հայութիւնը Թուրքիայի միւս մասերու հայութենէն, մասնաւրապէս՝ ծովեզերեայ մասերու հայութենէն: Վերջիններս գաղութներ էին եւ բոլորովին տարբեր պայամաններու տակ: Եւ այն միջոցին, երբ թուրքերը Հայաստանի հայութիւնը կը նկատէին իբրեւ վտանգաւոր տարր եւ «մաքրելու» ետեւէ էին, ոչինչ չունեին, օրինակ Պոլսի հայուն դէմ. ընդհակառակը, այդ գաղութ հայերուն վրայ կը նայէին իբրեւ լաւ ծառայող եւ շատ օգտակար հպատակներու վրայ, մասնաւրապէս ժթ-դդ դարրու կէսերուն շուրջը, որով-հետեւ յունական ապստամբութենէն ետքը հայերը դարձեր էին յոյն տարրին տեսակ մը փոխարինողն ու հակադրողը Թուրքիայի առեւտրական, ֆինանսական ու վարչական գործառնութիւններուն մէջ: Յայ յեղափոխութիւնը մէկ-երկու տասնեակ տարի ետքը բոլորովին փճացուց այդ գաղութ հայերու ու թուրքերու մէջ եղած լաւ յարաբերութիւնը, եւ հոս է մեր էֆենտիններու յեղափոխութեան դէմ ունեցած զայրոյթին ամենէն զլիսաւոր պատճառը:

Յայ յեղափոխական ցոյցերը ամէն անգամ մեծ անախորժութիւններ կը պատճառէին թուրք Վարչութեան, ատոնց ետեւէն միշտ կուգար եւրոպական միջամտութիւն, միջազգային քննիչ յանձնաժողովներ, զանազան «նօթ»-եր, բարենորոգումներու պահանջ ու ծրագիրներ: Կառավարութիւնը ի հարկէ միշտ կը յաջողէր հարցը խեղիելու, ծրագիրները կը մնային օրի մէջ, բայց քանի կ'երթար՝ խնդիրը կը լրջանար ու կը դառնար վտանգաւոր, մանաւանդ, որ եւրոպական պետութիւնները շարունակ կը քրքրէին ու կը շահագործէին մեր հարցի այդ անլոյժ վիճակը Թուրքիայի հետ իրենց ուրիշ հաշիւնները մաքրելու համար:

Ուրիշ խօսքով՝ թուրքի հայու դէմ ունեցած ատելութեան, հալածանքին ու թշնամութեան երկորոր պատճառը, բնականաբար, էր հայու անկախութեան ձգտիլը, յեղափոխական ցոյցերն ու շարժումները եւ բարենորոգումներու պահանջը: Թուրքը կը զգար, որ այլեւս հայերը իր հպատակութեան տակ պահելու անկարող էր - ատոնք մշտական սպանալիք մըն էին իր ծոցին մէջ, մշտական հնոց մը՝ ցնցումներու, խառնակութեան եւ եւրոպական միջամտութեան:

Այս երկու պատճառները լիովին հերիք են բացատրելու համար մինչեւ հիմա կատարուած սոսկումները, ինչպէս եւ այս վայրկեանիս թուրքերու թօնած անհաշտ ու անգիջող դիրքը մեզի հանդէպ, մանաւանդ, եթէ աչքի առաջ ունենանք շատ հեռուն չմտածող ամբոխի ու մեծամասնութեան տրամադրութիւնը: Բայց եթէ միայն այս երկուքը ըլլային հայ ու թուրքի թշնամութեան պատճառը՝ չարիքը կ'ըլլար շատ աւելի փոքր, եւ անկարելի չէր ելքի ու իրար հասկնալու ճամբայ մը գտնելը: Որովհետեւ գոնէ անոնց դեկավարները շատ աղէկ կը հասկնան, որ «հայն» ու «քրիստոնեան» դատարկ խօսքեր են միայն ռուսին համար, եւ հայութիւնը փճացնելով չէ, որ առաջը պիտի առնեն Ռուսաստանի դեպի հարաւ շարժմանը: Ընդհակառակը, այդ տեսակէտէն, մանաւանդ հիմա, արդի ստեղծուած վիճակէն ետքը, հայ տարրի խսպառ ոչնչացումը քնաւ ձեռնտու չէ Թուրքիայի շահերուն, իր կողն է, որ կը մերկացնէ ռուսի հարուածներուն դէմ: Որովհետեւ եթէ պէտք է կորսնցնեն այդ «արեւելեան նահանգները», ըլլար լիիւ թէ մասամբ, մի՛շտ Թուրքիայի համար անհամեմատ աւելի ձեռնտու է, որ այդ հողամասերէն կազմուի պզտիկ Յայաստան մը իրեն կից, իրեն ու ռուսներուն մէջտեղը, Երոպական Վերին հսկողութեան մը տակ, քան թէ այդ նահանգներն ալ երթան միանալու ծովածաւալ հսկայ պետութեան հողերուն, եւ այդ պետութիւնը դարձնեն գուտ թուրք հողերուն աննիշական ու շատ վտանգաւոր դրացին:

II. Յայ ու թուրքի թշնամութեան երրորդ պատճառը

Յայ ու թուրքի յարաբերութիւնը անհաշտ եւ սուր դարձնողը խսկապէս երրորդ պատճառն է, մանաւանդ ասկէ ետքը: Որը է Թուրքիայի յարձակողական ծրագիրը, այսինքն՝ օսմանցիներու ձգոտումը իրենց իշխանութիւնը տարածելու թոլոր թուրանական ժողովուրդներուն վրայ, հիմնելու ընդարձակ թուրանական կայսրութիւն մը, եւ այդ ձգոտումը իրականացնելու իրեւ առաջին քայլ, քշել ռուսները Կովկասէն եւ այդ երկիրները միացնել Թուրքիային: Խսկ այդ միացման տեսական ու արմատական յաջողութեանը համար ամենէն կարեւոր պայմանն է միանգամ ընդմիշտ սրբել հայութիւնը իր հայրենի Վերջին կայանէն, եւ Աճարիայի, Ղազախի, Գանձակի, Ղարաբաղի, Նախիջևանի ու Կարսի թուրք ու մահմետական տարրերը իրար բերելով՝ առաջացնել միաձոյլ ամբողջութիւն

մը եւ պինդ նստիլ Սեւանի լիճը ընդգրկող տիրական բարձունք-ներուն վրայ:

Ոչ միայն որեւէ աստիճանի ինքնուրոյն Հայաստանի մը կազմութիւնը, այլ նոյնիսկ հայու պարզ գոյութիւնը անտանելի է հայ հողերուն վրան՝ պան-թուրքական ծրագիրներու յաջողութեան տեսակէտէն: Մեր գոյութիւնը ռաօնալու է նորէն յակիտենական «հայկական հարցի» մը բոյնը, իսկ մեր անկախութիւնը, սեպի մը նման, խրուելու է Փոքր Ասիայի, Ատրքէջանի ու Ատրպատականի թուրք ու մահմետական տարրերուն մէջ՝ սպառնալով օրէ օր աւելի պինդ խրուելու, ամրանալու եւ բաժնելու այդ ցեղակից կամ կրօնակից ժողովուրդներն ու տարրերը իրարմէ: Ուրիշ խօսքով՝ թուրք մահմետական ասիականութեան դէմ ուղղուած քրիստոնէական ու արեւնտեան սպառնալիքի ամենէն վերջին սուր ծայրն ենք մենք, որ կը ծակէ, կը ցաւցնէ ու կը պատու թուրքական վերստին տիրապետութեան ու մեծութեան տեսնչերը:

Որով եւ թուրքերու պան-թուրանական ձգտումը եւ հայերու անկախութեան ձգտումը իրարու տրամագծօրէն հակառակ կուզան: Մեր ծրագրին յաջողութիւնը անոնց խոշոր ծրագիրներուն ձախողանքն է, իսկ անոնց ծրագրին յաջողութիւնը՝ մեր ոչնչացումը: Ինչքան ժամանակ, որ թուրքերու ձգտումը՝ յանուն իրենց թուրանական ընդարձակ տիրապետութեան՝ Հայաստանն ու հայութիւնը վերջապէս բնաւներ դարձնելն է, մեր ու թուրքին միջեւ, բնական է, հասկացողութեան լեզու չի կրնար գոյութիւն ունենալ: Ասոր համար ալ երեխայութիւն են այն բոլոր միամիտ առաջարկները, որոնք մէջէնք կը լսուին ացէն ու ծախտն, թէ այսպէս կարելի չէ, պէտք է շիտակ յարաբերութեան մէջ մտնել թուրքերուն հետ, պէտք է կերպ մը համաձայնութեան գալ եւ իրար հասկնալ: Այդ տեսակի բոլոր փորձերը, ինչպէս մինչեւ հինա, ասկէ ետքն ալ դատապարտուած են դուրս չի գալու կեղծուպատիր հաւաստիացումներու եւ ուրուցիկ, զոց ըրած խօսքերու տափակ շրջանակէն: Որովհետեւ, եթէ մարդիկը քիչ մը աւելի շիտակ ըլլալ ուզեն, քան քաղաքավար, պարզապէս պիտի ըսեն. «Թոյլ էք ու փոքր, ուրեմն պէտք է հնագանդինք ձեր ճակատի գիրին, այսինքն պէտք է մորթուիք, ցրուիք, ձուլուիք ու ոչնչանաք»:

Թեեւ ինքնին մեռածին ծրագիր մըն է պանթուրանիզմը թէ քաղաքական եւ թէ՛ քաղաքակրթական պատճառներով, եւ անոր

յաջողիլը հաւանականութենէ չափազանց գուրկ, բայց մեզի համար կրնայ ունենալ երկու շատ ծանր հետեւանք:

Սախ՝ այդ ձգտումը կրնայ ծնունդ տալ Կովկասի վրայ արշաւանքի մը իրենց համար նպաստաւոր վայրկեանի մը մէջ, գուցէ Եւ ժամանակաւոր գրաւումի մը, որը հայ ժողովուրդի համար ըստել է՝ նորէն կոտրուած, նորէն փախուստ եւ գաղթ դէափ հիւսիս, այսինքն՝ առնուազն մեր թուի կեսին կորուստը, երբ նորէն վերադառնանք մեր աւերակ հողերը: Վերջին տասնամեակի սարսափելի կորուստնորէն ետքը՝ այս նոր հարուածը կը հասցնէ մեզի կատարեալ արիւնաքամ վիճակի:

Երկրորդ՝ Ենթադրելով, որ կերպ մը կարողանանք դիմադրել ու պաշտպանուիլ այդ սարսափելի աղետն, կամ որ չի յաջողուի գրաւումը, կամ որ բնաւ հարցը արշաւանքի մը կարելիութեանը չի հասնի, նորէն Թուրքիայի այդ յարձակողական ծրագիրը շատ դժբախտ կերպով ազդէ պիտի թէ հայու, թէ թուրքի եւ թէ ընդհանրապէս ամբողջ Կովկասի կեանքին ու քաղաքական ուղղութեանը վրայ: Թուրքի ու մեր մէջ աւելի խոր ու տեւական պիտի դարձնէ փոխադարձ անվստահութիւնը, ատելութիւնը եւ թշնամութիւնը: Պիտի վերցնէ մէջտեղէն հնարաւորութիւնը թիշ-շատ մարդավարի ու հանգիստ յարաբերութիւն ու ապրուստ ունենալու՝ մեր մահմետական դրացիներուն ու կենակիցներուն հետ: Մեզի պիտի ստիպէ աւելի կանակատար դառնալու ռուսին հանդեպ, որովհետեւ, երբ ժողովուրդի մը Ֆիզիքական լրիւ փճացումն է թուրքին ծրագիրը եւ մեր ամբողջ հայրենիքի վերջնական յափշտակութիւնը, այլևս ամէն ուրիշ հաշիւ, ու յափշտակութիւն, այլևս ամէն ուրիշ հաշիւ, ու ձգտում կանգ կ'առնէ, միայն մէկ նպատակ՝ խանգարել թուրքի ծրագիրներուն կարելիութիւնը, ինչ գնով ալ, որ ըլլայ, ատ կը դառնայ օրուան սեւ անհրաժեշտութիւնը, եւ ռուսի հետ մեր ունեցած աւելի բարձր տեսակի հաշիւները կը մնան վաղուան:

III. Յայաստանի ու Թուրքիայի ապագայ կապը

Անշուշտ, պայմանները հիմնովին կը փոխուին, երբ թուրքերը պատմութեան ու իրականութեան արտաքին ճնշումին տակ, ինչպէս եւ իրենց տնտեսական ու կուլտուրական անկարողութիւններու ներքին հարկադրանքէն մղուած, հասնին աւելի համեստ, բայց եւ աւելի առողջ, աւելի քաղաքակիրը եւ իրենց վիճակին աւելի

համապատասխան քաղաքականութեան մը, ինքն իր պատեանին մէջ ապելու եւ իր կուլտուրական զարգացման համար աշխատելու քաղաքականութեանը: Թուրքերուն մէջ հիմա ալ կան մարդիկ, որ աւելի հեռատես են եւ այդ ուղղութեամբ կը մտածեն, բայց ատոնք հիմա մատի վրայ համարուող հատիկներ են, պէտք է, որ համոգումը դառնայ ընդհանուր:

Երբ թուրքերը հասնին այս ինաստութեան եւ լքեն իրենց սահմաններէն անդին արշաւելու ծրագիրները, անմիջապէս կը փոխուին նաեւ Մերձաւոր Արեւելքի քաղաքական փոխյարաբերութիւնները, եւ կը վերանայ հայ ու թուրք զարգացումներուն ու վերաբերումին մէջ եղած թշնամութիւնը, որովհետեւ կը ջնջուի հայ ու թուրք ձգտումներու մէջ եղած արդի ճակատագրական հակամարտութիւնը: Եւ այն ժամանակ իրենց արեւելեան սահմաններուն վրայ փոքր ու անկախ երկիրներու ստեղծումը, ինչպէս ըլլալու են Յայաստանը, Վրաստանը եւ Աստրբէյջանը, ոչ միայն իրենց որեւէ վնաս տալ չի կրնար, այլ ընդհակառակը, կը դառնայ Թուրքիայի քաղաքական ձգտումը, իբրեւ իրենց սեփական պաշտպանութեան համար անհրաժեշտ պատճեց մը ռուսներու ոտնձգութիւններուն դէմ: Թուրքական նո՞ր քաղաքականութիւն մը, որ համապատասխան է նաեւ անզլիական շահերուն, եւ իր ետեւը ունի թէ միջագային պահանջը եւ թէ քաղաքակրթութեան համակրանքը:

Դեռ աւելին: Անկախ Յայաստան մը, ինչպէս եւ մեր փոքր դրացիններու անկախութիւնը, միակ պայմանն է, որ Թուրքիան ինքն ալ կարողանայ վերջապէս ազատ ու անկախ դառնալ *իսկապէս*: Որովհետեւ երկու պետութեան մէջ ինկած, ծաւալով, ուժով, տնտեսական միջոցներով եւ քաղաքակրթական կարողութիւններով աւելի փոքր պետութիւն մը իսկապէս ազատ դառնալու համար, ոչ միայն արտաքուստ ու ձեւականօրէն, պէտք է, որ այդ երկու պետութիւններու ճնշումէն ու քմահաճոյքէն ձերբազատուի: Իսկ ատոր համար անհրաժեշտ եղող ուժը, եթէ պան-թուրանիզմով ստեղծելը անկարելի է, կարելի՛ է ստեղծել ընդհանուր ձգտումով եւ միացած ջանքերով վիճակակից դրացի ժողովուրդներուն հետ: Յայ, Վրացի, թուրք ու ատրբէյջանցի, գուցէ եւ պարսիկ, երբ միաձայն նոյն պահանջը կը դնեն մէջտեղ, երբ հարաւի ու հիւսիսի ճնշումին դէմ իրենց շահերն ու ձգտումները կը նոյնանան, ատիկա կը դառնայ ուժ մը, եւ շատ լուրջ ուժ մը, որը չի կրնար յարգանք չազդել:

Մօտաւորապէս այնպէս, ինչպէս որ հիմա Բալքաններուն մէջ նման շահերու գործակցութիւն մը ծեւ առնելու վրայ է:

Այդ իսկապէս անկախ փոքր պետութիւններու գործակցութիւնն ու շահակցութիւնը կ'ունենայ եւ այն առաւելութիւնը, որ կը դառնայ լայն գօտի մը Մերձաւոր Արեւելքի հարաւն ու հիւսիսը իրարմէ զատող, ռուս-անգլիական ծգոտումներու հակամարտութեանը բնական սահմանը մը քաշելով։ Այսինքն՝ կը դառնայ համաշխարհային խաղաղութեան նոր ու կարեւոր գրաւական մը, եւ միջնադարեան տիրապետական հակումներու նոր ու կարեւոր հարուած մը, քաղաքակրթութեան զարգացման նոր քայլ մը։

Փոքր ազգերու այս գօտին զայ պիտի ուշ կամ կանուխ, որովհետեւ ժամանակի պահանջն է, քաքաղաքակրթութեան զարգացման պահանջը, միջազգային խաղաղութեան պահանջը։ Մանր ազգութիւններու կազմութիւնը եւ նանր ազգութիւններու շղթայով խոշորները իրարմէ զատելն ու չէզոքացնելը մարդկային զարգացման խիստ նկատելի ընթացքն է եւ արդէն այսօրուան իրականութիւնը։ Բալտիկ ծովէն մինչեւ Սեւ ծով այդ տեսակ շղթայ մըն է, որ կը ծգուի ռուս ու գերման ցանկութիւններուն հակառակ, եւ ռուս ու գերման հակամարտ շահերուն մէջտեղը։ Ալպեան լեռներէն մինչեւ Լա-Մանշ փոքր ազգերու շղթայ մըն է, որ վերջ ի վերջոյ զայ պիտի ֆրանքօ-գերման հակամարտ շահերը յարդարելու Ֆրանսայի ու Գերմանիայի կամքին հակառակ։ Արուեստական ազգ մը պիտի ստեղծուի, արուեստական պետութիւն մը, գերմանօ-ֆրանս ելզաս Լորէնէն, ինչպէս որ արդէն արուեստական ազգեր ստեղծուած են վալոն-ֆլաման Բելժիկայէն եւ գերման-իտալօ-ֆրանս Զուլիցերիայէն, այդ արդէն վաղուց հիւսուիլ սկսած շղթան փակելու համար։

Մեծ ու աղէտաւոր հակամարտութիւններու առաջն առնելու համար, եթէ կեանքը նոյնիսկ արուեստական ազգեր ու պետութիւններ ստեղծելուն կը հասնի, պարզ է, որ հին ու կենսունակ ազգեր կազմուած գօտին եւ ժամանակի պահանջն է, եւ քաղաքականութեան անհրաժեշտութիւնը։

Այսպէսով՝ տարօրինակ ու ժակատագրական փոխյարաբերութիւն մը կայ թուրքի ու հայու վիճակին ու ապագային միջեւ։ Ինչքան ժամանակ, որ սեւ ամպի մը նման Թուրքիան կախուած ըլլայ մեր հոգիին վրայ իր ազգասպան ծրագիրներովը, խանգարելով մեր հանգիստը, դաւելով մեր գոյութեան, եւ դժուարացնելով

մեր զարգացումն ու անկախացումը, այնքան ժամանակ ինքն ալ ենթակայ է ըլլալու ռուսներու սպառնալիքին ու վախին, զուրկ՝ հանգիստ ու ապահովութենէ, զուրկ՝ իսկական անկախութենէ, տնտեսապէս յետնեալ երկիր մը՝ նորէն մատնուած երոպացիներուն ծեռքը, եւ քաղաքականապէս խաղալիքը Անգլիային: Իր հանգիստը, ապահովութիւնն ու զարգացումը կարծւածէն շատ աւելի մեծ չափերով կախուած է կովկասեան փոքր ազգերու վիճակէն ու անկախութենէն, եւ մասնաւորապէս Հայաստանի անկախութենէն ու դիրքէն: Ինչքան շուտ հասկնան թուրքերը այս պատմական կապը եւ ինչքան խորը տեսնել կարողանան մեր ու մեր փոքր հարեւաններու ունեցած մեծ կարեւորութիւնը Թուրքիայի թէ՛ քաղաքական, եւ թէ՛ տնտեսական ազատագրմանը համար, այնքա՞ն աւելի շատ կը շահին եւ իրենք, եւ մենք, եւ մեր հարեւանները, եւ Մերձաւոր Արեւելքի ընդհանուր կեանքն ու քաղաքակրթութիւնը:

Ուրիշները մորթելով, ամբողջ ժողովուրդներ սպաննելու գնով իր տիրապետութեանը ճամբար բանալ ուզելը պատմութեան մէջ կը կոչուի քարրարոսութիւն:

Ապրիլ եւ ապրենել, բարձրանալ ու բարձրացնելը՝ ատոր մէջն է քաղաքակրթութիւնը:

Եւ ատոր է, որ կը ձգտուի հայ ժողովուրդի մտաւորականութիւնը:

Եւ ատոր մէջն է մեր ու թուրքի մե՛ծ տարբերութիւնը:

Եւ ատոր է, որ պատմութեան մէջ մեր վրէժը պիտի առնենք թուրքէն:

Բ. ԱՆԳԼԻԱ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

I. Կովկասի մէջ Անգլիայի բռնած դիրքը կախումն ունի Ռուսաստանի վիճակէն

Անգլիական դէպի հիւսիս ձգտումին ամենէն լայն շրջանակը մինչեւ կովկասեան լեռներն են եւ Միջին-ասիական անապատները: Այսինքն՝ Մերձաւոր Արեւելքի բոլոր երկիրներուն Անգլիայի քաղաքական ու տնտեսական դեկավարութեան տակ մտնելը: Այդպէս ալ կ'ըլլայ, եթէ ռուսները քաշուին Անդրկովկասէն եւ Միջին-Ասիայի գոնէ հարաւային մասերէն:

Անգլիայի այս ձգտումը անկարելիութեան կը դատապարտէ Թուրքիայի տիրապետական ծրագիրները: Որովհետեւ, եթէ պատահի, որ հաւանականութեան հակառակ, բոլշեվիզմի բերած քայլայումը շատ աւելի արմատական ըլլայ, քան մենք կ'ենթադրենք, եւ ներքին պառակտումներն ու կրիմները ոուսներուն ոտքը կտրեն Կովկասէն տեւական կերպով, իսկոյն Անգլիան կ'իջնէ ասպարեզ եւ թոյլ տալ չի կրնար, որ թուրքերը շարժուին դէպի Բաթում, Բաքու եւ աւելի հեռու: Իսկ թուրքերը, ինչքան կ'ուզեն յոխորտան, առանց Անգլիայի հրամանին տեղէն շարժուի չեն համարձակիր, մանաւանդ այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանի այդ աստիճանի անկումով Անգլիայի դիրքն ու ազդեցութիւնը բարձրացած կ'ըլլայ հիմակուանէն անհամենատ աւելի: Յէնց որ ոուսները լրջօրէն քաշուին Կովկասէն, Անգլիան ինքն է, որ պիտի երեւայ նորէն Բաթում, Թիֆլիս, Բաքու, ինչպէս եւ Կարս, Թաւրիզ եւ Ենգելի:

Բայց այս վիճակը ստեղծուելու համար անհրաժեշտ է դէմը բոլորովին ինկած եւ ուժասպառ Ռուսաստան մը, յամենայն դէպս քանի մը կտորներու բաժնուած եւ տնտեսապէս կախեալ դիրքի հասած Ռուսաստան մը: Բոլշեվիկեան առաջին ցնցումները արդէն մատուցին մը այդ թանկագին ծառայութիւնը, եւ անգլիացիք ըրին արդէն առաջին փորդ մը Կովկասի տիրացման, ի հարկէ, շատ զգոյշ: Չէին եկած առանձին, այլ Ֆրանսայի ու Իտալիայի հետ, եկած էին ամբողջ Եռապետութիւն մը, եւ իբրեւ իին Ռուսաստանի պաշտպան դաշնակիցները: Բայց ինչպէս յայտնի է՝ բոլոր Եռապետութիւններու մէջ երկու հոգին կ'ըլլան միայն ծեւը փրկելու համար եւ անձնասիրութիւնները շոյելու, իսկ իրական հրամայողը կ'ըլլայ միշտ Յուլիոս Կեսարը: Անգլիան ո՛չ միայն իր հրամաններուն տակն առաւ Կովկասը, այլ եւ իր ուռկանը նետեց ամբողջ Պարսկաստանի վրայ իր նշանաւոր անգլօ-պարսիկ դաշնակցութեամբ:

Սակայն Դենիկինի վրայ դրուած յոյսերը չի տուին սպասուած արդիւնքը, ո՛չ ալ Ճիւսիսային Կովկասի ապստամբութիւնները, ո՛չ ալ կովկասեան «անկախ» հանրապետութիւններու դաշնակցութիւնն ու դիմադրութիւնը: Դեռ ամէն ինչ շատ էր նոր, շատ էր յանկարծ, շատ էր անկազմակերպ՝ բոլորը նո՞ր գաղափարներ, նո՞ր հնարաւորութիւններ, նո՞ր ծեւեր, նո՞ր հեռանկար: Եւ բոլշեվիկները սկսան յառաջանալ դէպի Կովկասի հին ու պատմական միակ դուռը, դէպի Դերբենդ, «կապիտալիստական Եւրոպայի ճիրաններուն տակ հեծող թշուար ժողովուրդներուն կարմիր ազատութիւն բերելու»:

Եւ Անգլիան կամացուկ մը հեծաւ իր նաւերը ու քաշուեցաւ ոչ միայն Բաքուն ու Բաքումէն եւ Կասպիական Պարսկաստանէն, այլ եւ լրեց Հարաւային Պարսկաստանը, դադրեցուց իրաքի մէջ փորած նաւթային հորերու բանեցնելը, եւ մինչեւ անգամ սկսաւ «սպառնալ», որ քաշուելու է նաեւ Միջագետքն, ամէն տեղ ազատ ասպարեզ բանալով յառաջացող բոլշեւիկներուն, եւ վերջապէս դաշն կնքեց անոնց հետ՝ բոլշեւիկներու ուժին ու դիրքին հետ համեմատած չափազանց զիջող ու կամակատար պայմաններով:

Ինչո՞ւ այս արագ նահանջը: Բոլշեւիկնեան շռնդալից բացատրութեամբ՝ անգլիացիք վախցան կարմիր բանակներու երեւումն եւ կարմիր գաղափարներու յաղթական ընթացքն իրենց ասիական տիրապետութիւններու սահմաններուն վրայ: Անգլիական խոնարհամիտ բացատրութեամբ՝ իր ներքին բանուորական շարժումները արգելք էին կոմունիզմի հետ ընդհարումի, միւս կողմէն բոլշեւիկներու հետ բարեկամութիւնը ցանկալի էր Ռուսաստանի մէջ տնտեսական ու առեւտրական առաւելութիւններ ապահովելու համար Անգլիային: Չէ՞ որ բոլշեւիկներու հետ նշանաւոր առեւտրական դաշնագիր մը կայ մէջտեղը, որ չորս տարիէ ի վեր հա՛ կնքուելու եւ հա՛ գործադրուելու ջրերուն վրայ է մեծ ցուցադրութեամբ:

Եւ, ի հարկէ այս բոլոր յայտարարուած պատճառները չեն իսկական պատճառը անգլիական նահանջող բարեացակամութեան բոլշեւիկներու հանդէպ: Եւ չեն այն պարզ պատճառով, որ շատ բարձրածայն են յայտարարուած եւ շատ ցուցադրի կերպով: Եւ այնպէս կը բուի, ու բուն պատճառը շատ աւելի դժուար խոստովանելիք քննչութիւն մըն է: Անգլիացիք պարզապէս սիրահարուած են Ռուսաստանի ներկայ կառավարութեան վրայ: Այն գաղտնի ու հաշիւը գիտցող սէրերէն մէկը, ուղղուած հարեւանիդ կնկանը, որ մարդ բոլոր հնարաւոր միջոցներով կը ջանայ ծածկել եւ ցոյց չի տալ ուրիշներուն: Յաճախ նոյնիսկ հակակրանք, հակառակութիւն ու թշնամութիւն ձեւացնելով, երբեմն ալ մատնելով իր քննչութիւնը հակառակ իր կամքին:

Ինչքան որ մեծ է Անգլիայի հակամարտութիւնը Ռուսաստանին եւ Ռուսաստանի մեծութեան, այնքան աւելի խորունկ է իր ներքին համակրանքը եւ բարեացակամութիւնը անոր արդի կառավարութեան հանդէպ: Անգլիան այն պետութիւնն է, որ բոլոր պետութիւններէն շատ աւելի մանրանասն եւ մօտիկէն, օրը օրին կը ճանչնայ բոլշեւիզմը իր իսկական բոյնին մէջ, եւ շատ լաւ գիտէ, որ չկայ

Ոուսաստանի բարձրացումը ո՛չ տնտեսական, ո՛չ կուլտուրական, ո՛չ բարոյական, ո՛չ քաղաքական, քանի բոլշեվիկներու բռունցքին տակն է:

Երկինքեն դրկուած բացառիկ բարի ոգի մըն է բոլշեվիզմը Անգլիայի համար, որպեսզի քանդէ ու փճացնէ իր ախոյեանի այսքան տարիներու ընթացքին բարձրացուցած պետական շենքը, տնտեսական բարգաւաճումը, կուլտուրական աշխատանքը եւ հասցուցած մտաւորականութիւնը:

Անգլիացին ինչո՞ւ պիտի ցանկայ բոլշեվիկներու պարտութիւնը. ընդհակառակը, թող տեւեն, ինչքան կարելի է երկար, թող ապրին ու քայքայեն, թող տարածուին ու փօռուին եւ Թուրքիա, եւ Պարսկաստան, եւ բոլոր շուրջը, ամէն տեղ ատելութիւն ու զգուանք ներշնչելով Ոուսաստանին հանդէպ, ծաղր ու հեգնանք ռուսական պրեստիժին ու մեծութեան դէմ: Թող կապեն միտքը, աշխատանքը, մրցումն ու ստեղծագործումը, թող թող սպաննեն մարդոց հոգին ու բռնանան իրար գլխու: Թող փուլ գան ու աւերին երկարութիյի գծերը, կամուրջները, նաւարանները, գործարանները, շենքերն ու տները, եւ թող իրենք հպարտանան իրենց պաշտօնական թերթերուն մէջ, որ այս ինչ նահանգի այս ինչ գործարանը օրական չգիտեն քանի տասնեակ հազար ասեղ կը պատրաստէ, որ այս տարի հողը չգիտեն քանի հարիւր դեսիադին աւելի է մշակուած, որ 7-8 տարի ետքը, երբ բոլոր «հիւանդ» լոկոմոտութիւնները իհմնովին կարկտուած ըլլան, Ոուսաստանը կ'ունենայ այնքան, որ իր պէտքերուն բաւարարութիւն կուտայ: Իսկ իրենք թող իսկեն երկրագործի լծկան ծիերը եւ անոր աշխատանքին ամբողջ արդիւնքը, թող հաշուեն հաւերը եւ տուրք դնեն ածուելիք ծուերուն եւ հարուելիք ու չհարուելիք կարագին վրայ, թո՞յ անեծք, յոսահատութիւն, սով ու մահ ցանեն Ոուսաստանի բոլոր գիւղերն ու անկիւնները:

Ինչո՞ւ պիտի ձգտի Անգլիան բոլշեվիզմի վերացնան՝ ան ուրկէ՝ կրնայ գտնել աւելի սուր գործիք մը իր ախոյեանը տաշելու ու մաշելու:

Եթէ այս բոլոր ներքին ու արտաքին ցնցումները, տակնու-վրայութիւնն ու աւերումը, իրաւ որ, հասցնեն Ոուսաստանը բզկտուած, յոգնած ու հիւանդկախ վիճակի մը, առաւել կամ նուազ երկար ժամանակի մը համար, ատոռվ ինքնին կը հարթուի ճամբան նաեւ Անգլիայի գերիշխանութեանը Մերձաւոր Արեւելքի բոլոր մասերուն վրայ: Յո՞ս ապստամբութիւն, ի՞ն միջամտութիւն, եւ ահա՝ կը

ստեղծուին մանր ու մեծ ամկախութիւններ, բնական ու արուեստական, թէ Թուրքիայի հողերուն վրայ, թէ Պարսկաստանի, ինչպէս եւ Կովկասի ու Միջին Ասիայի: Ինչքան շատ, այնքան լաւ: Քանի մը կետեր, որոնք տնտեսական կամ ռազմական մասնաւոր կարեւորութիւն ունին, կը մտնեն Անգլիայի անմիջական վարչութեան տակ, ինչպէս, օդինակ, «Աճառական հանրապետութեան» Բարումը, ուր կը վերջանան Բագուի նաւթային խողովակները, ուր պիտի վերջանայ Թաւրիզ-Զուլֆա-Կարս երկարուդային գիծը, այսինքն՝ Հիւսիսային Պարսկաստանէն դէպի բաց ծով վազող ամենէն շիտակ ու կարծ ճամբան, եւ ուր կրնան հանգիստ վայլել իր առեւտրական ու ռազմական նաւերը: Մնացած բոլոր մասերը կ'ըլլան անկախ, զանազան աստիճաններով անգլիական վերին «ղեկավարութեան» տակ, միայն հաղորդակցութեան ճանապարհները կ'ըլլան անոնց «հսկողութեան» ներքեւ, ինչպէս նաեւ քիչ-շատ կարեւոր տեղական արդիւնագործութիւնը, ի հարկէ, նաեւ շուկան: Ահա՝ այս տեսակ անկախ երկիրներէն մէկն ալ կ'ըլլայ Հայասստանը:

Իսկ եթէ շատ աւելի պնդակազմ դուրս գայ Ռուսաստանը, յաջողութեամբ անցնէ բոլշեվիկեան հիւանդութիւնը, եւ կամաց-կամաց առանց մեծ, նոր ցնցումներու, բուրժուական հակադեկրետներով, ետեւ-ետեւ կոննունիզմով, կամ ընկեր Նապէլոնի մը ռազմաշունչ խողովակով, Վերադառնայ մօտաւորապէս նախարուշելիկեան վիճակին եւ վերսկսի աշխատանքն ու վերականգնումը, բնականաբար, պիտի վերադառնայ նախարուշելիկեան վիճակին նաեւ Մերձաւոր Արեւելքի քաղաքականութիւնը:

Անգլիացիք առայժմ ո՛չ կարող, ո՛չ ալ տրամադիր, լուրջ պատերազմներ վարելու, պէտք է աշխատին քաղաքականութեամբ, համաձայնութիւններով, ազդեցութեան շրջանակներ գծելով Ռուսաստանի հետ: Միւս կողմէն ալ միջազգային իրաւունքներու անունով, արդէն եղած որոշումներու, տրուած խոստումներու անունով, ազգութիւններու ինքնորոշման սկզբունքով, Անգլիան պիտի աշխատի կիսանկախ գոյութիւններ առաջացնելու Ռուսաստանի դէմ, Ռուսաստանի մէջ, անոր կովկասեան տիրապետութիւնը հնար եղածին չափ խախուտ պահելու համար, հնար եղածին չափ արգիլելու համար Ռուսաստանի աւելի եւս ցած սահիլը, հնար եղածին չափ իր ու Ռուսաստանի միջեւ շփումը նուազեցնելու համար, եւ միշտ բաց դուռ մը պահելու ապագայ հնարաւորութիւններու առջեւը: Հայաստան ալ այդ «հնար եղածին չափ»-ի խախուտ ցուցակին մէջն է:

II. Հայաստանի ներկայացուցած կարեւորութիւնը Անգլիայի համար

Անգլիայի բռնած դիրքը մասնաւորապէս Հայաստանի վերաբերմամբ կը բխի երկու հիմնական մտածումներ:

Նախ՝ Հայաստանը կը ներկայացնէ ցեղագուական պատ մը, որ արեւելեան թաթարական-թուրանական տարրերը կը բաժնէ Փոքր Ասիայի օսմանցիներէն, եւ միակ հնարաւոր, բնական պատը, եւ չափազանց յարնար, որովհետեւ անոր բարձրացնելը կարելի է հիմնել եւ ժամանակի պահանջին վրայ, եւ արդարութեան զգացումներու, եւ տրուած խոստումներու, եւ քաղաքակրթական տեսակյտներու: Իսկ այդ բաժնոր պատը շատ է կարեւոր Անգլիայի հանգստին եւ իր տիրապետութեան տեւականութեան համար Մերձաւոր Արեւելքի հարաւին վրայ, ուր բոլոր ժողովուրդները մահմետական են, որով եւ ուժեղ մահմետական պետութեան մը հարեւանութիւնը շատ է անախորժ ու վտանգաւոր:

Բայց Հայաստանը պատուար մըն է նաեւ ռուսներուն հանդէպ: Անգլիայի համար խիստ է մտահոգիչ, եթէ ռուսները անարգել ու անպայման տիրանան հայկական բարձրաւանդակին, եւ առանց այլեւայլութեան հասնին մինչեւ հայկական Տաւրոսին, որուն հարաւային էջբերը Թիրտիստանն է եւ հարութիւնը՝ Միջագետքն ու Ասորիքը: Հայկական բարձրաւանդակին բացարձակ տիրապետող Ռուսաստան մը մշտական սպառնալիք մըն է մինչեւ Պարսից ծոցը եւ ուժեղ ճնշում մը՝ մինչեւ Հնդկաստան: Անգլիայի պետական մարդիկ յաճախ են շեշտած հայկական բարձրավանդակի կարեւորութիւնը անգլիական տիրապետութեան համար Ասիայի մէջ:

Անգլիան չի ցանկար մեր հողամասերու թուրքին ձեռքը մնալը, մանաւանդ ասկէ ետքը, երբ օսմանցի էֆենտիները պանթուրանիզմի ծին հեծնել կը ջանան, բայց ան չի ցանկար նաեւ, որ այդ անառիկ բերդին մէջ ամրանան ռուսները: Եւ ատոր համար է, որ Անգլիան ձգտեր էր, ու ձգտի պիտի մեր հայրենիքը անկախ երկիր մը դարձնելու, եւ միշտ պաշտպան է կանգնած, գոնէ սկզբունքով, մեր անկախութեան պահանջին ու ճիգերուն:

Նոյնիսկ, եթէ ամէն ինչ սեւ տեսնելով, ենթադրենք վայրկեան մը, որ թուրքերուն յաջողուի Կովկասի մէջ մնացած հայութիւնն ալ ցրուելու ու ոչնչացնելու, նորէն օր մը պէտք է ծնուի այդ անկախ

Յայաստանը հայերու ամէն կողմերէ հաւաքուած մնացորդմերովը: Թիշտ այնպէս տեսակ մը բռնի ու կիսարուեստական կերպով, ինչպէս հինա առաջանալու վրայ է Յրեաստան մը, եւ ինչպէս վաղը ծնուի պիտի Քիւրտիստան մը, եւ ո՞վ գիտէ, գուցէ նաեւ Ալորպատական մը՝ Ուրմիայի շուրջը: Անկախ Յայաստանը անհրաժեշտ մէկ հետեւութիւնն է Անգլիայի ասիական ընդիանուր քաղաքականութեան, իր մահմետական տիրապետութեան եւ անգլօռուս հակամարտութեան:

Բայց Անգլիայի նման համաշխարհային դեր ունեցող պետութիւն մը, աշխարհիս բոլոր ծայրերուն վրայ հազար տեսակ հաշիւմերով ու շփումներով կապուած միւս պետութիւններուն, որոնք չորս աչքով կը հսկեն իր ամէն մէկ քայլին, ինչպէս եւ կախուած՝ իր ներքին մեծ ու փոքր հազար տեսակի տրամադրութիւններէ, ընտրութիւններէ, մրցումներէ եւ կուսակցական հաշիւմերէ, չի կրնար իր ուշադրութիւնը պահել մէկ կէտի մը վրայ ու մէկ հարցի շուրջը, չի կրնար իր ուզածը անմիջապէս իրազործէլ: Ան չի սիրեր շտապելը, կը գերադասէ պատեհութիւններէն օգտուիլը, եւ հետզհետէ՛, շատ քան թողնելով ժամանակին ու բնական հասուննալուն, եւ մանաւանդ չի մոռնար երբեք իր նշանաւոր սկզբունքը.- «Յնար Եղածին չափ քիչ ծախասով»:

Ասոր համար է, որ երբ առնուած քայլ մը աւելի գլխու ցաւ կը պատճառէ «առայժմ», քան օգուտ, եւ հեռանկարին վրայ ուժերու նոր լարում կը պահանջուի, անիկա իսկոյն կը յարնարուի վայրկեանի նուազագոյն չարիքին ու կամաց մը ետ կը քաշուի, ինչպէս օրինակ իր Կովկաս ու Պարսկաստան գալն ու քաշուիլը: Պատրուակ մը միշտ կարելի է ճարել, եւ միշտ կարելի է պճնազարդել իր ետ ու առաջ շարժումները զանազան համանարդկային ու մարդասիրական գեղեցիկ գլխարկներով, ատ ալ եթէ հարկ համարեց: Իսկ իր «ոտքի վրայ» եւ «հիւրի մը նման» քաղաքականութիւնը, որ ամէն տեղ շատ քիչ մարդով կ'երեւայ, աւելի եւս դիւրին ու հնարաւոր կը դարձնեն իր այդ ծփուն շարժումները:

Ասոր համար է, որ երբ ինքը առաջ շարժուիլ չի կրնար կամ չ'ուզեր, իսկ թուրքի առաջ շարժուիլը քաջալերելը իր հաշուին չի գար, ստիպուած է համակերպելու ոչ միայն ռուսի Կովկաս մնալուն, այլ նոյնիսկ մէկ-երկու խոշոր քայլերով աւելի առաջ գալուն, ի հարկէ, ջանալով կարելիին չափ թուլցնելու այդ յառաջխաղաց-

ման նշանակութիւնը, չէզոքացնելու այդ շարժման հետ կապուած սպառնալիքը, ցնոր տնօրինութիւնը:

Ասոր համար է, որ ան պիտի համակերպի նաև ռուսներու կողմէն հայկական վիլայէթներու մէկ մասին գրաւմանը, եթէ հարկը ստիպեց, միեւնոյն ժամանակ պիտի ջանայ ռուսներու այդ քայլին տալու միջազգային կերպարանը, կարծես, տեսակ մը պետութիւններու ընդհանուր համաձայնութեամբ կատարուած գործ, կամ իբրեւ յանձնարարութիւն մը Ազգերու Լիգային կողմէ, կամ իբրեւ մասնաւոր համաձայնութիւն մը իր ու ռուսին միջեւ, նայելով թէ Ե՞րբ եւ ի՞նչ պայմաններու տակ կը կատարուի ռուսներու առաջ շարժուիլը եւ ի՞նչ տեսակի կառավարութեան ձեռքով:

Սակայն ձգտումը նոյնն է միշտ: Հայաստանի գրաւումը դարձնել, գոնէ ձեւականօրէն, միջազգային հսկողութեան ենթակայ իրողութիւն մը, իբրեւ իրականացումը Հայաստանը Թուրքիային անջատելու եւ ուրոյնացնելու միջազգային խոստումին: Այդ միջազգայնացումը, ինչքան անուանական ըլլայ, ունի միշտ իր արժեքը. բաց դուռ կը թողնէ ժամանակի ու պատեհութեան առաջ այդ անուանականը աւելի իրականի մօտեցնել տալու համար:

Ուրիշ խօսքով՝ Անգլիան այն միակ պետութիւնն է, որ իր սեփական հաշիւներէն ու շահերէն դրդուած, ամենէն բնական ու պարզ պաշտպանն է հայու անկախութեան ձգտումին, ինչ ձեւի տակ եւ ինչ չափով, որ հնար ըլլայ իրագործելը եւ կատարելագործելը:

Գ. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

I. ՌՈՒՍՆԵՐՈՒ «ԻՐԱՎՈՒՄՔԸ»

Ռուսը Կովկասէն դիրութեամբ ձեռք վերցնել չի կրնար: Դարէ մը ի վեր այդ երկիրներուն տիրողի ու տէր եղողի հոգեբանութիւնը, Անգլիայի հզօրացման առաջն առնելու ցանկութիւնը, իր ներքին ու Միջն-Ասիական նահանգներուն մէջ թուրք խլրտումները կանխելու անհրաժեշտութիւնը, Թուրքիայի վրայ անմիջական ճնշում բանեցնել կարողանալու պէտքը, վերջապէս Բաքուի նաւթը եւ տնտեսական ուրիշ առաւելութիւններ չափազանց ուժեղ ազդակներ են, չափազանց ուժեղ մակնիսներ:

Այս բոլոր աւելի պաշտպանողական գոյն ունեցող դրդիչներուն վրայ պէտք է աւելացնել նաեւ յարձակողական ազդակը, որ հարազատ մայրն է միևս բոլոր դրդիչներուն: Այսինքն՝ ծաւալելու, տարածուելու, Պոլսին տիրելու, ծովերուն հասնելու ռուսական հին ձգուումը, որ գոյութիւն պէտք է ունենայ միշտ, ինչքան ժամանակ որ գոյութիւն ունի ահազին ռուս ժողովուրդ մը ու ահազին ռուս պետութիւն: Եւ այս տեսակտէն տարբերութիւն չկայ հին ու նոր ռուս կառավարութիւններու մէջ. բոլորի ձգուումն ալ նոյնն է՝ ցար, սոցիալիստ, «կաղէտ» թէ բոլշեվիկ:

Ինչպէս ամբողջ թուրք-բոլշեվիկ բարեկամութիւնը, այնպէս ալ մասնաւորապէս բոլշեվիկներու ըրած հողային զիջումները Թուրքիային մինչեւ Արփա-Զայ, ի հարկէ, զուրկ են լրջութենք: Օրուան մը հաճար ընդունուած կարգադրութիւններ են ատոնք, մինչեւ որ իրերը ստանան իրենց բնական ընթացքը: Եւ այն անփութութիւնն ու պատրաստակամութիւնը, որով կը կատարուին այդ զիջումները թուրքերուն, ամենէն լաւ նշանն է բոլշեվիկ ռուսներու ոչ-լրջութեան եւ այն վստահութեան, որ անոնք ունին, թէ այդ հողերը վաղը իրենցն են նորէն, հենց որ ուզենան: «Ա՞խ, երգումը ձե՛րն է, ի հարկէ, բայց առայժմ... պէտք է մեզի թուրքերուն բարեկամութիւնը», - կ'ըսէին անոնք Յայաստանի հին կառավարութեան հետ իրենց ունեցած յարաբերութիւններու ժամանակ: Եւ այդ «ձե՛ր»-ը այն տեսակ մտերին շեշտ մը ունէր իր վրան, որ շատ դժուար էր զանազանել «մեր»-էն:

Եւ եթէ բոլշեվիկները քիչ մը աւելի երկար դիմանան իրենց գահին վրայ, որ ժամանակ ստանան իրերը հասուննալու եւ թուրքերը քիչիկ մը աւելի կապուին Անգլիային, մենք կրնանք ականատես ըլլալ զուարձալի տեսարանի մը: Յայերու եւ յոյներու իմպերիալիզմին դէմ թուրքերը պաշտպանելեն ետքը, բոլշեվիկները յանկարծ կրնան դառնալ հայկական հարցի թունդ պաշտպանը թուրքերուն դէմ:

Ի՞նչ հրաշալի առիր եւ ցանկալի երկիրներ տիրելու եւ իրենց դիրքն ու վարկը բարձրացնելու, թէ՝ համակիրներու աչքին թէ՝ հակառակորդներու: Տեսէք, Եւրոպական «Եսամոլ» ու «Թուրքուայ» պետութիւնները իրապարակով ճառախօսեցին, խստացան, ստորագրեցին, ետքն ալ առանց ամշնալու խարեցին, լրեցին ու վախցան, բայց ահա՝ հիմա Խորհրդային Ռուսաստանն է, որ կ'առնէ հարցը իր ձեռքը, եւ կ'ազատէ խորհրդային դարձած հայութիւնն ու Յայաստանը նորէն թուրքուայ դարձած թուրքերուն վայրագութենէն:

Իսկ եթէ բոլշեվիկները ժամանակ չունենան մինչեւ հոդ հասնելու, միեւնոյն է, իրենցմէ ետքը ինչ կառավարութիւն ալ որ գալու ըլլայ, չի կրնար ճանչնալ Կարսի դաշնագիրը: Նոյնիսկ նախապատերազմեան Սարդ-Քամիշի սահմանը, որ թուրքերը հիմա պինդ-պինդ ջնջուած կը յայտարարեն, վաղը նոյն թուրքերը մեծ սիրով պիտի ուզենան Վերականգնել, բայց ապարդիւն: Ուսւները պահանջելու են շատ աւելին, պահանջելու են իրենց «իրաւունքը», եւ պահանջելու են ոչ թէ թղթերով ու ժողովներով, այլ թնդանօրներով, որը թուրքերուն խօսք հասկցնելու միակ ճամբան է եղած մինչեւ հիմա:

Եւ ի՞նչ են պահանջելու, մինչեւ ո՞ւր: Իտէալը միշտ բաց ծովերն են, ի հարկէ, բայց հոդ հասնելու կայ երկու եղանակ: Կայ աստիճանական գրաւումը, քայլ առ քայլ, հանգրուանէ հանգրուան, ամէն կէս դարը անգամ մը, առաջ շարժուելով ժամանակի հետ: Կայ անմիջական գրաւումը, մէկ ոստիւնով, յանդուգն թափով մը, օգտուելով Թուրքիայի խեղճ վիճակեն եւ Եւրոպայի գլուխը խառն դրութենէն լուծել Պոլսի ու բաց ծովերու կենսական խնդիրը: Ասոնցմէ առաջին ճամբան կարելի է անցնիլ Եւրոպայի համաձայնութեամբ, ազնուազն չէզոքութեամբ: Երկրորդ ճամբան կը տանի շիտակ Եւրոպական պատերազմի:

II. Աստիճանական շարժում

Առաջին ճամբան ընտրութիւնը կ'ըլլայ հետեւանք բոլշեվիզմի անփառունակ մահուան, երկրորդ ճամբան ընտրութիւնը՝ արդիւնք բոլշեվիզմի մեծադրորդ անյայտացումին: Տրոցկիի նշանաւոր խօսքն է. «Մենք գուցէ ստիպուինք հեռանալու, բայց երբ հեռանանք, այնպէս պիտի գոցենք դուռները մեր ետեւն, որ ամբողջ աշխարհը դդրդայ»:

Անփառունակ մահ կը նշանակէ բոլշեվիզմի տապալումը ներքին ու արտաքին նոր ցնցումով մը, եւ կամ բոլշեվիզմի անձնասպանութիւնը հետզհետէ սահելով, կամաց-կամաց նօտենալով դէպի հին Դուման ու հին կուսակցութիւնները, դիցուք եւ նոր անուններու տակ:

Նոր կազմուած կառավարութիւնը ինչ ձեւով ալ որ աշխարհ գայ, իսկոյն պիտի աշխատի ջնջելու բոլշեվիզմի վերջին հետքերը, պիտի ջանայ ինքզինքը մարդկութեան ազատարարը ներկայաց-

նելու բոլշեվիկեան սարսափներէն, պիտի ջանայ քաղաքական ու տնտեսական սերտ կապակցութեան Եւրոպայի հետ, պիտի ներկայանայ իրու հին Ռուսաստանի շարունակութիւնը եւ իրու հին դաշնակիցը Ալիք-Երուն¹, պիտի պահանջէ իր արդար քաժինը ընդհանուր աւարէն, եւ մասնաւրապէս իրեն հասնելիք կտորը Թուրքիայի Վերջին մասնատումէն, չէ՞ որ թուրքերուն դէմ ինքն էր գլխաւոր կռուողը, չէ՞ որ տիրեր էր մինչեւ Եփրատ, մինչեւ Երզնկա ու Տրապիզոն՝ «ռուս արիւնով» է գծուած այդ սահմանը:

Իսկ այդ ռուս արիւնով գծուած սահմանը ճիշդ այն սահմանն է, որ քանի-քանի անգամներ գծեր են հասարակ քանաքրով մեծ պետութիւնները պատերազմէն առաջ հայկական քարենորդումներուն համար, որ գծեր է Ուիլսոնի մատիտը պատերազմէն Ետքը անկախ Հայաստանի համար, որ եւ կը կազմէ միեւնոյն ժամանակ թուրք տարրի արեւելեան բնական սահմանը: Ի՞նչ իրաւունք ունի այլեւս թուրքը այդ հողերուն վրայ, եւ ո՞վ իրաւունք ունի զրկելու Ռուսաստանը իր իրաւունքն:

Եւ իրա՞ւ, սիրուած նորափեսայի դերին մէջ եղող նոր Ռուսաստանի մը այդ «արդար» պահանջը ո՞վ է մերժելու: Անգլիայի բոլոր հակառակորդները ծափահարեն պիտի բոլոր ուժով, եւ Ֆրանսան ամէնուն գլուխը՝ չնայելով իր նշանաւոր թրքասիրութեան: Բոլոր չէզոքները ստիպուած են խոստովանելու, որ ռուսի ըսածը սխալ չէ, եւ ո՞վ կրնայ արգիլել, եւ իրե՞նց ինչ: Իսկ Անգլիան վաղուց հաշուած ու նախատեսած է այդ բոլորը, եւ պիտի աշխատի ինչքան կարելի է սուր ծախելու, «պայմաններով» ու սահմանափակումներով ծախելու, միեւնոյն ժամանակ թուրքերու պաշտպանը դառնալու նորէն, եւ իր մահմետական տիրապետութիւններուն մէջ վառուող դժգոհութիւններուն վրայ ջուր լեցնելու:

Ոչ միայն որեւէ լուրջ ընդրիմութիւն չափուի ըլլայ ռուսական այդ «բնական» պահանջին դէմ, որուն անշուշտ ընկերանալու է նաեւ բանակներու շարժումը, այլ նոյնիսկ անոր կողմը պիտի ըլլան քաղաքակիր մարդկութեան համակրանքը եւ պետութիւններու երախստագէտ համաձայնութիւնը: Աւելի քան հաւանական է, գրեթէ անխուսափելի, պաշտօնական կամ կիսապաշտօն առաջարկ մը ռուսներուն, ըլլայ դաշնակիցներուն կողմէ, ըլլայ Ազգերու Լիգայի, որ Ռուսաստանը իր վրայ վերցնէ Հայաստանի մանտան:

¹ Եւրոպական դաշնակիցները: Խմբ.:

Ատիկա կը դառնայ ամենէն պարզ ճամբան ազատուելու հանար այն յինար ու ոչ-պատուաբեր դրութենէն, որուն մէջ խրուած են մեծ պետութիւնները այդ կոշմարային հայկական հարցի պատճառով։ Մանաւանդ, որ հետզիետ ամէնքը սկսած են գալ միեւնոյն եզրակացութեան, թէ այդ անախորժ հարցը չի կրնար լուծուիլ առանց Ռուսաստանի միջամտութեամ։ Թուրքական Հայաստանին մէջ հայ չկայ, եւ ոչ-մէկ հայ ոտքը չի դներ հոն, ինչքան ատեն, որ թուրքի իշխանութեան ստուերը երերայ այդ կողմերը, իսկ Ռուսաստանէն զատ, ոչ-մէկ պետութիւն չկայ, որ զօրք դրկել յանձն առնէ այդ աւերակ երկիրները եւ իր ողջ գլուխը կոյսէ թուրքի ու ռուսի սուրերուն մէջտեղը։ Եւ, վերջապէս, իր հողին վրայ ապրող ամբողջ հայութիւնը հինա ռուսի ձեռքին տակն է, ինչ որ կազմուի՝ այդ հայութեամբ պիտի կազմուի գլխաւորապէս, ուրեմն եւ ինչ որ կազմուի ռուսներու համաձայնութեամբը, ռուսներու միջոցովը եւ ռուսներու գինուրական գրաւումովը պիտի կազմուի։

Այդ գինուրական գրաւումը պիտի կատարուի Եւրոպայի յանձնարարութեա՞մբ, հայու անունով ու մասնակցութեամբ, թէ՝ առանց այդ կարգի «ձեւականութիւններու», ուղղակի իբրեւ ռուսական արշաւանք, անշուշտ մեծ կարեւորութիւն ունի այդ հողանասերու յետագայ քաղաքական վիճակին վրայ։ Բայց ինչ ձեռով ալ որ գրաւումը կատարուի, Թուրքիայի այդ հայկական հողերուն Ռուսաստանին կցունը չի կրնար նկատուիլ իբրեւ պարզ ու սովորական տիրապետութիւն նը։ Որովհետեւ այդ հողանասերուն բախստը կես դար է արդէն, որ միջազգային սեղանի վրայ է դրուած, որովհետեւ սկզբունքով ու դաշնագրերով ընդունուած է հայ ժողովուրի «անկախութիւնը» թէ՝ Եւրոպական պետութիւններու կողմէ, թէ՝ ռուսի ու թուրքի, որովհետեւ Թուրքիան ինքը պիտի բարձրացնէ այդ երկիրներու անկախացման հարցը, իբրեւ միջին ճանապարհ նը, որովհետեւ գոյութիւն ունի վերջապէս «անկախ» Հայաստան նը, ինչքան ալ խեղճ ըլլայ, իբրեւ շարունակութիւնը Եւրոպական պետութիւններու կողմէ ընդունուած եւ վաւերացուած մեր հին կառավարութեան։ Բոլշեվիկներուն յաջորդող ռուս կառավարութեան համար չափազանց դժուար է, առանց այլեւայլութեան, այս թոլորը չեղեալ նկատելը։ մանաւանդ, որ Անգլիան ու Գերմանիան ալ պիտի ջանան, ի հարկէ, անկարելի դարձնելու հանար այդ «պարզ ու նաքուր» գրաւումը։

Այնպէս որ՝ կովկասեան Հայաստանը Թօւրքիայէն նոր փրցուելիք կտորին հետ միասին ներկայացնելու է, գոնէ սկզբունքով, իրաւականօրէն, տեսակ մը առանձին, իր տեսակի ուրոյն ամբողջութիւն մը, իբրեւ հայկական ինքնավարութիւն, գուցէ եւ Ազգերու Լիգային վերին հսկողութեան ու պաշտպանութեան տակ, լիովին կապուած Ռուսաստանին եւ յանձնուած անոր անմիջական հոգացողութեանն ու դեկավարութեանը: Իսկ ասիկա գործնականին մէջ կրնայ ստանալ շատ ձեւեր ու աստիճաններ՝ գերօի ցրտութեանը հասնող անուանական ու պաղ «տեղական ինքնավարութենէ» մը սկսած, մինչեւ քիչիկ մը աւելի ջերմ ու աւելի վերին աստիճանները գործելու ու ինքնավարելու ազատութեան, գոնէ, ներքին, տնտեսական-կուլտուրական գործերու մէջ, կրնայ հասնիլ նաեւ աւելի բարձր աստիճանները, բայց կրնայ իջնել եւ գերօէն ցած, մինչեւ ճնշում ու հալածանք, մինչեւ Գալիցին, եթէ ոչ աւելի վատ:

Սկիզբները հաւանօրէն սկսելու ենք շատ սառնօրէն, կրնայ պատահիլ նաեւ զանազան անկանոն ելեւէջներ մեր անկախութեան ջերմաշափին Վրայ, ճայելով ռուսներու պետական զարգացման ընթացքին, կազմուելիք կառավարութիւններու ոգիին եւ ուղղութեանը, ինչպէս եւ արտաքին քաղաքական դէպքերուն, ներքին «ազգային» պահանջներուն ու խլրուուններուն, եւ վերջապէս մեր կանքին ու վճռականութեանը: Բայց տարակոյս չկայ, որ ընդհանուր առումով, հետզիետ շեշտուելու ու զօրանալու է մեր քաղաքակրթական ու պետական անկախութիւնը տարիներու հետ միասին թէ՝ մեր աշխատանքով ու լարուած ձգտումով, թէ՝ Ռուսաստանի մէջ հետզիետ արմատ բռնելիք դաշնակցային կազմին հետեւանքով, թէ՝ անգլիական քաղաքականութեան բերած ազդեցութեամբ, եւ թէ՝ ընդհանրապէս ժամանակի ոգիին ու քաղաքակրթութեան ընդհանուր պահանջին ենթարկուելով:

III. Գահավէժ շարժում

Իսկ անմիջական շարժում դէպի ծովերն ու դէպի Պոլիս կը նշանակէ շրնդալից մահը բոլշեւիզմի՝ դիկտատորի մը ծնունդովը հենց իրենց ծոցէն, կը նշանակէ ռազմաշունչ ոգեւորութիւն եւ խիզախ յարձակում դրացիներուն Վրայ, կը նշանակէ փայլուն ու վճռական յաղթանակներ թէ՝ եւրոպական, թէ՝ ասիական ճակատներուն Վրայ, կը նշանակէ գրաւումը ամբողջ Փոքր Ասիայի գոնէ

հիւսիսային մասին: Այս պայմաններուն տակ Հայաստանը կը դառնայ տեսակ մը թիկունք, ցանքաքային հաղորդակցութեան գլխաւոր ճամբան եւ ներքին նահանգ: Որեւէ հայկական ուրոյնութեան մասին խօսելը կը դառնայ ծիծաղելի՝ շատ-շատ զեմստվոյութիւն մը, ան ալ չսիրուած, իբրեւ խորթ զաւակ:

Այս աստիճանի մեծ ոուսական յաղթանակ մը բոլորովին ալ անկարելի բան չէ: Իրաւ է, որ Ռուսաստանը տնտեսապէս շատ է քայքայուած, հոգեպէս շատ յոգնած ու ցնցուած ամբողջ տասնեակի մը պատերազմներէն ու յեղափոխութիւններէն ու բայց հենց այդ ցնցումն ու քայքայումը, այդ ճնշուած ու ինկած դրութիւնը կրնայ ծնիլ արշաւանքներու սերը: Որովհետեւ ատիկա է մնացած միակ միջոցը, որ կրնայ արագ բարձրացնել ժողովուրդի ինկած տրամադրութիւնը, իսկ ժողովուրդները պահանջ ունին այսքան նուաստացումներէ ու զրկանքներէ ետքը հոգեպէս բարձրանալու:

Կրնայ պատահիլ: Բայց պարզ է, որ այդ յաղթանակներուն ստեղծած դրութիւնը տեսական ըլլալ չի կրնար: Այդ տեսակ տնտեսական ու հոգեկան մաշուած ուժերով բռնկիլն ու տիրելը անկարելի չէ, նոյնիսկ նպաստաւոր պայման է, բայց տիրածը պահելն ու տեւելը, ահա՝, ինչ որ դժուար է ու անկարելի: Կը քանուին ժողովուրդին վերջին ստեղծագործական ու եռանդուն կարողութիւնները, ժողովուրդը երկար ժամանակուան համար կը դառնայ ուժասպառ:

Մինչ հակառակորդները քանի կ'երթան կը շատնան, կ'ուժեղնան, կը կազմակերպուին, որովհետեւ այդ խիզախ Ռուսաստանը չափազանց կերպով կը խանգարէ ազգերու հաւասարակշռութիւնը: Խօսելով միայն Մերձաւոր Արեւելքի մասին, Պոլսին ու Փոքր Ասիային տիրացած Ռուսաստան մը միայն Անգլիայի ոտքը չէ, որ կը կոխէ, այլ եւ բալքանեան երկիրներու, այլ եւ Գերմանիայի, այլ եւ Միացեալ Նահանգներու եւ ուրիշներու: Որով Թուրքիայի պաշտպանները նորէն սաստիկ կը շատնան, եւ անխուսափելի կերպով կը կազմուի նոր կօալիսիոն մը, ի հարկէ, Անգլիայի նախագահութեամբ, մինչեւ որ փոխադարձ հարուածներու եւ յաջողութիւններու ու անյաջողութիւններու հաւասարակշռումով՝ ջրերը ստանան իրենց սովորական ընթացքը, եւ վերադառնանք մօտաւորապէս իրերու հին վիճակին:

Պոլսը միջազգային, փոքր Թուրքիա մը՝ զուտ թուրք հողերուն վրայ, եւ այս անգամ արդէն անպայման անկախ Հայաստան

մը, եւ անկախը առանց չակերտելու: Ուստական ու թուրքական մասերէն կազմուած Հայաստան մը, միջազգային կոնտրոլի տակ, իբրև բաժնող պատուար մը կռուող կողմերուն միջեւ, գուցէ չեզոք ազգի մը կարճատեւ մանտայով:

Դ. ՄԵՐ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐԸ

I. Հաւանականութիւններու սանդուղը եւ Ուստաստանի դերը

Մինչեւ հիմա ըսուածները, եթէ սիսթեմի վերածելու ըլլանք՝ մեր յառաջիկայ ամմիջական ապագայի մասին կարելի է գծել հետեւեալ աստիճանացոյցը առաւել կամ նուազ հաւանական կարելիութիւններու, վատրարագոյնէն սկած դէպի աւելի նպաստաւորները:

Ա. Վատրարագոյնն է, եթր ուսւներու քաշուելուն կամ պարտութեան հետեւանքով՝ թուրքերը տեւականօրէն գրաւեն Կովկասը, ջարդեն ու ցրուեն մնացած հայութիւնը եւ նեզի բոլորովին կտրեն մեր հայրենիքն: Յայը կը դառնայ առժամանակ մը անհայրենիք հրեայ ժողովուրդ: Ասո՞վ ալ, ի հարկէ, չի վերջանար հայուն գոյութեան ու անկախութեան կռիւը, բայց կը մտնէ բոլորովին ուրիշ հունի մէջ եւ մեր ենթադրութիւններու սահմանէն դուրս: Եւ եթ երկար մնանք այդ վիճակին մէջ, հայութեան մահը անխուսափելի է, իբրև ազգութիւն:

Բ. Ուստաստանը, ըլլայ բոլշեւիկեան թէ նոր, կը վերացնէ մէջտեղին այն համեստ ներքին կուլտուրական-վարչական «անկախութիւնը», որ դէռ մնացեր է Խորհրդային Հայաստանի մէջ, եւ հայութիւնը կը դարձնէ պարզ ու հասարակ հպատակը Ուստաստանի, իսկ Հայաստանը ուստական պարզ նահանգ մը, կ'ուգէ ըլլայ արդի բոլշեւիկեան սահմաններով, կ'ուգէ ըլլայ աւելի ծաւալուն թուրքիայէն գրաւուած նոր գաւառներով, ուստի անունով ու ուսի հաշուին: Այսինքն՝ կը ստեղծուի պատերազմնէն առաջ Կովկասի հայութեան ունեցած քաղաքական վիճակը: Ուրեմն՝ ուստական պարզ տիրապետութիւն:

Գ. Ուստաստանը, ըլլան Ելրոպայի հետ հասկացողութեան եկած բոլշեւիկները, թէ մանաւանդ բոլշեւիկներու սահումով կամ տապալումով առաջացած նոր կառավարութիւն մը, միեւնոյն է, արդի

սահմաններուն մէջ թէ հայ հողամասերու նոր կցումներէն ետքը: Բայց գործնականին մէջ կը կրնատէ նոյնիսկ արդի Խորհրդային Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող ինքնուրոյնութիւնը, ջնջելով տեղական հայկական կառավարութիւնը եւ փոխարէնը կեղրոնէն ուղարկելով ընդհանուր կառավարիչ նը, դիցուք եւ բաւական քաղաքավարի հնչող անուան մը տակ, եւ հայ ինքնուրոյնութիւնը կը հաւասարցնէ զենստվօններուն¹, ան ալ համեմուած ներքին ազգագրական էնդրիկներով եւ ամէն գործի մէջ խառնելով կառավարչի նատն ու աչքը: Հաւանօրէն նոյն պայմաններու տակ պիտի գտնուին նաեւ մէր բախտակից հարեւանները՝ Վրաստանն ու Ատրբեցանը: Այսինքն՝ լոկ անուանական ազգային ինքնուրոյնութիւնը:

Դ. Ոուսաստանը, բոլշեվիկեան թէ ուրիշ, Կ'ընդունի Հայաստանի ինքնավարութիւնը, ըլլայ Սեւանի լճին շուրջը կծկուած, ըլլայ աւելի լայն հայկական շրջանակի մը վրայ, կամ ոուսական ներքին քաղաքական պատճառներով, կամ Եւրոպայի կողմէն ստացուած յանձնառութեան մը իբրեւ իրագործում: Ինքնավարութիւն մը միայն ներքին կուլտուրական-վարչական գործերու մէջ եւ կեղրոնի առաւել կամ նուազ անմիջական հրահանգին ու հսկողութեան տակ: ճանապարհները, ֆինանսական ու արդիւնաբերական լայն ծերնարկութիւնները, ժանդարմային ու զինուորական գործը, ինչպէս եւ արտաքին քաղաքականութիւնը պահելով ամբողջովին կեղրոնական կառավարութեան ծերքը: Այսինքն՝ մօտաւորապէս այն քաղաքական վիճակն ու յարաբերութիւնը կեղրոնի հետ, ինչ որ կը ներկայացնէ այս վայրկեանիս Խորհրդային Հայաստանը:

Եթէ հաշուի չառնենք բոլշեվիկեան դիկտուատուրայէն ծագող մտքի, խօսքի եւ հոգեկան ազատութեան ճնշումը, ինչպէս եւ կոնունիստական փորձերու արդիւնքը եղող տնտեսական սահմանափակումները, բռնագրաւումները եւ հարկադրանքը, որոնք բոլորովին խեղդիչ ու անտանելի կը դարձնեն բոլշեվիկեան մթնոլորտը, պարտական ենք խոստովանելու, որ իբրեւ քաղաքական վարչաձեւ, անոնք տուած են Հայաստանին ու մէր հարեւաններուն այն մաքսիմում անկախութիւնը, ինչ որ Ոուսաստանը կրնայ համաձայնիլ տալու իր քաղադրիչ մասերուն, առանց արտաքին ճնշումի՝ գոնէ առայժմ: Այսինքն՝ կուլտուրական ու վարչական սեղմ ինքնավարութիւն, կեղրոնի վերին հսկողութեան ու ղեկավարութեան տակ:

¹ Ոուսական տեղական ինքնակառավարման մարմիններ: Խմբ.:

Ե. Ոուսաստանի պահանջին, պատերազմական սպառնալիքին կամ արդէն կատարուած հողային գրաւումներուն հետեւանքով՝ Թուլքիան կը դիմէ միջնորդ դատարանի, կամ Ազգերու Լիգան կը միջնորդէ իր կողմէն, կամ հարցը կուգայ միջազգային խորհրդաժողովի մը առջեւ, եւ Ոուսաստանը հարկադրուած կ'ըլլայ ճանչնալու Հայաստանի ներքին անկախութիւնը, իբրեւ Ոուսաստանի անքաժանելի դաշնակիցներէն մէկը: Հայաստանը կ'ունենայ իր սեփական կառավարութիւնը, օգործը, տնտեսութիւնը, բայց ենթարկուած՝ Ոուսաստանի վաւերացման ու հսկողութեանը, սերտ կապուած անոր տնտեսութեանը եւ ամբողջովին ենթակայ անոր արտաքին քաղաքականութեանը: Ուրիշ խօսքով՝ Հայաստանի ներքին անկախութիւնը Ոուսաստանի գերիշխանութեան տակ:

Զ. Ոուսաստանի տկարութեան, պարտութեան կամ ներքին քաժանումներու հետեւանքով՝ ռուսները կը ստիպուին քաշուելու Կովկասէն, եւ նորէն այդ հողամասերուն վրայ իբրեւ վերին հսկող կը ներկայանայ Անգլիան, այս կամ այն ձեւի տակ: Նորէն կեանքի կուգան Հայաստանի, Վրաստանի, Ատրբեյցանի ու Աճարիայի հանրապետութիւնները, ենթարկուած անգլիական հրահանգներուն, վերին տնտեսութեան ու արտաքին քաղաքականութեան: Մօտաւորապէս նոյն քաղաքական դրութիւնն ու յարաբերութիւնը, ինչ որ էր նախորդը, միայն անգլիական ներքին քաղաքականութեան, քաղաքակրթութեան եւ ոգիին բերած տարբերութիւններուն պատճառով՝ քանի մը նոր առաւելութիւններով: Որով կ'ունենանք՝ Հայաստանի ներքին անկախութիւնը անգլիական գերիշխանութեան տակ:

Է. Նոր երոպական պատերազմէ մը ետքը, ուր Ոուսաստանն ու Անգլիան իրար դէն են, Ոուսաստանը կը հարկադրուի հաշտութիւն խսորելու, որու պայմաններուն մէջ Հայաստանը կը ճանչցուի անկախ ու զատ պետութիւն մը, չէզոք ու անձեռնմխելի, իբրեւ կօրուղ կողմերը իրարմէ անջատող հողամաս՝ գուցէ չէզոք ազգի մը կարծատեւ մանտայով:

Արդ՝ Եթէ քիչիկ մը ուշադրութեանը նայելու ըլլանը այս կարելիութիւններու ցանկին, իսկոյն պարզ կը դառնայ, որ մեր անմիջական մօտաւոր ապագային վրայ կտրական նշանակութիւն ունեցողը ամենէն առաջ Ոուսաստանի բախտն է: Եթէ Ոուսաստանը պառակտեցաւ, տկարացաւ կամ պարզապէս ստիպուեցաւ թողնել Կովկասը, մեր առջեւը կը բացուի երկու ծայրայեղ ուղի, կամ

ոչնչացումը մեր ձգտումներուն ու մեր հայրենիքի՝ Թուրքիայի յառաջխաղացումնվը, կամ անգլիական գերիշխանութեան տակ մեր անկախութեան անմիջական իրականացումը: Ոուսական նահանջը Մերձաւոր Արեւելքն կը բերէ մեզի համար Վիճակին արագ լուծումը. «կամ դէնը, կամ դէ՞սը» ինչպէս կ'ըսէ ժողովուրդը: Մինչդեռ ոուսական յաջողութիւնը, յառաջխաղացումը կամ պարզապէս իր դիրքերուն վրայ մնալու չափ կարողութիւն ունենալը՝ կը պահէ մեզի ու մեր հայրենիքը ռուս իշխանութեան տակ եւ մեր ինքնուրոյնութեան ու անկախութեան ձգտումը կը ստանայ ծանր, երկարատեւ ու աստիճանական զարգացման բնոյք:

Ուրիշ խօսքով՝ մեր անկախութեան եւ գոյութեան մահն է թուրք իշխանութեան տարածումը Կովկասի վրայ, մեր անկախութեան պայքարը եւ դժուարին սկզբնաւորումն է ռուս իշխանութեան մնալը Կովկասի վրայ, մեր անկախութեան անմիջական հիմնարկումն է անգլիական գերիշխանութիւնը մեր կողմերուն վրայ:

II. Անգլիա թէ՞ Ոուսաստան

Եւ այս է պատճառը, որ հայ լեզուի եւ գրչի տակ յաճախ կուգայ վարանոտ հարցը՝ ռուսասէ՞ր թէ անգլօսէր: Որո՞ւն վրայ պիտի յենուի հայութիւնը իր անկախութեանը հասնելու համար, ռուսներո՞ւն թէ անգլիացիներուն, եւ ո՞րն է աւելի ծեռնտու, ո՞ւսը ըլլայ Կովկաս, թէ՝ անգլիացին:

Բաւականին անհիմաստ ու ակարենիկ հարց նը: Որովհետեւ, ամենէն առաջ, բնաւ մեր ընտրութենէն կախուած քան չէ Կովկասը անգլացին կամ ռուսին ծեռքը դնելը, եւ ծիշդ այդ պատճառով ալ մեր կամքէն կախուած քան չէ ռուսին կամ անգլիացին վրայ յենուիլը, քանի որ ուզենք-չուզենք պէտք է յենուինք անոր վրայ, ով որ իր գիտական ու տնտեսական մեքանիզմով եկեր է, նստեր է ու տէր է դարձեր մեր շրջապատին:

Եղր 1918-ին ռուսները քաշուեցան Կովկասէն ու Եկան անգլիացիք, շատ բնական կերպով մեր նորածին հանրապետական կառավարութիւնը յենուեցաւ, եւ պէտք է յենուէր Անգլիայի վրայ, անոր պահանջն ու հաշիւները աչքի առաջ ունենար, իր ուզածը յարմարցնէր անգլիական ձգտումներուն ու հրահանգներուն, եւ անգլիացիներու ծեռքէն ալ ստացաւ Կարսն ու Նախիջեւանը,

ինչպէս եւ այլ կարգի կարեւոր նպաստներ: ճիշդ մեզի պէս եւ մեր բախտակից Վրաստանն ու Աստրիջանը:

Բայց ահա բոլշեվիկ ռուսները Ռուսովի վրայով սկսան մօտենալ դէպի Բաքու, անգլիացիք թողեցին ու հեռացան, ի՞նչ պիտի ընէին կովկասեան փոքրիկ հանրապետութիւնները. մէկը միւսի ետեւէն իրենց պատուիրակութիւնները փութացուցին Մոսկովա՝ բոլշեվիկներուն հետ յարաբերութեան մտնելու, անոնց հետ յարմարուելու, անոնց ձգտումները հասկնալու, եւ եթէ հնար է, յենուելու անոնց վրայ, ինչքան ալ, որ այդ հանրապետութիւններէն եւ ոչ մէկը ո՞չ վստահութիւն ունէր բոլշեվիկներու խօսքին, ո՞չ հաւատք՝ անոնց տեւականութեանն ու յաջողութեանը, եւ ո՞չ ալ համակրանք՝ անոնց հում ու աւերիչ կոնունիզմին: Դուրս եկաւ, որ բոլշեվիկներու նպատակն էր բոլշեվիկը, այսինքն՝ խումբ մը մարդոց բռնապետութիւնը, եւ ոչ թէ ռուս ու մանր ժողովուրդներու հանգիստն ու բախտաւորութիւնը, ինչպէս կը հաւատային այնքան այնքան միամիտ լաւատեսներ, երբ բոլշեվիկները դեռ հեռու էին:

Եւ անոնց պահանջը շատ էր յստակ, ճանչնալ այդ նոր թխուած բոլշեվիկ տէրերու լուծը, մնացածը քսուած ներկ էր ու պարապ խօսքեր: Անոնք ալ ճիշդ նոյն «իմպերիալիստ» ու «բուրժուատ» տիրապետողներէն էն, ինչպէս բոլոր միւսները՝ միայն աւելի աղքատ ու անսանձ, ուրիշ ոչինչ: Եւ «կարմիր» բանակներուն կովկասի մէջ առաջանալուն զուգընթաց՝ բոլոր փոքր հանրապետութիւնները դարձան խորհրդային, իսկ նախորդ կառավարութիւնները դարձան փախստական: Ճիշդ այնպէս, ինչպէս որ արդի խորհրդային կառավարութիւնները պէտք է դարձնան փախստական, հենց որ Ռուսաստանի մէջ բոլշեվիզմի անկումնվ այդ մանր պետութիւններն ալ հարկադրուին յենուելու հակաբոլշեվիկ նոր Ռուսաստանին, եւ իրենց կառավարութիւններն ալ ծեւեն ըստ Ռուսաստանի: Որ հազնելիք վերարկուին: Այդպէս կը պահանջէ քաղաքական մօդան, որ քաղաքավարի խօսքով կը կոչուի «յենուիլ» մէկուն վրայ:

Ուժեղներու գալն ու երթալը, ուժեղներու մեկնած կամ քաշած ծեռքն է, որ կ'որոշէ աւելի թոյլերու յենուիլն ու չյենուիլը: Ի՞նչ օգուտ աւելորդ ու անգործական վէճէրէ, երբ չըլլայ մօտդ այն թեւը, որուն, ենթադրենք, յենուիլ կը գերադասես: Օրուան քաղաքականութիւնը կ'առաջնորդուի օրուան իրականութենէն, յարմարուելով ու յենուելով անոր վրայ, որուն վրայ որ կարող ես, որը

կեցած է քու մօտդ: Իսկ ընդհանուր գծերով, իբրեւ ընդհանուր ուղղութիւն, բնական է, պէտք է յենուիս բոլոր ուժերուն վրայ ու բոլոր պետութիւններուն, որոնք քու բախտիդ ու ձգումներուդ յառաջացմանը կրնան նպաստել: Մասնաւորապէս, մեզի նման, երկու հակադիր մեծ պետութիւններու ընդհարման գծին վրայ ինկած փոքրիկ ժողովուղու մը ոչ կարելիութիւն, ոչ հաշի, ոչ ալ իրաւունք ունի բացառապէս մեկուն վրայ յենուելու: Ընդհակառակը, պարտական է յենուելու եւ օգտուելու երկուքն ալ եւ երկուքի փոխադարձ հականարտութենէն ալ, նայելով պարագաներուն:

Քաղաքականութիւնը չի ճանչնար բացառիկ սէրեր ու անբողջական անձնատուութիւններ, քաղաքականութիւնը հիմնուած է ամէնուն հետ ֆլիրտ ընելու եւ ամէնուն հետ ալ գլուխ պահելու չափազանց հասարակ ու գրեհիկ փիլիսոփայութեան վրայ, ինչ որ այնքան մեծ ու փոքր ազգերու օրէնքն է, ի հարկէ, մենք չենք, որ պիտի փոխենք: Եւ եթէ անպատճառ անհրաժեշտ է նշանաբան մը ունենալը՝ ատիկա մեզի համար անշուշտ ո՛չ ռուսասէր ըլլան է, ոչ ալ անգլօսէր, այլ պարզապէս հայասէր: Ուսւն ու անգլիացին մեզի համար միջոցներ են միայն, ճամբաններ, մեր ձգուումին հասնելու, ինչպէս որ մենք ալ ու մեր ձգումը գործիք մըն ենք ու գէնք մը թէ՛ ռուսին ձեռքը թէ՛ անգլիացին իրենց սեփական քաղաքականութեան համար: Քաղաքականութեան մէջ ասոր կ'ըստն բարի դրացնութիւն ու բարեկամութիւն:

III. Հաւանական ու երկար ճամբան

Այս վայրկեանիս Կովկասը ռուսներուն ձեռքն է, ինչպէս եւ հայութեան ստուար մէծամասնութիւնը: Չատ քիչ է հաւանական, որ ամոնք բաց թողմեն Կովկասը իրենց ձեռքն, մանաւանդ երկարատեւ ու վերջնապէս: Այս մեծ պատերազմի մեծ արհաւիրքներէն ետքը մեծ հաւանականութիւն չկայ նորէն խոշոր եւրոպական պատերազմի մը՝ ամէնքն ալ ծարաւը ունին հանգստի, ամէնքն ալ մինչեւ վերջին հնարաւորութիւնը խուսափելու են մեծ ընդհարումներէ, թէեւ փոքր ու մասնակի կոհիւներ պակաս չեն ըլլալու ըստ երեւոյթին:

Մասնաւորապէս Անգլիան մեծ կարիք ունի ժամանակի ու խաղաղութեան իր նոր կուլ տուած վերջին պատառները հանգիստ

մարսել կարողանալու համար: Այդ պատճառով ալ անգլիացիներու կողմէն վճռական դիմադրութիւն ու հակառակութիւն սպասելի չէ ռուսներու «արդար» պահանջներուն դէմ, որով եւ տեղիք չի մնար նաեւ ռուսներու կողմէն չափազանց յանդուգն քայլերու, եթէ նոյնիսկ վերջիններս ունենան ատոր համար հարկ եղած պատեհութիւնը, ուժն ու տրամադրութիւնը: Եւ այս ամէնը մեզի կը բերեն այն եզրակացութեան, որ մեր քաղաքական կեանքը, ինչպէս երեկ ու այսօր, կապուած է եղեր ու է Ռուսաստանին, այնպէս ալ վաղը եւ բաւական ժամանակ, ամենէն խոշոր հաւանականութեանք, դեռ կապուած է ըլլալու Ռուսաստանին:

Եւ կարծես թէ մեր պատմութիւնը բռնելու է հետեւեալ ուղին: Յայ ժողովուրդի ու հայ հողի ազատագրումը բուրքին լուծեն, ինչպէս որ սկսուած է դարէ մը ի վեր, այդպէս ալ պիտի շարունակուի ու աւարտի ռուսներու գենքին ու տիրապետութեան միջոցովը, ռուսներու ձեռքով, ռուսներու դէպի հարաւ ձգումին իբրեւ մէկ հետեւանքը: Մինչդեռ մեր անկախացման ու պետականացման մաքառումներուն ու ճիգերուն մասնաւորապէս նպաստելու են, ինչպէս մինչեւ հիմա, այնպէս ալ ասկէ ետքը, անգլիական շահերը, միշտ պահելով ու քաշելով մեր հարցը միջազգային մակարդակի վրայ, իբրեւ մէկ հետեւանքը Անգլիայի դէպի հիւսիս ձգումին: Մինչեւ որ այդ դէպի հարաւ ու դէպի հիւսիս հրմշտուքն ազատուիլ կարողանանք մեր վիճակից հարեւաններուն հետ միասին, եւ դառնանք վերջապէս մեր բացարձակ անկախ տէրը, ինչքան որ ազգ մը կրնայ իր բացարձակ անկախ տէրը դառնալ արդի համամարդկային հետզհետև իրարու օղակուող իրականութեան մէջ:

Յամենայն դէպս, ո՞ր պետութեան խողովակովն ալ, որ անցնելու ըլլանք, որու խնանակալութեանն ալ բարիքներն ու չարիքները վայելելու ստիպուած ըլլանք, գիտնանք, որ սկսելու ենք փոքրէն ու վարէն, եւ բարձրանալու ենք կամաց-կամաց ու մեր ջանքերով: Մեր անկախութիւնը թէ՝ ըստ ներքին էութեան եւ թէ հողային ծաւալով զարգանալու է հետզհետև, յամար ու երկար աշխատանքով, շատ քրիստինքով, շատ չարչարանքով ու արիւնով:

Դժուար ու ոլոր ծանրայ է, այո՛, հետեւանք աշխարհագրական ու ցեղագրական մեր դժբախտ դիրքի: Բայց միսթքարուինք անով, որ ամենէն աւելի արժէք ունին այն բաները, որոնք ձեռք կը բերուին մեծ ջանքներով եւ շարք մը սերունդներու միակամ ու միատենչ աշխատանքով, զոհերով: Թէ՛ ձեռք բերուածը կը դառնայ

անհամեմատ աւելի թանկագին ու խորապէս գնահատուած ամէնքէն, եւ թէ՛ ժողովուրդներն ու սերունդները կը կրթուին հոգեալս ու պետականօրէն այդ աշխատանքի, տառապանքի ու կրօւի ճամբուն վրայ: Ժողովուրդները ատով է, որ կ'ազնուանան, կամքերը ատով կը խորանան ու կը դարբնուին, եւ ապագաները ատով կը բարձրանան ու կը կառուցուին: Յարատեւ ու կեդրոնացած ծիգը մեծութիւններ կը ծնի:

ՄԵՐ ՈՒՂԵԿԻՑՆԵՐԸ

Ա. ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՈՒ ՄԵՐ ԿԱՊԸ

I. Աշխարհագրական ու պատմական տարբեր դիրքեր

Մեր կողքը, մեզի հետ, մեզի ննան, նոյն քաղաքական պայմաններու տակ եւ նոյն քաղաքական ծգտումներով, եւ գրեթէ նոյն տնտեսական ու քաղաքակրթական վիճակով, կ'ապրի վրացի ժողովուրդը:

Մեր եւ վրացի ժողովուրդին մէջ կան քանի մը շեշտելի տարբերութիւններ, որոնք խոշոր դեր են խաղած ու կը խաղան մեր փոխադարձ յարաբերութիւններուտ միջոցին:

Ամենէն առաջ իրենց աշխարհագրական դիրքը: Վրաստանը, հարաւէն դիտուած, բոլորովին ճամբէ դուրս, անկիւն նը քաշուած, լեռնոտ երկիր մըն է՝ կրնակը տուած կովկասեան շղթային, իսկ կուշտը՝ ծովուն: Իր հարաւը հայութիւնն է, ոչ նուազ ապահով պատուար նը, դարերու ընթացքին անդադար հարաւէն եկող սպանալիքին հանդէպ, կ'ուզէ Սասանեան մազդէզը ըլլալ, կ'ուզէ արաք Սահմետականութիւնը, թէ մահմետական թուրանը: Մինչ մենք ինկած ենք եղեր միշտ մեծ ճամբուն վրայ եւ միշտ գլխաւոր հարուածը իջած է մեր կրօքին:

Եւ մենք ամէն անգամ դիմած ենք ընդհանուր պաշտպանութեան համար վրացի ազգին, իբրեւ հաւատակից, ցեղակից ու վիճակակից ժողովուրդի, հասկցնել փորձելով, որ մեզմէ ետքը հերթը իրենցն է, եթէ մենք իյնանք, իրենք ալ չեն դիմանար:

Միշտ համաձայներ են, յաճախ խոստացեր օգնելու, բայց պէտք եղած վայրկեանին չեն եկեր, կամ դրկեր են շատ չնչին ու միտուանի օգնութիւն նը. այն շատ բնական եսականութեամբ, թէ հայերը թող հանեն շագանակը կրակէն, հարուածը մինչեւ վրացական անկիւնը հազիւ թէ հասնի, իրենք կը կրուին, երբ թշնամին իրենց հասնի: Եւ թշնամին, մեզմէ ետքը, ի հարկէ, հասեր է միշտ եւ անոնց, բայց շատ աւելի թուլցած բազուկով ու տկարացած թափով, եւ աւելի շուտ ալ ետ է քաշուեր, քան մեր երկրէն:

Նոյնն է անոնց վիճակը եւ Թուրքիայի վերաբերմանք: Թուրանական հոսանքը չի կրցաւ ոչնչացնել անոնց պետականութիւնը,

մինչեւ ժթ-րդ դար ունէին իրենց անկախութիւնը, թուրանականութիւնը չի բափանցեց, չի նստաւ անոնց հողերուն ու հոգիին վրայ: Վրաստանը չէ կրած, մասնաւորապէս, օսմանեան թուրքերու լուծը, եւ չէ ենթարկուած այն անսանծ ու մոլեգնոտ գազանութիւններուն ու ոչնչացնան, ինչպէս հայերս ենք եղած:

Եւ այս իրողութեան հետեւանքն այն է, որ ոչ միայն անոնք չունին թուրքի ատելութիւնը, այլ եւ մեծ վախ մը չունին Թուրքիայի կովկասեան ձգումներու սպառնալիքն, նոյնիսկ կը հաւտան, որ հիմա իսկ Թուրքիայի հետ կապուելով կրնան ազատուիլ ռուսներու ճամկէն: Եւ ատոր համար ալ մշտական յարաբերութեան, բաց ու ծածուկ համաձայնութիւններու եւ առուտուիր մէջ էին Թուրքիայի հիմ ու նոր Վարիչներուն հետ, թէ՛ պատերազմի նախօրեակին, թէ՛ պատերազմի ելեւէջներու միջոցին, թէ՛ զինադադարի շրջանին:

Որովհետեւ, ինչպէս որ հարաւի հանդէպ մենք ենք ճամբու վրայ եւ մեր գոյութեան թշնամին կը նկատենք Թուրքիան, անոնք ալ ճամբու վրայ են հիւսիսի հանդէպ, անմիջական դրացին ռուսութեան, որ շարունակ վար կը սահի՝ նոյնիսկ կովկասեան սարերը շատ վստահելի պատճէ չեն այդ շարժման դիմաց: Եւ եթէ աւելցնենք, որ իրենց անկախութենէն զրկուած են ռուսներու ձեռքով հազիւ դար մը առաջ, որ իրենց եկեղեցին քանի միացուած էր ռուսականին, իբրեւ նոյնադաւան, եւ որ ամբողջ ռուսական զինուորական ու վարչական ապարատը նստած էր ու է Վրաստանի կրծքին՝ Թիֆլիս, հասկնալի կը դառնայ այն մասնաւոր ատելութիւնը, որ կայ անոնց մէջ ռուսական տիրապետութեան դէմ: Մինչ մենք սահմանակից չենք ռուսութեան, մեզի համար տեսակ մը պատուար է Վրաստանը ու Աստրէջանը, մեր երկիրը շատ աւելի նուազ հետաքրքիր է ռուսներուն եւ կարեւոր միայն հեռաւոր ծրագիրներու տեսակէտէն:

Եւ բոլշեվիզմի ծնունդով քանդուեցան ռուսական բանակները եւ կովկասը մնաց ինքն իր գլխուն, Վրաստանի առաջին գործը եղաւ ջնջել ռուսերէնը դպրոցներէն, կեանքն, առուտուրէն ու պատերէն, եւ անտանելի դարձնել ռուսներու գոյութիւնը իրենց հողերուն վրայ: Մինչ Հայաստանի մէջ, մինչեւ բոլշեվիկներու գալը, ունէինք ռուսներ թէ՛ բանակին մէջ, թէ՛ քաղաքացիական պաշտօնեութեան մէջ, իրենց նախկին գործերուն վրայ, եւ մեր պարլամենտի օրակարգին մէջ լուրջ հարց մըն էր հայերէնը պարտադիր դարձնելը:

Ասոնք շատ պարզ ու բնական արտայայտութիւններ են այն տարբեր վերաբերումնին, ինչ որ կայ հայուն ու վրացին մէջ ռուսական վաճախին հանդէպ: Մեզի համար մեծ թշնամին թուրքն է, ռուսի հարցը երկրորդ տեղը, անոնց համար ռուսի սպառնալիքը առաջինն է, թուրքի վտանգը հազիւ կը նշնարուի հեռուէն՝ ան ալ շատ մշուշոտ:

II. Տնտեսական ու դասակարգային տարբերութիւններ

Այս քաղաքական տարբեր գնահատումներուն կից՝ կան եւ աւելի ներքին տեսակի տարբերութիւններ: Վրացի ժողովուրդը կ'ապրի շատ ամփոփ: Մէկ միջին ութ հարիւր հազարի չափ վրացի ազգաբնակութիւնը գրեթ ամբողջովին Վրաստանի մէջ կ'ապրի, այնքան չնչին է իր տոկոսը Ռուսաստանի ու կովկասեան միւս մասերուն մէջ: Այդ հաւաք կեանքը եւ միայն մէկ պետութեան մը հետ շփում ունենալը բնականորէն առաջացուցած է միաձոյլ հոգեբանութիւն, քան ինչ որ հայերս էինք երեք պետութեան տակ բաժնուած եւ աշխարհիս բոլոր կողմերը ցրիւ, ամէն տեղ ունենալով տեղական չարն ու բարին, տեղական խնդիրները, եւ տարբեր կրթութիւն ու հոգեբանութիւն:

Եւ երբ նոյնիսկ Ռուսաստանի հայութիւնը իր նտաւորական ու յեղափոխական ուժերը կը սպառէր ամբողջովին «թուրքահայ» դասին վրայ եւ իր «ռուսահայ» խնդիրներուն միայն ի միջի-այլոց կը մօտենար, վրացիք ընդհակառակը ունեին միայն ռուսական ցաւը, եւ իրենց գլխաւոր հոգն էր ժողովուրդի ներքին կազմակերպումն ու ազգային գիտակցութեան ուժեղացումը մենշեւկ-սոցիալիստ վերարկուի տակ: Վրացին վրացերէն կը խօսի, կը կարողայ, կը ճանչնայ իր հեղինակներն ու բանաստեղծները, հպարտ է իր անցեալովը, իր ազդեցութեամբը, իր կուլտուրականութեամբը, գուցէ նոյնիսկ քիչ մը աւելի պետք եղածէն: Եթէ վրան աւելցնենք իր ազնուականութիւնը, որ դեռ կ'ապրի, եւ կ'ապրի բնականորէն իին օրերու երազովը, իին ազատ օրերու, որոնց վրայէն դար մը հազիւ է անցեր, հասկնալի կը դառնայ մեզի այն աւելի խոր ազգային զգացումը, որ ունի վրացին, եւ այն անհամբերութիւնը, որով ան կը ծգտի իր անկախութեանը, շատ աւելի մեծ հապճեառով մը, քան հայը:

Մեր ու անոնց մէջ եղած տարբերութիւններէն մէկն ալ վրացի ազնուականութեան գոյութիւնն է ինքնին: Ազնուականութիւնը

մշտական յարաբերութեան մէջ ըլլալով տիրապետող ցեղի բարձր շրջաններուն հետ, եւ կապուած ընտանեկան կապերով ու կենակցութեամբ, շատ բան կը հարթուի «տանուց տանու», երկու բաժակ խմիչքի ընդմիջումին, ծխախոտի ախորժելի ու մտերիմ ոլորտի մը մէջ: Ազնուականութիւնը ընդհանուր լեզու ունի ո՛չ միայն ռուս, այլ եւ կովկասեան մահմետական բէկերու ու մեծաւորներու հետ, ուրկէ շատ մեծ տարբերութիւն մը չունի արդէն իր նիստ ու կացով, իր ճաշակներով: Ասով շատ կը դիւրանայ մերձեցումն ու իրար հասկնալը նաեւ Ատրբեջանի հետ ու Թուրքիայի: Մանաւանդ, որ ազնուական կեանքին յատուկ խօսելու ու շռայլելու յատկութիւնը, ինչպէս եւ վրացական ուրախ բնաւորութիւնը, եւ վերջապէս պոլիտիկա բանեցնելու վարպետութիւնն ու նրբութիւնն ալ երկարատեւ ու դարաւոր վարժութեամբ միայն ձեռք կը բերուի:

Այս բոլորի հակադրութիւնն է ազնուականութենէ գուրկ հայր: Յայտնի իրողութիւն է հայու քաղաքական անձկունութիւնը, խօսելու ու ինքզինքը պահելու անշնորհքութիւնը, որ թուրքական կնիքի տակ կը դառնայ շողոքորթութիւն, քծնանք ու ստորացում, իսկ ռուսական ազդեցութեան տակ՝ չոր ու կոպիտ եւ ուղիղ-գիծ: Յայը միշտ քանի մը ձայնանիշ աւելի բարձր կը վերցնէ, կամ աւելի ցածր, վրացին յարաբերութիւնը չունի այդ երաժշտական թերութիւնը:

Ասոր փոխարէն վրացին աղքատ է եղած միշտ առեւտրական ու արդիւնաբերական շնորհքէ ու սէրէ: Եղած է դարերով ճամբաններէն հեռու ինկած փոքրիկ աշխարհ մը հողը մշակող գիւղացիութեան, եւ այդ հողին ու գիւղացիութեան տէրը եղող ազնուականներու, ան չէ ունեցած ո՛չ մեծ քաղաքներ, ո՛չ քաղաքական զարգացած կեանք եւ ո՛չ առեւտրական արդիւնաբերական դասակարգ: Եւ ինչ որ եղեր է մինչեւ ռուսներու գալը այդ ուղղութեամբ Վրաստանի մէջ, ստեղծուեր է գլխաւորապէս հայերու ձեռքով, որոնք թուրանական դարերուն իրենց երկրի կործանումովը, Անիի ննան առեւտուրի կեղրոն քաղաքներու աւերումովը, ցրուեր են ամէն կողմ, մաս մըն ալ ասանջականութիւն են գտեր իրենց դրացի Վրաստանին մէջ:

Թիֆլիս ու Գորի եւ աւելի երկրորդական քաղաքներու մէջ բազմաթիւ են եղեր հայերը, եւ սիրուած ու առանձնաշնորհուած՝ իրենց բերած արուեստներուն եւ դուրսերէն հասցուցած քանկագին ապրանքներուն շնորհիւ: Յայու ու վրացիի մէջ եղած այդ տարբերութիւնը աւելի եւս ընդգծուած է ռուսներու գալէն ետքը,

քանի որ շատ աւելի լայնցած է երթեւեկը, ապրանքներու շրջանառութիւնը եւ աւելցած ու զարգացած են նոր արդիւնաբերական ճիւղեր ու ձեռնարկմեր: Որով, երբ մեկ կողմէն վրացի ազնուականը սկսեր է քիչ-քիչ կորսնցնել իր դիրքը, իր եկամուտը, սկսեր է աղքատանալ ու ծախսել, որովհետեւ չեր կորցրած իր շռայլութիւնը եւ ծախսելու իր սէրն ու վարժութիւնը, միեւնոյն ժամանակ Վրաստանի հայը սկսել է հարստանալ, տէր է դարձեր ազնուականներու կողմէն ծախսուած շէնքերուն, կայցերուն ու հողերուն, եւ ստացեր է աչքի իյնող դեր, ծայն եւ ազդեցութիւն Թիֆլիսի մէջ, եւ ճիշդ այդ պատճառով ալ դարձեր է բնական կերպով վրացական վերին շերտի աչքին փուշը:

Եթէ վրան աւելցնենք ոուսներու «Բաժնէ՝ որ տիրես»-ի սկզբունքով կրակին վրայ լեցուած իւղը լրագրութեան միջոցով, վերջի տասնեակներու ընթացքին, պարզ կը դառնայ այն նեղսրտութիւնն ու անբարեացակամութիւնը, որ ունի վրացին հայուն հանդէա: Մեր անկախութիւններու կարծ ընթացքին, բացի կարծատեւ քաղաքական-զինական ընդհարումէ մը, որ ստիպուած ենք եղեր ունենալու իրարու հետ, ունեցած ենք նաեւ շատ աւելի երկարատեւ ու սիսրեմատիկ, այսպէս ըսուած, քաղաքացիական պատերազմ մը, հալածանք մը, լուրջ ու կանոնաւոր կերպով տարուած, հայ տարրի, հայ սեփականութեան եւ հայ ազգութեան դէմ Վրաստանի մէջ:

Մարդիկը շատ պարզ ու կտրուկ կերպով մեզի վրնտել են ուզած իրենց քաղաքներէն՝ «գացէ՛ք ձեր երկիրը, թողէ՛ք մեզի մեր գոյքերն ու մեր ինչքերը», իսկ հայ գիւղացիութիւնը ընդհակառակը ուզած են պահել իրենց մօս՝ աքսորելով հայ դպրոցն ու հայ լեզուն, եւ հայութիւնը նկատելով իբրեւ «Լուսաւորչական վրացիներ»: Պարզ է, որ այս բոլորը չափազանց պիտի դառնացնէր եւ առաջացնէր Վրաստանի հայութեան մէջ ուժեղ ցանկութիւն մը ոուսներու վերադարձին, զուտ տեղական-անձնական պատճառներով, որով եւ աւելի եւս ատելի դառնար վրացիին:

III. Մենք ու Վրացիք Թուրքիայի հանդէա

Այս բոլորի իրար օղակուող տպաւորութեան տակ առաջին հայեացքով կը կարծես, որ մեր ու անոնց մէջ լուրջ հակադրութիւններ ու հակառակութիւններ կան: Բարեբախտաբար, շատ աւելի տեղական ու մասնակի են մեր ընդհարումները, շատ աւելի

Երկրորդական ու համեմատաբար դիւրին հարթուելիք մեր փոխադարձ դժգոհութիւնները, եւ ընդհակառակը, շատ աւելի հիմնական ու անխուսափելի մեր փոխադարձ կապը:

Իրողութիւնն այն է, որ հայութեան գոյութիւնը նոյնքան անհրաժեշտ պետք մըն է վրացութեան համար, ինչքան վրացութեան գոյութիւնը հայութեան համար: Այդպէս ալ մեր անկախութիւններուն ստեղծումը ունի ներքին խոր առնչութիւն ու փոխադարձ ազդեցութիւն:

Ամբողջ Մերձավոր Ասիայի մէջ հիմա մենք ու վրացիք ենք, որ մնացեր ենք իբրեւ քրիստոնեայ ժողովուրդ, մնացածը նահմետականութիւն է: Կովկասը, Փոքր-Ասիան, Յիւսիսային Պարսկաստանը եւ Միջին-Ասիան բոլորը թուրանական զանազան ժողովուրդներ են, մենք ենք ու վրացիք տարբեր միւսներէն եւ ցեղակից իրարու: Եւ մենք ու վրացիք միասին առաջ նորէն շատ քիչ ենք մեզի շրջապատող թուրան-մահմետական ընդիանուր ճնշումին դէմ պաշտպանուիլ կարողանալու համար, որուն դեկավարն ու հրամանատարը կ'ուզէ դառնայ Թուրքիան:

Եթէ հայութիւնը սրբուի իր վերջին ապաւն Սեւանի բարձրաւանդակէն, Վրաստանը կը մնայ բոլորովին մերկ ու մինակ այդ յիսորտացող ալիքներուն դէմ, եւ անզօր թէ՛ թուռվ, թէ՛ ուժով, թէ՛ քաղաքակրթութեամբ եւ թէ՛ տնտեսութեամբ: Եւ դիմանալ չի կրնար, նոյնիսկ եթէ իր կեանքը իրեն բաշխեն թուրքերը, իսկ որ թուրքերը այլեւս այդ տեսակ «ախմախութիւն» ընելու բնաւ տրամադիր չեն, ահա՝ ապացոյցը, ոչ միայն հայկական, այլ ընդիանուր քրիստոնեական ջաղուերն ու հալածանքը եւ Պոնտոսի մէջ, եւ Զմիւրնիա, եւ Կիլիկիա եւ ամէն տեղ: Յամենայն դէպս անկախութեան նաևին երազելը այդ թուրքական աշխարհակալութեան մէկ անկիւնը կծկուած՝ կ'ըլլայ կատարեալ երեխայութիւն, ոչ միայն Թուրքիայի նման ոչնչացնելը սիրող ու յետադիմական պետութեան մը դիմաց, այլ ընդիանրապէս ամէն քիչ թէ՛ շատ իր մէջը ուժ զգացող եւ նոյն պայմաններուն մէջ գտնուող տիրապետութեան մը հանդէա: Եթէ հայութիւնը ջնջուի, հերթը Վրաստանին է անխուսափելի կերպով՝ Երեւան, Դիլիջան ու Լոռին գրաւողը չի կրնար Թիֆլիզը հանգիստ թողնել, չի կրնար Բաքու-Բարում գիծը իր ձեռքը չառնել, բացարձակ անկարելիութիւն մըն է թէ՛ տնտեսական, թէ՛ քաղաքական եւ թէ՛ խլելտիրելու ախորժակի:

Եթէ Վրաստանը անբարեացակամութիւններ ու դժգոհութիւններ ունի մեզի դէմ, շատ աւելի մեծ չափերով այդ դժգոհութիւնները եւ վախերը ունի իր ծախի Աստրելյանի եւ իր աջի Թուրքիայի դէմ: Այն շատ մեծ տարբերութեամբ, որ մեզի հետ ունեցած վէճի հիմքը էապէս տնտեսական է, եւ հարթելի, եւ ինքն է յարձակողը, մինչդեռ թուրք ու թաթարին դէմ հակառակն է, յարձակողն ու սպառնացողը անոնք են եւ վէճը հողային ու շատ լուրջ՝ մէկ կողմը ամբողջ Աճարիայի հարցն է, միւս կողմը՝ սքանչելի ջրոդի հողեր Զաքարալյայի շրջանին մէջ:

Այնպէս որ՝ Վրաստանի ղեկավարները, շատ աւելի ազատ ու յարմար քան մենք, շատ բնական ու շատ խելացի կերպով կրնան մշտական յարաբերութեան մէջ ըլլալ Թուրքիայի հետ, թուրք դժները բաց պահել ու «բարեկամ» ըլլալ՝ հնար եղածին չափ օգտուելու, հնար եղածին չափ ամէն վիճակէ օգուտ քաղելու ցանկութեամբ: Բայց անոնք երբեք չեն կրնար ցանկալ, որ թուրքերը տէր դաշնան Շայաստանի, ուրիշ խօսքով ամէն կողմէն խեղդեն Վրաստանը: Եւ կասկած չկայ, որ ինչքան ալ չսիրեն ռուսները, երբ գայ կտրուկ երկրնտրանքը ու կանգնի իրենց դէմ՝ կամ թուրքերու լուծը կամ ռուսներու, հոն ալ ոչ մէկ վարանում չի մնար, ինչպէս եւ մեզ նօտ: Որովհետեւ Թուրքիայի լուծ չկայ ասկէ ետքը՝ ատիկա կը նշանակէ հայրենիքի ու ցեղի վերջնական ոչնչացում, այսինքն՝ ապրած ժողովուրդի մէկ մասը պէտք է մնայ ու դաշնայ թուրք, միւս մասը պէտք է ցրուի ու դաշնայ իրեա:

IV. Մենք ու Վրացիք Ռուսաստանի հանդէա

Ինչպէս որ խորքէն դիտած մեր ու Վրաստանի վիճակը նոյնն է թուրքին համուտա, այդպէս ալ նոյնն է ըստ էռլեան մեր երկութի դիրքն ու բախտը ռուսներուն դէմ: Մեր ու Վրացիներու անկախացման ջանքերը, յոյսերը եւ ցաւերը անտարակոյս երթան պիտի զոյգ ու նոյն ճամբով, ինչպէս շատ բնական կերպով եղեր է մինչեւ հիմա: Եթէ ռուսը որեւէ աստիճանի ինքնուրոյնութիւն ստիպուի զիջիլ մեզնէ մէկուն, անկարելի է, որ նոյնը չընէ եւ միւսին, արդէն զիջելու պատճառներէն մէկն ալ ըլլալու է կովկասնան բոլոր ժողովուրդներուն միաժամանակ ձգտումը: Եւ եթէ նոյնիսկ «խորամանկ» պոլիտիքայով որոշ ժամանակ մը մէկուն կամ մէկալին դիտմանք

չի տան նոյն ազատութեան չափը, ինչ որ արդէն զիջած են միւսին, մէկուն զիջած ըլլալը արդէն ինքնին դրդում ու ապահովութիւն մըն է օր մը, ուշ կամ կանուկս, նոյն տեղը հասնելու: Այնպէս որ՝ կիսանկախ կամ քառորդ անկախ Վրաստանի մը ճանաչումը քայլ մը առաջ ըսել է նաեւ Հայաստանի համար, եթէ նոյնիսկ Ենթադրենք, որ այդ քայլը միասին չարինք:

Եւ ճիշդ ասոր համար է, որ Հայկական հարցը, որ այսքան տարի է միջազգային սեղաններուն վրայ կը քաշքչուի, որոշ աստիճանի նաեւ վրացական հարց է: Եւ մեր յեղափոխական ճիգերն ու այնքան զոհերը, սխալ ըրած չենք ըլլար, եթէ ըսենք, որ աշխատած են նաեւ Վրաստանի ապագային համար, ընդհանրապէս Կովկասի ազատութեան համար, ի հարկի՛, եթէ հարցին նայինք շատ վերերէն եւ օրուան նեղ իրականացումէն դուրս գալ կարողանանք: Եւ իհմա ալ, Ենթադրելով, որ որոշ ինքնուրոյնութիւն մը ճանաչուի Հայաստանի համար ռուսական իշխանութեան կամ գերիշխանութեան տակ, ատիկա արդէն գործնական քայլ մը կը դառնայ նաեւ Վրաստանի համար:

Թէ՛ մենք եւ թէ՛ վրացիք պէտք է պինդ բռնենք այն ամէն մէկ պատառ ինքնավարութիւնը, որ փրցնել կարողանանք պատմական պայմաններուն ճանկէն: Եւ յենուած այդ արդէն ձեռք բերուածի վրայ, եւ իրարու հետ միշտ զուգընթաց, ջանալու ենք փրցնելու մեր անկախութեան երկրորդ կտորը՝ մինչեւ որ կանաց-կանաց իրարու հետ, իրար օգնելով, իրարու յենուելով եւ իրար հետեւելով, տիրանանք մեր լիակատար ազատութեան:

Եթէ ռուսին տեղը, յանկարծ պատմական դէպերու շրջումով, նորէն զան անզլիացիք, պատահելիքը նոյնն է, թէեւ անշուշտ աւելի արագ ու աւելի թեթեւ իր ընդհանուր առումովը: Բայց նոյնն է ուղին ու եղանակը՝ մենք պիտի ձեռք բերենք մեր լրի՛ անկախութիւնը անզլիական իշխանութեան ձեռքէն, հետզհետէ, մաքառումով եւ կովկասեան ժողովուրդներու միահամուռ աշխատանքով:

Եթէ ռուս-անզլիական խոշոր ընդհարումի մը հետեւանքով՝ մեր կարծածէն աւելի շուտ լրի՛ ազատութիւն իյնայ մեր ձեռքը, հոդ անզան հաւանօրէն բախտակից ենք ըլլալու Վրաստանին: Որովհետեւ շատ դժուար է Ենթադրել դաշնագիր մը, որ անկախ ու ազատ Հայաստան մը պիտի պարտադրէ Ռուսաստանին, ռուսներուն ձեռքը թողնէ Բաթումը եւ այն, համեմատօրէն, շատ փոքրիկ հողամասը, որ մնալու է Հայաստանի, կովկասեան շղթայի ու Սեւ ծովուն

մէջտեղը: Եւ, ընդհանրապէս, անկախ Հայաստանը միայն մէկ մասն է Ռուսաստանի ու Անգլիայի միջեւ քաշուելիք պատին: Մեր անկախութեամբ, ճիշդ է, Անգլիան կը գոցէ ռուսներու ճամբան դէպի Պարսկաստան ու Պարսից ծոցը: Այնպէս որ՝ եթէ դէպքերու խաղով, դուրսի ճնշումով եւ առանձին կերպով, գլուխ գայ լրիւ անկախ Հայաստան մը, ատիկա կ'ըլլայ առաւել կամ նուազ ժամանակաւոր վիճակ մը, թերի կացութիւն մը, որ պիտի լրացուի ներքին ու արտաքին ջանքերով, Վրաստանի ու Ատրբեյջանի անկախացումով:

Եթէ մեր ու վրացիներու վրայէն անդին նետենք օրուան բերած պատահական ու երկրորդական խորթութիւնները, իր խորքին մէջ այնքան նոյն ու նման է մեր ու անոնց դիրքը Մերձաւոր Արեւելքի վարող ձգտումներուն եւ հոսանքներուն խաղին մէջ, որ մենք ու անոնք անկարող ենք զատ ու տարբեր քաղաքականութիւններ ունենալու, որ մենք ու անոնք անկարող ենք զանազան ճամբաներ բռնելու, որովհետեւ չկան այդ զանազան ճամբաները, եւ որ մենք ու անոնք անկարող ենք իրարու յաջողութեանը չուրախանալու, մեր ջանքներուն մէջ իրարու հետ չըլլալու ու իրար չօգնելու:

Այս բոլորը, եթէ մենք գիտակցութեամբ չընենք, պիտի ընենք բնազդորէն, ինքնին, իբրեւ բնական որոշ տուեալներու բնական որոշ հետեւանք:

Բ. ՄԵՐ ՈՒ ԱՏՐԲԵՅՋԱՆԻ ԿԱՊԸ

I. Հին ու Նոր Ռւղիներ

Ատրբեյջանի մէջ է ինկած այն չափազանց կարեւոր ճամբան, որ նախապատմական ժամանակներէն սկսած մինչեւ իհմա եղած է միակ դուռը սկիւթական տափաստաններէն Մերձաւոր Արեւելք անցնելու հանար, իին նշանաւոր նորայ-Պահակը: Այսինքն՝ այն աւագուտ հողի ներ շերտը երկար տարածութեամբ, որ կովկասեան լեռներն ալ մոռցեր են վերցնելու իրենց փէշերուն վրայ, ինչպէս եւ Կասպից ծովը իր ալիքներուն ծոցը:

Այդ ճամբով են խուժեր քաղաքակիրք Ասիայի վրայ վայրենի սկիւթական ցեղերը, ալանները, կինքրները եւ ուրիշներ, ատիկա է եղեր միջին դարերուն թաքարներու ու մոնղոլներու հաղորդակց-

ութեան ուղին իրենց հիւսիսային ու հարաւային մասերուն մէջ, այդ ճամբով է, որ ժը դարու կեսերէն արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը ռուսաներուն հետ նորէն ուտք կը դնէ մեր ասիական հողերը, եւ իհմա ալ այդ ճամբով է, որ կ'անցնի միակ երկաթուղային գիծը Կովկասը Ռուսաստանին կապող:

Ատրբեյշանի առաջին բացառիկ կարեւորութիւնը այդ դրւոն է՝ ինչքան ատեն որ դրւոք որեւէ աստիճանի դիտաւորութիւններ ունենայ Կովկասի, Պարսկաստանի եւ ընդհանրապէս Մերձաւոր Արեւելքի սահմաններուն ու հարցերուն վրայ, այդ դրնէն ծեռք Վերցնել չի կրնար: Յոտէկ է, որ պիտի վազեն հարաւ իր բանակներն ալ, իր ապրանքներն ալ, իր տիրապետութիւնն ալ, իր ընդարձակ ծրագիրներն ալ:

Ատրբեյշանի երկրորդ բացառիկ կարեւորութիւնը իր նաւքն է: Եթէ Անգլիան ու Աներիկան եւ ուրիշները աշխարհիս հեռաւոր ծայրերէն անտարբեր կերպով առնել չեն կրնար Բաքուի նաւքին հոտը, ի՞նչ զարմանալու բան կայ, որ Ռուսաստանը իր քիթին տակ ու իր ծեռքին մէջ ունեցած այդ չափազանց կարեւոր հարստութիւնը ծեռքէ հանել պիտի չուզենայ:

Երրորդ, եւ ո՛չ նուազ, հրապոյր մըն է Ատրբեյշանի մէջ Կուրի ու Երասխի հովիտներուն արգաւանդ հողը, մասնաւորապէս յարմար՝ բամպակի մշակութեան, եւ ընդհանրապէս երկրագործութեան «կապիտալիստական» շահագործման համար:

Այսպէսով՝ Ատրբեյշան կը նշանակէ տնտեսական բացառիկ հնարաւարութիւններով օժտուած երկիր մը, չափազանց կարեւոր աշխարհագրական դիրքով, ուր կ'ապրի երկու միլիոնէ աւելի մահմետական խառնազգ բնակչութիւն մը, որ ո՛չ իր մտաւոր պատրաստութեամբ, ո՛չ իր սեփական տնտեսական կարողութիւններով հնար ունի այդ բոլոր օգտագործելու՝ երկիր մը, որ կովկասեան բոլոր մասերուն մէջ ամենէն աւելի կը հետաքրքրէ եւ ռուսաները եւ անգլիացին եւ բուրքերը, եւ որուն վրայ տնկուած են ամէնուն աչքերը:

Իր ապագային վերաբերմամբ առջեւը կայ երեք կարելիութիւն:

1. Թուրքիան կ'արշաւէ Կովկաս, կ'ոչնչացնէ հայութիւնը, կը խեղդէ Վրաստանը, կը ստեղծուի նորէն մեծ Թուրքիա մը, որուն մէկ ծայրագաւառը կը դառնայ Ատրբեյշանը: Կ'ազատուին անիծուած կեավուրներուն տիրապետութենէն եւ կը դառնան թուրք փաշաններու ու նահանգապետներու երջանիկ հպատակը:

2. Կուգայ նորէն Անգլիան եւ իր տնտեսական ու քաղաքական գերիշխանութիւնը կովկասեան մասերուն վրայ, եւ կը վերստեղծուին տեղական հանրապետութիւնները, իբրեւ «անկախ» պետութիւններ, ի հարկէ՝, անգլիական ձեւի:

3. Ուուսը տեղէն չի շարժիր եւ կովկասը կը մնայ իր տիրապետութեան տակ, ինչպէս մինչեւ հիմա: Ասրբեյջանը կը կազմէ կովկասեան ժողովուրդներուն մէկ մասը, եւ այդ ժողովուրդներուն հետ միասին կը նկրուի հիմնելու եւ ընդլայնելու իր տեղական, ազգային ինքնավարութիւնը, ձգտելով հասնիլ աւելի լրիւ անկախութեան մը:

Այս երեքն առաջինը հին ճամբան է, հին հոգեբանութիւն, կրօնական ու ցեղական դարաւոր ատելութիւններու վրայ հիմնուած ու արմատացած հակում, որով եւ, բնականաբար, աւելի տարածուած եւ աւելի հանակիրներ ունեցող մահմետականութեան մէջ: Մանաւանդ քառասուն տարիէ ի վեր Թուրքիայի կողմէն այդ ուղղութեամբ թափուած ճիգերը, ուղարկուած պրոպականտիստները, մզկիթներուն մէջ քարոզները, հիմա ալ բոլշեվիկներու կարճատեսութեամբ ստեղծուած խառնափնդորութիւնը կովկասի մէջ, ինչպէս եւ քենալականներու երես առնելը, աւելի եւս կ'ուժեցնեն այդ տրամադրութիւնը Ազրբեյջանի մէջ այս վայրկեանիս:

Վերջին երկուքը նոր ճամբաններ են, նոր ձգտումներ ու նոր հոգեբանութիւն, տրամագօրիէն հակառակը նախորդին: Մէկոյի դնել ցեղային ու կրօնական հարցերը քաղաքականութեան մէջ եւ կապուիլ քու հայրենիքիդ մէջ քու քովի ապրող ժողովուրդներուն հետ՝ ձեռք բերելու հանար քու ուղոյն սեփական անկախութիւնդ:

Թեև շատ աւելի փոքրաթիւ, բայց կայ Ասրբեյջանի դեկավարներուն մէջ եւ այս երկրորդ տիպի հոգեբանութեան մարդիկ: Մասսամբ եւրոպական կրթութեան հետեւանք, մասսամբ երկար կենակցութեան քրիստոնեայ տարրին հետ, մասսամբ արդիւնք իսկապէս անկախ ապրելու ձգտումին, իր սեփական ինքնուրոյն կեանքովը ապրելու պահանջին, եւ մասսամբ ալ արդիւնք այն խոր համոզումին, թէ օսմաննեան Թուրքիայէն լուրջ ու տեւական ոչինչ դուրս գալ չի կրնար, նոր կոտորածներ, կռիւներ ու տակնուվրայութիւն, որուն յաջորդ օրը գալու է նորէն կամ ռուսը կամ անգլիացին, եւ ես է քշելու օսմանցիները իրենց անկիւնը:

Այսպէսով՝ Ասրբեյջանը կրնայ երթալ երկու բոլորովին իրար հակաղիր ճամբաններով, հարցը դեռ վարանքի մէջ է, եւ հո՞ս ալ,

ինչպէս այնքա՞ն-այնքան ուրիշ բաներու մէջ, վերջնական որոշումը կայացնողը պիտի ըլլան ուժն ու յաջողութիւնը: Եթէ Թուրքիան յաջորդի Կովկասը գրաւելու՝ Աստրեյջանը ուզէ-չուզէ կապուած է օսմանցիներու պոչին, եւ իր վիճակը մեզի համար այլ եւս հետաքրքիր չէ: Յակառակ պարագային ատրբեյջանցին ալ, ինչպէս եւ հայն ու վրացին, ինկած է ըլլալու նոյն ռուսական կամ անգլիական իշխանութեան կամ գերիշխանութան տակ, նոյն ու նման տնտեսական ու վարչական պայմաններու մէջ, նոյն ձգտումները իր հոգին խորքը եւ նոյն ճամբան իր առջեւը, որով եւ բնական-օրէն փնտուելու է իր բախտակից եւ ուղեկից ժողովուդներու գործակցութիւնն ու օժանդակութիւնը, ծիշդ ինչպէս եւ հայն ու վրացին:

Եւ Աստրեյջանը մեզմն աւելի է փնտուելու մեր կապն ու աջակցութիւնը՝ ըլլայ՝ ռուսին դէմ, ըլլայ անգլացիին: Որուսը եթէ կրնայ ընել որոշ զիջումներ փոքրիկ ու քրիստոնեայ Յայաստանի մը, Վրաստանի մը, առանց մեծ վախի, քանի որ ասոնք հենց իրենք են, որ կան եւ որեւէ ցեղակից կամ կրօնակից կապեր ու թիկունք չունին դուրսը, նոյն զիջումները շատ դժուար է իրեն համար ընել մահմետական-թուրանական ժողովուրդի մը, որ դիւրութեամբ կրնայ դառնալ գործիքը դուրսի թուրքութեան ու մահմետականութեան: Իսկ միւս կողմէն ընել որեւէ զիջում հայուն ու վրացիին առանց նոյնը ընելու ատրբեյջանցիին՝ պետականօրէն գրեթէ անկարելի բան է: Գալով անգլիացիին թէեւ առաջին իսկ վայրկեանէն տալու է անկախութեան բոլոր արտաքին ձեւերն ու երեւոյթը, պարզ է սակայն, որ Բաքուի ու Կուրի հովիտին նման առաջնակարգ հարատութիւններու բոյնը ձգել չի կրնար տեղական կառավարութեան մը ձեռքը: Եւ Աստրեյջանը շատ աւելի յամառ ծանր մաքառումներու կարիք պիտի ունենայ իր օձիկը իսկապէս ազատելու համար, քան տնտեսապէս աւելի համեստ Վրաստանը եւ անհամենատ աւելի համեստ Յայաստանը:

II. Յայաստանի ու Աստրեյջանի Մէջ Եղած Լարումը

Ինչքան ետ-ետ երթան Թուրքիայի սահմանները դէպի Արեւմուտք՝ ըլլայ՝ որեւէ աստիճանի ինքնուրոյն Յայաստանի մը կազմութեամբը, ըլլայ՝ այդ հողամասերու պարզ միացումովը ռուսական տիրապետութեան, այնքան աւելի կը պարզուի մթնոլորտը Կովկասի մէջ, եւ այնքան յստակ կը դառնայ այն միակ ճամբան, որ

անխուսափելի է երեք վիճակակից ժողովուրդներուն համար: Ինչ որ հիմա վարանք է ատրբեյջանցի հոգիին մէջ, այն ժամանակ կը դառնայ արդէն պարզ ըմբռնում՝ պան-թուրանիզմը կը կորսնցնէ իր հմայքը եւ ախտրժակ չի մնար օսմանցիներու սրինգովը պարելու:

Աւելորդ է, ի հարկէ, լրջօրէն խօսիլ մեր ու Ատրբեյջանի մէջ եղած ատելութեան ու թշնամութեան մասին, ինչպէս եւ մեր ու Ատրբեյջանի մէջ եղած քաղաքական ոխերու եւ հողային ծանր վէճերու մասին: Որովհետեւ ատոնցմէ ոչ մէկը տեղական պայմաններու պտուղը չէ: Ատոնք բոլորը առաւել կամ նուազ արուեստական արձագանքն են մեր ու Թուրքիայի մէջ եղած կրիւներուն ու հակառակութեան, արդիւնքն են օսմանցիներու տիրապետական տեսչերուն եւ պան-թուրանական քարոզներուն ու գրգռումն: Այս հոգեկան շփոք վիճակէն օգտուեցաւ ցարական կառավարութիւնը եւ փորձեց իր հողին վրայ ալ կռուեցնել հայն ու թուրքը՝ իր դէն ուղղուած դժգոհութիւնները շեղելու ու իրարմով չէզոքացնելու յոյսով:

Երբ Թուրքիա ետ նետուի, երբ հայութիւնը վերջնապէս ազատուի Թուրքիայի հետ ունեցած դարաւոր ու անիծուած կապէն ու կապանքէն՝ կը չորնան արդէն ինքնին մեր Ատրբեյջանի մէջ եղած անհիմն դժկամութեան ու անքարեացականութեան բոլոր արմատները: Մանր մունք շահերու ընդհարում ու վէճեր եւ մանաւանդ տիրող կառավարութեան արուեստական կերպով մեզի նորէն իրարու դէն հանելու փորձերը, ի հարկէ, ապագային ալ անպակաս են ըլլալու: Բայց ճիշդ հոդ է, որ պիտի երեւայ մեր ու մեր դրացիներու քաղաքական հաստինութիւնը, որ մեր բռնելիք ընդհանուր ուղղութիւնն ու կապը կարողանանք բարձր պահել մանր ու անցողակի հարցերէն, եւ մանաւանդ չենթարկուիլ տիրողներու պրովոգասիհոնին:

Ինչպէս որ մեր ու Ատրբեյջանի մէջ եղած թշնամութիւնը արդիւնք է Թուրքիայի սաղրանքին եւ հողէկ առաջացած հոգեբանութեան՝ այդպէս ալ մեր ու Ատրբեյջանի իրարմէ ունեցած քաղաքական փոխադարձ անվատահութիւնն ու վախը հետեւանք է Թուրքիայի յարձակողական ծրագիրներուն: Ատրբեյջանը մեզմէ կը վախնայ, որ պինդ կապուած ենք քրիստոնեայ ռուսին, եւ իր ռուսներու դէն ունենալիք մաքառման միջոցին կրնանք զարնել թիկունքէն: Մենք ալ կը վախնանք, որ Թուրքիայի յառաջխաղացման մը միջոցին կը մնանք երկու կրակի մէջ Ատրբեյջանի կողմէն եղած յարձակումով մը: Արդ հենց որ մէջտեղէն վերնայ Թուրքիայի արշաւանքին սպառնալիքը, այսինքն հենց որ թուրքերը ետ շպրտուին

Իգտիրէն, Կարսէն ու Երզրումէն, կը վերնայ մէջտեղէն նաեւ այդ երկուստեք վախը: Ոչ Աստրէյջանը կրնայ ծրագրել ռուսներուն դէն ինքնիրենը դրւոս գալու, որ ետեւի հայերէն վախ ունենայ, ոչ մենք կ'ունենանք մեր հողերուն վրայ Թուրքիայի առաջ սողալը, որ երկիր կրենք մեր թիկունքի կրակէն:

Մեր ու Աստրէյջանի մէջ եղած հողային վէճերն ալ իրենց թէ բուն ծագումը, թէ՛ նշանակութիւնն ու սրութիւնը ամբողջովին կը պարտին Թուրքիայի յարձակողական ձգտումին: Եթէ Աստրէյջանը անդեր է ու կը պնդէ, որ Ղարաբաղը, Զանգեզուրը, Նախշեւանը եւ Շարուրը պէտք է կցուին իր հողերուն, պնդեր է ու կը պնդէ, որովհետեւ Թուրքիան ալ անկէ այդ պնդելը կը պահանջէ: Պահանջողը Թուրքիան է, որպէսզի անընդհատ թուրքական գօտիով նը նախապատրաստուի ճամբան դէպի Աստրէյջան եւ պատրաստուի այն պարանը, որ հայութեան վիզը պիտի փաթթուի խեղդելու համար: Այն վայրկեանին, որ Թուրքիայի գնդերը քաշուին իգտիրէն ու Կարսէն, ինքնին աւելորդ, անկարելի ու ծիծաղելի կը դառնայ Շարուրի, Նախշեւանի ու Զանգեզուրի պահանջը, իսկ Ղարաբաղի խնդիրը կարգադրելը բնաւ անկարելիութիւն չէ, եթէ իսկապէս, որ կարգադրելու ցանկութիւնը ըլլայ երկու կողմէն:

III. Կովկասեան դաշնակցութիւն

Եթէ Կովկասը մնալու է Ռուսաստանի իշխանութեան տակ, ինչպէս եւ ամենէն աւելի հաւանականն է, հայ, վրացի ու աստրէյջանցի ժողովուրդներու կապն ու գործակցութիւնը պարզապէս կեանքի պայմաններէն ինքնին բխող իրողութիւն նը պիտի դառնայ՝ իբրեւ բնական ու անխուսափելի երեւոյթ մը:

Եւ այդ անիրաժեշտ երեւոյթը նոր չէ, որ սկիզբ պիտի առնէ: Մօտ երկու տասնեակ տարի է արդէն, որ ծայր տուած է անիկա, թէեւ մենք խրուած օրուան մանր կոհիւներուն ու հակասութիւններուն մէջ՝ ոեւ դժուարով կը նշնարենք:

Դարու մը ռուսական տիրապետութիւնը, ընդհանուր ոգին, ընդհանուր դպրոցը, ընդհանուր խառն կենակցութիւնը նոյն օրէնքին ու նոյն հողին վրայ, եւ երեքս ալ՝ հաւասարապէս հպատակ նոյն պետութեան, ենթակայ նոյն ու նման ճնշումներու, դժգոհութիւններու ու ձգտումներու, մեզի շատ են մօտեցուցած իրարու, իրած, բերած են իրարու, հակառակ ամէն տեսակի կէս-արուեստ-

ական, կէս-քնական հայ-թրքական, հայ-վրացական ու թուրք-վրացական վէճերու եւ ընդհարումներու:

Եւ տաս-տասնդիմնգ տարիէ ի վեր այդ երեք ժողովուրդներուն վարիչները կարելի է ըսել մշտական եւ տեւական ժողովի են նստած իրարու հետ իրենց փոխադարձ ազդեցութեան շրջանակները որոշելու, եւ իրարու հետ միհասին գործակցաբար Կովկասի թէ՛ տնտեսական, թէ՛ վարչական եւ թէ՛ քաղաքական բախտը վարելու համար: Ոուսական առաջին յեղափոխութենէն ծնունդ առաւ այդ խորհրդակցութիւնը, այդ կովկասեան խորհրդակցութիւնը եւ հենց ռուսներու դեկավարութեամբ ու յարմարումով:

Պատմութիւնը պիտի ըսէ օր մը, որ կովկասեան գենստվօյական խորհրդակցութիւնները առաջին տարտան քայլն էր Կովկասի ուրոյնացման ու անջատման, որ ռուսները ստիպուած էին առնելու, եւ միւս կողմէն երեք կովկասեան ժողովուրդներու առաջին գործնական կապակցումը. ինչքան ալ, որ բնաւ Ոուսաստանէն անջատման նմանութիւն չունէին այդ ժողովները, եւ ընդհակառակը կարծես երեք ժողովուրդներու անհաշտ շահերն էին իրարու բախտուած, եւ աւելի կրիւ ու դժգոհութիւն թողեցին իրենց ետեւէն, քան արդիւնք:

Բայց ասոնք երեւույթի կեղեւն են, դուրսինը, այսօր ամէնուս կողմէն տեսնուածն ու շօշափելին, իսկ ինչ որ երեւույթի միջուկն է, ինչ որ պատմութիւնն է Վաւերացնելու՝ ատիկա կովկասեան երեք ժողովուրդներու գործակցութեան ծայրն է՝ մէկ կողմէն, եւ Ոուսաստանի քայլ մը տեղի տալը կովկասեան ժողովուրդներուն՝ միւս կողմէն:

Այս խորհրդակցութիւններու շարունակութիւնն է երկրորդ ռուսական յեղափոխութենէն ետքը կովկասեան կոմիսարութիւնը՝ կազմուած երեք ազգերու ներկայացուցիչներէն, ասոր շարունակութիւնը կովկասեան կարճատես անկախութիւնը երեք ազգերու գործակցութեամբ, ասոր շարունակութիւնը իրարմէ բաժնուած երեք հանրապետութիւններու անընդհատ բանակցութիւններն ու ճիգերը իրար հետ դաշնակցելու տնտեսական ու քաղաքական հողի վրայ, ասոր շարունակութիւնը երեք փախստական կառավարութիւններու կնքած համաձայնութիւնը արդէն օտար երկինքներու տակ նորէն ճգտելու համար մէր անկախութեանը՝ միացած ուժերով, ասոր շարունակութիւնը բոլցեւիկ մկրտուած երեք կովկասեան խորհրդային «անկախ» կառավարութիւններու ստեղծած Համակովկասեան Դաշնակցութիւնը, իբրև վարիչը երեք հանրապետ-

ութիւններուն համար ալ ընդհանուր եղող տնտեսական ու վարչական հարցերուն:

Անշուշտ, հարցը հոն չէ, թէ գործնական ի՞նչ արժեք ունի իին կառավարութիւններու փախստական անդամներուն ստորագրած թղթին կտորը, կամ թէ իրական ի՞նչ կարեւորութիւն կը ներկայացնէ այդ համակովկասեան խորհրդային դաշնակցութիւնը, եւ թէ ի՞նչ ետեւի մտքերով ստեղծուած է անիկա Մոսկուայի հրամանով ու քաջալերութեամբ: Դարցը հոն է, որ կովկասեան ժողովուրդներու բոլոր եկող ու գացող վարիչները ընդհանուր գործակցութեան մը անհրաժեշտութիւն կը զգան իրարու հետ եւ որոշ կովկասեան անջատ ուրոյնութիւն մը կը զգան ու կ'ընդունին նոյնիսկ իրենք ռուսները: Եւ այս գիծը շարունակուի պիտի անպայման ինչ կառավարութիւն ալ, որ գայ Ռուսաստանի դեկին գլուխը, եւ ինչ պայմաններ ալ, որ ստեղծուին ռուսական կովկասին մէջ: Ամէն պատմական երեւոյթ իր բնական ընթացքը ունի եւ իր աստիճանական զարգացումը:

Կովկասեան երեք ժողովուրդները՝ ձգտելով ամէն մէկը իր ուրոյնացմանն ու անկախութեանը, առանց նկատելու, իրենց այդ նոյն ծիգերովը, միեւնոյն ժամանակ կամաց-կամաց կը քալեն դէափ վիճակ մը, դէափ ընդհանուր աւելի բարձր միութիւն մը, որուն անունն է կովկասեան դաշնակցութիւն, իսկ օր մը, ո՞վ գիտէ, գուցէ եւ կովկասեան հանրապետութիւն:

Այս գաղափարը իինայ մեզմէ ու մեր դրացիններէն շատերուն մէջ տհաճութեան ննան զգացում մը արթնեցնել, շատերը գուցէ թերահաւատ ծամածութիւն մը հանեն իրենց դէմքին, իսկ ռուսները հեգնուտ ու արհամարհուտ ժպիտ մը: Ինչպէս ամէն գաղափար, այնպէս ալ կովկասը կովկասցիններուն թողնելու գաղափարը, ժամանակ կ'ուզէ, որ հասունայ ու գիտակցական դառնայ եւ մեզի համար, որ կ'ապրինք այդ հողերուն վրայ եւ ռուսի համար, որ կը տիրէ այդ հողերուն վրայ: Պատմութեան մէջ սովորական երեւոյթ է՝ այն իրականութիւնը ինչ որ 50-60 տարի ետքը ինքնին հասկնալի ու «բնական» բան մը կը նկատուի, իր նոր ձեւ առնելու սկսած օրերուն եւ ծիծաղելի կը համարուի, եւ անհաւանական, եւ անախորժ:

Ռուսները, իինա ինչքան կ'ուզեն հեգնեն ու ժպտին, օր մը քաշուին պիտի կովկասէն ու մեր երկիրները թողնեն պիտի մեզի՝ այդ օրը գայ պիտի: Դեռ հասած չէ այդ օրը, դեռ հասուն չէ ոչ

գաղափարը, ոչ իրողութիւնը, գուցէ նոյնիսկ վնաս է հիմա անոնց ետ քաշուիլը այս վայրկեանիս: Բայց ժամանակն ու ժամանակի ոգին կը հասունցնեն եւ այդ պսուղը: Ոուսաստանի մէջ ալ անխուսափելի կերպով փոխուի պիտի պետական կազմը, եւ տիրապետական ընթացումը վերածուի պիտի դաշնակցական ձեւի. մանաւանդ, որ բոլոր տիրուած ազգերը հետզիետ աւելի բուռն կերպով պահանջելու են իրենց տարրական իրաւունքը, իրենց ազգային ուրոյնութիւնն ու անկախութիւնը, ինչ զնով ալ, որ ըլլայ:

Եւ ռուսներու աստիճանական նահանջով՝ ստեղծուելու են սկիզբը հաւանօրէն տեղական-ազգային ներքին «անկախութիւններ» ուժեղ կեղրոնական-կովկասեան ռուս վարչութեան մը ձեռքին տակ: Թիչ թիչ կովկասեան ինքնավարութիւն մը՝ երեք կիսանկախ ինքնավարութիւններու դաշնակցութեանք ռուսական վերին հսկողութեան տակ: Վերջապէս կովկասեան կիսանկախ դաշնակցական պետութիւն մը, իբրեւ մշտական դաշնակիցը Ռուսաստանի, որուն յաջորդ քայլն է անկախ ու ազատ կովկասեան դաշնակցութիւնը:

Եթէ կովկասեան երկիրները անցնին անգլիական ազդեցութեան շրջանակին տակ, նորէն հիմնական տարբերութիւն մը չի կրեր մեր երեք ժողովուրդներու գործակցութիւնը, ինչպէս եւ այդ գործակցութեան ստանալիք պատճական զարգացումը: Գլխաւոր զանազանութիւնը ռուսներէն սկիզբն է, մեր ինքնավարութիւններու սկզբնավորումը: Անգլիան արդէն իրացուցած է տեղական կիսանկախ պետութիւններու սիսթեմը, որով եւ անմիջապէս ատիկա կովկասեան ժողովուրդներուն համար ալ կը դառնայ իրականութիւն, առանց աւելորդ մաքառումներու ու դժուարութեան. մինչդեռ ռուսները դեռ նոր պիտի հաշտուին այդ մտքին, դեռ նոր պիտի փորձեն ու իրացնեն, ո՞վ գիտէ թէ, ինչքա՞ն երկար վարանումներով ու տատանումներով:

Սակայն անգլիական սիսթեմն ալ հաշտ է այդ ինքնավարութիւններուն ու կիսանկախութիւններուն հետ մինչեւ մէկ որոշ աստիճանի, ուրկէ անդին նորէն ամէն ինչ պէտք է ձեռք բերուի կեանքի հնաւանդ գենքերովը՝ դիմադրութեանք, կամքով ու կրուով: Եւ այդ պատճառով ալ կովկասեան կիսանկախ պետութիւններու իրարու սեղմուիլն ու իրար օգնելը նորէն պիտի դառնայ անխուսափելի՝ լրի անկախութեան հասնելու մեր ընդհանուր ծիգերուն մէջ:

Այսպէսով՝ ռուսական իշխանութեան տակ մեր երեք ժողովուրդներու կապակցումը աւելի հարկադրական է, աւելի տարեր-

ային, եւ իր գլխաւոր առաջին նպատակը՝ ձեռք բերել ու ապահովել մեզմէ ամէն մէկուն գէք նախնական անկախութիւնը, միայն վերջերը հարցը կը հասնի լրիւ ազատութեան: Անգլիական իշխանութեան տակ մեր երեք ժողովուրդներու կապակցումը չի ունենար այդ տարերային բնոյթը, այլ կ'ըլլայ աւելի գիտակից, աւելի նման կամաւոր դաշնակցութեան եւ աւելի բարձր թոհջը ունեցող նպատակի համար, այն է՝ ձեռք բերելու եւ ապահովելու երեք ժողովուրդներու լրիւ ու իսկական անկախութիւնը:

Կայ աւելին: Այդ երեք ժողովուրդներու մէջ եղած սերտ կապն ու գործակցութիւնը տեղի է ունենալու՝ նոյնիսկ, եթէ արդէն հասած ըլլանք երեքս ալ մեր իսկական ազատութեանը, կամ միասին ու արագ անգլօ-ռուս խոշոր ընդհարումի նը հետեւանքով, կամ առանձին-առանձին իրարմէ տարբեր ժամանակով ու եղանակով: Որովհետեւ մեր զարգացման առաջին աստիճաններուն վրայ եւ մեր լրիւ ազատութեան առաջին շրջանին, երբ դեռ ուժի չենք եկած ամբողջովին, կրնանք մնալ ամէն մէկս մեր պատեանին մէջ չէղոքացած, ան ալ ի հարկէ մէկ որոշ աստիճանի: Բայց քանի մեր թիւը ածի, մեր պետական օրգանիզմը ամրանայ, մեր ուժերն ու բափը աւելնան տնտեսապէս ու կուլտուրապէս, այնքան պահանջ պիտի զգանք մեր խորչերէն ու ծոցերէն դուրս գալու դէպի լայն ու բաց ծովերը, այնքան պէտք պիտի զգանք մէծ նաև մը:

Վրացական, հայկական կամ ատրբեյջաննեան անջատ շոգենակոյլ մը անշուշտ հերիք է Վանի ու Սեւանի ջրերուն համար, ինչպէս եւ Սեւ ու Կասափի ծովերուն պատառ նը եզերքին վրայ: Բայց, երբ արթըննայ տենչանքը բաց ծովերուն, պէտք է կառուցուին շատ աւելի խոշոր նաւեր, խոշոր միջոցներով, խոշոր տարողութեամբ:

Առանձին-առանձին մեզմէ ոչ մէկը չի կրնար այդ կառուցումը, բայց երեքս միասին, մեր թուական, տնտեսական, տեքնիկական ու գինական միացեալ ուժերով կրնանք: Ի հարկէ, երկար գործ է ու դարերու պատմութիւն՝ այդ նաւուն կառուցումը, ինչպէս ամէն մէծ ու կարեւոր պատմական երեւոյթ, եւ որուն վրայ աշխատելու են շատ ու շատ սերունդներ:

Մենք հիմա անոր կազմուածքին առաջին գերանները միայն կրնանք իրարու բերել, եւ այդ առաջին գերանները իրար կապելու փորձերը արդէն իսկ կը կատարուին, աւելի բնազդորէն, քան գիտակցաբար, բայց կը կատարուին:

ԿԵԱՆՔԻ ՊԱՐԱՆՁԸ

Ա. ՀՈՂԻ ԿԵԴՐՈՆԱՑՈՒՄ

Ուժերու կեդրոնացումը ռազմական արուեստի ամենէն հիճնական պահանջն է: Տրամադրելի ուժերու դեպի մեկ կտո մը ու մեկ նպատակ մը ուղղելը ամենէն մեծ գրաւականն է յաջողութեան նաեւ կեանքի առօրեայ կռուին ու աշխատանքին մեց:

Նոյնն է օրէնքը ազգերու քաղաքական ձգտումներու իրականացման ժամանակ: Շատ մեծ առաւելութիւն մը, ուրկէ զուրկ է եղած հայ ժողովուրոք մինչեւ հիմա պատմական պայմաններու բերումով:

Իրաւ է, հայ քաղաքական միտքն ու հայ յեղափոխական աշխատանքը գլխաւորապէս եւ խոչոր չափերով ուղղուած է եղեր թուրքական Դայաստանի ազատագրման կողմը, դեպի արեւելեան վիլայեթները, բայց եւ այնպէս ուժերու, ջանքերու ու ձգտումներու որոշ գնահատելի չափ մը սպառուեր է միշտ մեր զարթօնքի առաջին օրերէն սկսած Կիլիկիայի վրայ:

Ձգտումներու այդ ճիւղաւորմանը քաններորդ դարը աւելցուց երրորդ շատ կարեւոր նոր ճիւղաւորում մը: Ուուսական յեղափոխական ցնցումները, ազգերու ինքնորոշման սկզբունքի հետզհետէ շեշտովիլը, եւ «Ծայրագաւառներու» ազգային ինքնուրոյնութեան պահանջները բերին անխուսափելի կերպով նաեւ ռուսական Դայաստանի այս կամ այն ծեւով, այս կամ այն աստիճանի ինքնուրոյնացման հարցը: Կովկասի բոլոր կուսակցութիւններու ծոցին մէջ, Դաշնակցութեան ծոցին մէջ մասնաւորապէս, սկսաւ քիչ-քիչ մարմին ստանալ Ուուսաստանի հայութեան քաղաքական վիճակով զբաղուելու, Ուուսահայաստանի խնդրին վրայ ուժ թափելու պահանջը:

Մերկ իրականութիւնն այն է, որ մինչեւ Ֆրանսայի Կիլիկիային ձեռընթափ ըլլալը, մինչեւ Լոզանի մէջ եւրոպական պետութիւններու իրենց տուած խօսքը, պատւին ու պարտաւորութիւնը ուժի տակ տալը, հայ քաղաքական միտքն ու ձգտումը ճիւղաւորուած էր երեքի: Զուտ քաղաքական-պատմական պատճառներուն ի հարլէ հիւսուած էին նաեւ կուսակցական ու խմբական շահեր ու հաշիւներ այս մեղաւոր աշխարհի օրէնքովը: Լոզանի դաշնագիրը իր բոլոր հիասթափութիւններուն, իր բոլոր լքումներուն, իր նոր

ցրւումներուն ու նոր տառապանքներուն հետ, հայ ժողովուրդին համար բերաւ գոնէ մէկ հատիկ առաւելութիւն։ Կեղրունացուց հայ ժողովուրդի ուշադրութիւնն ու ակնկալութիւնները մէկ կէտի վրայ։

Այլեւս վեճ չկայ։ Պատմական իրողութիւնները եւ պատմական անհրաժեշտութիւնները ամենէն աւելի ուշ ու դժուար ընթանողներուն համար անգամ այլեւս պարզ է, որ մեր հայրենիքի ապագան, մեր ժողովուրդի բախտը եւ մեր ձգտումներու իրազործումը կախուած են մեր հայրենի հողի այն կտորէն, որուն վրայ դեռ հայ ժողովուրդ կայ նստած։

Յիմա ամենուն յոյսը եւ վերջին յոյսը, կեղրոնացած է Սեւանի ծովակին շուրջը, հոն, ուր խնբուեր է հայութեան վերջին պահեստի ուժը, եւ որ ունի նոյնիսկ քաղաքական որոշ ինքնուրոյնութիւն նը, այսինքն՝ «Կովկասեան» Յայաստանը, «Ռուսական» Յայաստանը, «Խորհրդային» Յայաստանը, ինչպէս որ կ'անուանէ մեզմէ ամէն մէկը ըստ իր քաղաքական հասկացողութեան եւ ճաշակին։ Մեր ձգտումներուն, մեր գոյութեան ու մեր ապագայի վերջին ու միակ յենարանը։ Ապագայ երազներու, ապագայ իրականութիւններու, ապագայ հայրենիքի ու ապագայ ստեղծագործութեան ապրող «կորիզզ», ինչպէս կ'անուանենք ամէնքս անխտիր։

Բ. ԹՈՒԻ ԿԵՂՐՈՆԱՑՈՒՄ

Բայց որպէսզի այդ կորիզզ մնայ կենսունակ, քիչ-քիչ դառնայ առողջ ու աւելի դիմացկուն, եւ կարողանայ հետզիետէ աճիլ, զօրանալ եւ մայր դառնալ ապագայ զարգացման, անհրաժշտ է, որ իր մէջը ամփոփէ հայութեան բոլոր կենդանի ուժերը, անհրաժշտ է, որ հաւաքէ, ժողովէ, կեղրոնացնէ իր մէջ հայութեան ամէն տեսակի կարողութիւնները։

Եւ այդ բացարձակ անհրաժեշտութեան մէջ ամենէն վերը, ամենէն կարեւորը եւ ամենէն էականը բնականաբար իր թուական ուժի կեղրունացումն է։

Եթէ հայութիւնը ապրիլ կ'ուզէ, եթէ իբրեւ ուրոյն ժողովուրդ մը տեւել կ'ուզէ, եթէ իր հայրենիքի վերջին ծուենին տէր մնալ կ'ուզէ՝ պէտք է գործ դնէ բոլոր հնարաւոր միջոցներն ու ջանքերը հոն հաւաքելու համար ամէն կողմ ցրութած իր մասերն ու կտորները, իսկ արդէն հոն եղող կամ հաւաքուած հատուածներուն

համար ալ պէտք է ամէն կերպ աշխատի առաջն առնելու անոնց վերստին ցրուելուն ու հեռանալուն:

Այդո՛ ի՞նչ պայմաններու տակ հայութիւնը կրնայ կատարել իր գոյութեան համար անհրաժեշտ եղող այդ առաջին պահանջը. որոնք են այն պատճառները, որոնք կը դժուարացնեն կամ կը խանգարեն ցրուած մասերու համախմբումը, եւ ընդհակառակը կը դրդեն կամ կը նպաստեն խմբուած տարրերու վերստին ցրումին:

* * *

Առաջին պատճառը ուս պետութեան քաղաքական հաշիւներն են ու ընթանումները:

Բացի թուրքերուն դէմ եղած պատերազմներու միջոցին թոյլատրուած ներզադերէն, որոնք մասամբ անխուսափելի էին, մասամբ ձեռնու էին՝ ուսւներուն նոր գրաւած մասերը չենցնելու համար, մասամբ ալ կը կատարուէին հայ օրուավարներու դրդումով ու ղեկավարութեամբ, մնացած ժամանակը ուս պետական մարդիկը հաշտ աչքով չեն նայած հայերու կեդրոնացմանը հայ սահմաններուն մէց:

Ի հարկէ չեն ցանկար անոնք Կովկասը առանց հայութեան. հայերը պիտանի ապրանք են ու յարմար արիթ՝ նոր արշաւանքներու միջոցին, այլ եւ անհրաժեշտ են թուրքին, թաթարին ու Վրացին դէմ կռուեցնելու համար, վերջապէս անհրաժեշտ են Կովկասի մէջ իրեւ տնտեսական շատ կարեւոր գործօն մը, քանի որ դէռ ուսւները իրենք անկարող են ամէն բան իրենց ձեռքը առնելու: Առանց հայի չեն ցանկար, բայց չեն ցանկար եւ կեդրոնացած հայութիւն թէ՝ արտաքին քաղաքական խաղերէ զգուշանալով,- չէ՝ որ յականական հայկական հարց մը կայ մէջտեղը,- եւ թէ ներքին քաղաքական պատճառով՝ ուժեղ, ընդունակ եւ խմբուած հպատակ տարրերը միշտ անհածոյ են եւ գլխու-ցաւանը տիրապետողներուն համար:

Այդ հոգեբանութեան արդիւնք է ուսւներուն սարքած Վանի հռչակաւոր կեղծ նահանջը վերջի պատերազմի միջոցին, որով քանդեցին թուրքահայութեան վերջին թոյնը եւ ցրիւ տուին Կովկասի բոլոր անկիւնները եւ աւելի անդին մինչեւ Ռոստով ու Խարկով: Եւ այդ հոգեբանութեան արդիւնքն է, որ իհմա խորհրդային հայ հանրապետութիւնը իր դռները պինդ փակեր է Թուրքիայէն փախստական անտուն ու անտէր հայութեան երեսին, հայ բոլշեւիկը

գործիք մըն է միայն, ինչպէս միշտ հայուն առջեւ Հայաստանի դրները փակողը Մոսկովան է:

Եւ ի հարկէ պատահականութիւն չէ Տրոցլիներու եւ Զիչերին-ներու պատրաստակամութիւնը այդ հայերը Վօլգայի ափերը եւ հիւսիսային բեւեր տեղափոխելու. առաջարկը ինքնին, պարզ է, որ լուրջ չէր գործադրուելու տեսակետէն, բայց չափազանց լուրջ էր հոգեբանութեան եւ ցանկութիւններու տեսակետէն:

Այսօրուան Զիչերինները, երեկուան Ստալըրինները, եւ վաղուան գալիքները՝ բոլորն ալ պատրաստ են «օգնելու» հայ ժողովուրդին եւ նպաստելու, որ անիկա փոռուի ամբողջ Կովկասի երեսին եւ Անդր-Կասպեան երկիրները: Թո՛ղ նուազեցնեն իրենց արժեքն ու թիւը իրենց հայրենի սահմաններուն մէջ, եւ թող երթան խառնակելու ու նօսրացնելու վրացական ազգաբնակութեան թիւը Վրաստանի մէջ եւ թաթարներու տոկոսային յարաբերութիւնը Ասորբյանի հողերուն վրայ: Ինչքան իրարու խառնուին, այնքան դիւրին է իրարու թշնամացնելը, իրարու հետ կոռուցնելը եւ մէկով միւսը սանձելը: Եւ հենց այս վայրկեանիս ի՞նչ է պոլշենիկներու զրածը Կովկասի մէջ. թեւ կուտան հայ պաշտօնեաններուն, հայ տնտեսական ձեռնարկութիւններուն եւ հայ առեւտրականին Վրաստանի մէջ, Վրացիններուն քաղաքական ուժ ու դիրք կուտան Բաքուի մէջ, իսկ բուրքերուն պաշտպանութիւն ու հողեր կուտան Հայաստանի մէջ:

Ի հարկէ, այս բոլորը ազգերու «հաւասարութեան», «եղբայրութեան» եւ «անխստրականութեան» ուռուցիկ ու կեղծաւոր Վերակրուններուն մէջ փաթթած: Իրականին մէջ իին արուեստն է: Ժողովուրդները ատելի կը դարձնեն իրարու, որ իրենք աւելի դիւրին կերպով տիրեն:

Եւ այսպէս ալ ըլլալու է վաղը՝ ինչ ռուս կառավարութիւն ալ, որ յաջորդելու ըլլայ բոլշենիկնեան թագաւորութեան: Պակաս կ'ըլլան քիչիկ մը կեղծաւորութիւնը, պակաս կ'ըլլան քիչիկ մը սուտ ու խոշոր քառերը, ինչպէս եւ դերասանութիւնը, բայց ատիկա կ'ըլլայ նաեւ մեր ունենալիք բոլոր շահը՝ մնացածը կը մնայ նոյնը: Թուլացնել ամէն մէկուն ուժը իր հողին վրայ, խառնել բոլորը իրարու եւ կռուեցնել իրար հետ, ահա՝ հնաւանդ ու փորձուած դեղատոնսը:

Եւ ռուսները բնականաբար ուրիշ կերպ վարուելու ալ ո՛չ ինար ունին, ո՛չ հաշիւ: Անոնք չէ, որ պիտի մտածեն հայու ու Վրացիի շահն ու բարիքը: Ասոր համար չէ, որ անոնք եկեր են Կովկաս: Ամէն ազգ կը մտածէ իր դիւրութիւնն ու իր օգուտը:

Մեր շահի ու վիճակի մասին կրնանք մտածել միայն մենք:

* * *

Յայ ժողովուրդը իր հողէն կտրուելուն նպաստող երկրորդ պատճառը ուս պետութեան բռնած հողային քաղաքականութիւնն է՝ իբրեւ բնական հետեւանք եւ գործադրութիւն փոքր ազգերու հանդէա ունեցած իր ընդհանուր քաղաքականութեան: Ուս կառավարութիւնը մէկ կողմէն մեր լաւագոյն հողերը կը տրամադրէ ուս գաղթականներուն, հողային աւելի մեծ չափերով եւ պետական օժանդակութիւններով ու առանձնաշնորհումներով օժոտուած, կամ կը պահէ տրամադրելի՝ գալիք ուս գաղթականութեան տալու համար, իսկ միւս կողմէն ալ կը նպաստ ընդարձակ հողերու կեղրոնացմանը թաքարներուն ձեռքը մեր սահմաններուն մէջ:

Ցարական ռէժիմը կը յենուէր «ազնուականութեան» իրաւունքներուն վրայ, բոլշեւիկները կը գործեն «պրոլետարական» դիմակի տակ, իսկ վաղուան կառավարութիւնը կախուելու է իր նոր յարնարցնելիք հողային օրենքներու առանձգական ծուեններէն: Ինչպէս յայսոնի է՝ օրէնքները միայն այնքան կ'արժեն, ինչքան որ այդ օրէնքները գործադրող կառավարութիւնը արժեցնել ցանկայ, եւ ինչ չափով ու ինչ ձեւով որ արժեցնել ուզենայ:

Իրողութիւնը այն է, որ հայ գիւղացին շատ քիչ հող ունի, եւ անբաւական, եւ վատ հողերը: Եւ երբ իր գիւղին ու արտին կից գտնուող հողերը կը բաշխուին եկուոր ուսներուն կամ կը մնան նոյնիսկ առանց օգտագործնան զանազան բեգերու ձեռքը, հայ ժողովուրդը կը գաղթէ մինչեւ անգամ Շիրակի դաշտին նման համեմատաբար հացառատ կեղրոններէն՝ ալ ի՞նչ ըսելու բան կը մնայ միւս աւելի աղքատ ու աւելի բարձր տեղերու մասին, ուր հազիւ մէկն եօթը բերք կը ստացուի «լաւ» տարին:

Այսպէս էր երեկ, եւ այսպէս է այսօր: Լրագիրները վերջերս կը պատմէին, որ Զանգեզուրի ժողովուրդը սկսեր է պանդխտել դէախ Բագու եւ Անդրկասպեան երկիրները «քաղաքական ու տնտեսական» պատճառներով: Այսպէս ալ ըլլալու է վաղը՝ կը փոխուին ճնշումներու, կողմնապահութեան ու հալածանքի արտաքին անունները, բայց էականը կը մնայ նոյնը, հայ ժողովուրդը իր հողին վրայ օր օրի կը դառնայ անհող ու սակաւահող, որով եւ չի կրնար մնալ իր հողին վրայ:

* * *

Յայուն իր հողէն կտրուելուն երրորդ պատճառը ուս պետութեան ընդհանուր անհոգութիւնն է, ու անկարողութիւնը՝ իր հեռաւոր «Ծայրագաւառներու» տնտեսական հոգածութեան հանդէա:

Ուս պետութիւնը ոչ ժամանակ, ոչ հետաքրքրութիւն եւ ոչ ալ միջոց ունի իր լայնածաւալ տիրապետութեան բոլոր անկիւններուն հոգը քաշելու, ոչ միայն հիմա իր արդի քայլայուած տնտեսութեամբ, պարապ քսակներով եւ անկար մարդիկներով, այլ եւ իր «լաւագոյն օրերուն»: Աս միշտ աչքի առաջ է ունեցած այն կետերն ու մասերը, որոնք մասնաւոր տնտեսական կարեւորութիւն նը կը ներկայացնեն ուս պետութեան համար, շահագործուելու նպատակով: Անոր համար ի՞նչ արժէք կրնան ունենալ տեղական ժողովուրդներու կարիքներն ու ցաւերը, ան ալ Յայաստանի ննան ոչ մեկ մասնաւոր հրապոյր չունեցող լեռնու ու սահմանամերձ գաւառներուն մէջ: Ուսաստանի ներքին նահանգներուն մէջ մտցուցած ընդհանուր բարենորոգութիւններէն մեկ մասը միայն, եւ ան ալ թերի ու կրծատ կերպով, մտած է Կովկաս: Եւ Կովկասի մէջ առնուած այդ քանի մը կիսատ քայլերէն ալ հայկական գաւառներուն միշտ շատ քիչ բաժին է հասած: Անէն լաւ ձեռնարկի վերջին ալիքներուն վերջին փշրանքները միայն հասած են մեր անհետաքրի սարերը, ուր տնտեսութիւնը մնացած է իր հին խեղճ վիճակին մէջ, մինչ տնտեսական արտաքին պայմաններուն ճնշումը եւ ապրելու դժուարութիւնը շեշտուած է օր օրի:

Ահա~ այդ ճնշումն ու խեճութիւնն է, որ միացած հողի պակասին դուրս կը քշէ հայ տարրը իր բնագաւառէն դէահ կովկասեան տնտեսապէս աւելի բախտաւոր մասերը, իր հացը հանելու յոյսերով ու որոնումով:

* * *

Յայ տարրի ցրուելուն նպաստող չորրորդ պատճառն է հայ երկրի կուլտուրական յետամնացութիւնը, որ ամէն տեղ զոյգ կ'երթայ տնտեսական խեճութեան ու լքուածութեան:

Մասամբ կեանքի յարմարութիւններէ դրդուած, մասամբ իրենց գաւակներուն աւելի բարձր կրթութիւն մը տալու ձգտումով, նիւթականապէս քիչ շատ ապահովութիւն ունեցող ընտանիքներէն

շատերը «գաւառէն» կ'անցնին Թիֆլիս, կամ նոյնիսկ աւելի հեռուները, մինչեւ Մոսկովա ու Պետերբուրգ: Նոյն հետեւանքին կը բերէ զանազան պետական կամ մասնաւոր պաշտօններով, գործերով, հացի խնդրով Ռուսաստանի զանազան կողմերը ղրկուիլը, քանի որ իր հողին վրայ ո՞չ այդ հաստատութիւնները կան, ո՞չ այդ գործերը, ո՞չ ալ այդ պաշտօններն ու ռոճիկները:

Ինչպէս ցարերու ժամանակ, այնպէս ալ բոլշեվիկեան դրախտին մէջ, «բարձր» մտաւորականութիւնը կը փախչի Յայաստանէն, որովհետեւ «կը խեղդուի այդ գաւառական մթնոլորտին մէջ», միջակ մտաւորականութիւնը նմանապէս, որովհետեւ կը ձգտի բարձր մտաւորականութիւն դառնալու: Եւ այսպէս ալ պիտի ըլլայ վաղուան Յայաստանին մէջ, ինչքան ժամանակ, որ Յայաստանը իրապէս ըլլայ մէկ «գաւառը» մեծ Ռուսաստանի, ինչքան ժամանակ, որ Թիֆլիսը ըլլայ կովկասեան կեղրոնը մեծ ռուսական պետութեան, ինչքան ժամանակ, որ Բաքուն ըլլայ արդիւնագործական եւ հարստագործական քաղաքը, միեւնոյն պետութեան սահմաններուն մէջ:

* * *

Ուրիշ խօսքով, հայերը իրենց երկրէն քշող, ցրող ու գաղթեցնող չորս գլխաւոր պատճառներն ալ կ'առաջանան նոյն հիմնական պատճառէն, այսինքն՝ որ Յայաստանը կը կազմէ մեծ ռուսական պետութեան մը մէկ մասնիկը: Եւ ինչքան ժամանակ, որ Յայաստանը իրականապէս Ծայրագաւառ մը ըլլայ Ռուսաստանի, այդ պատճառներն ալ շարունակ գործեն պիտի եւ այս կամ այն աստիճանի արգելք պիտի ըլլան հայ ժողովուրդի իր մայր հողի վրայ խմբուելուն, մեր բուռական կեղրոնացմանը:

Սա իրողութիւն մըն է, որ ամէն հայ պարտական է պարզ եւ յստակ ընթանելու: Դաժան իրականութեան հանդէպ աչք գոցելով, բոլշեվիկները գեղեցկացնելով կամ վաղուան Ռուսաստանին վրայ աղուոր ու աժան յոյսեր դնելով՝ ոչինչ չենք շահիր:

Ոազմական խաղերը, ռուս պետական հաշիւներն ու ձգտումները, անոնց կառավարական ու կուսակցական նեղսրտութիւններն ու վախերը միշտ ալ ըլլան պիտի, միշտ ալ նեղեն, սեղմեն ու ճնշեն պիտի մեզի, երբեմն սուր ու ակնյայտնի, երբեմն ծածուկ ու քողարկուած, օր մը աւելի մեղմ ու հաշտ, օր մը աւելի անողոք ու

դաժան՝ նայելով մայր Ռուսաստանի տափաստաններուն վրայ փչող քաղաքական քամիներուն: Օր մը շատ, օր մը քիչ, բայց միշտ յարատեւ, ինչ ծեւի ու ինչ գոյնի ալ որ ըլլայ կառավարութեան հագած գտակը, վայրագութեան շառլախ կարմիրէն սկսած մինչեւ մեռելատիպ ճերնակը:

Յայ ժողովուրդի տեւական արտահոսութեան առաջն առնելու եւ ընդհակառակը, ներհոսանքը նպաստաւորելու միակ միջոցը, միակ իրական պայմանը, Յայաստանի անկախացումն է եւ Կովկասի ազգայնացումը: Պէտք է Թիֆլիսը դառնայ վրացական քաղաք, Բաքուն ատրբեյցանեան, որ հայերը ուզեն չուզեն ստիպուած ըլլան քաշուելու իրենց մնացած հայ հողին վրայ:

Պէտք է հայ երկրին մէջ հայ վարչութիւն մը, որ հոգայ ու գործադրէ բոլոր միջոցները հայ գիւղացիին տնտեսութիւնն ու ապրուստը գոնէ այնչափ մը բարելաւելու, որ խցուին հայութիւնը դուրս քամող ծակերը: Ոչ մէկ ուրիշ վարչութիւն, ով ալ կ'ուզէ ըլլայ, այդ հոգը չի ունենար եւ չի կրնար առնել իր վրայ, ամէն բանի մասին կը մտածէ, բայց հայ տարրը հայ հողէն չբաժնելու մասին չի կրնար մտածեր, որովհետեւ ատիկա զուտ հայ մտածմունք է, զուտ հայկական պահանջ, եւ միայն հայու գոյութեանը համար կենսական ու հիմնական պայման:

Յետեւաբար, ով որ իրօք համոզուած է, թէ ամենաառաջին պայմանն է ատիկա մեր ժողովուրդի ձգտումներուն իրականացնանը, եւ ով որ իր սրտին խորքը արդէն խաչ չէ քաշած ամէն հայ ապագայի ու ամէն հայ ձգտումի վրայ, բնական կերպով փարի պիտի անկախութեան գաղափարին՝ ուրիշ Ելք չունի: Գոնէ այնքան անկախութիւն մը, որ իրաւունք ունենանք մեր գաղթականութեան առջեւ բանալու մեր հայրենիքին դռները, գոնէ այնքան անկախութիւն մը, որ կարող ըլլանք մեր ժողովուրդի հողային խնդիրը արդար ու բնական լուծնան մը ենթարկելու, մեր աշխարհի տնտեսական բարձրացմանը համար մտածել եւ աշխատիլ կարողանալու, եւ այս բոլորի հետեւանքով գործ, հաց եւ իրապոյ ստեղծելու նաեւ մեր մտաւորականութեան համար իր աշխարհին մէջ, իր հողին վրայ:

Յայ ժողովուրդի թուական կեդրոնացումը հնարաւոր է միայն անկախութեան ժամանակ եւ անկախութեան ձգտելով:

Գ. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱՑՈՒՄ

Դայաստանի արդի «կորիզը» տնտեսապէս ողորմելի վիճակի մը մէջ է, գրեթէ մուրացկան: Եթէ այս աստիճան քայքայման ու թշուառութեան պատճառը վերջին տասնամեակի պատերազմական ու յեղափոխական տակնուվոյութիւնն է, յամենայն դէպս մինչեւ պատերազմ ալ գիտենք, որ Կովկասի հայկական գաւառներու տնտեսութիւնը երբեք ալ չէ եղած փայլուն, գոնէ բաւարար, այլ միշտ խեղճ ու աղքատ տնտեսական ընդհանուր վիճակ մը, եւ չարքաշ ու ծայրը ծայրին չեկող ապրուստ մը՝ իբրեւ ընդհանուր պատկեր:

Ինչո՞ւ համար: Չէ՞ որ մեր սարահարթերը առաջնակարգ նպաստաւոր պայմաններ ունին անասնապահութեան համար, կարնատնտեսութեան համար, մեղուաբուծութեան համար, չէ՞ որ մեր աշխարհի հացահատիկը կը բաւէ իրեն, եթէ բոլոր տրամադրելի հողերը օգտագործուին ինչպէս պէտք է, եւ եթէ ընդարձակ ու յարմար տարածութիւնները տրամադրելի դաշնան, որոնք հիմա ինկած են խոպան ու անջրդի, չէ՞ որ մեր երկիրը գովուած է իր այգիներով, բանջարանցներով, ընտիր է իր գինին, իր ոգելից ընպելիներու համբաւը հասած է շատ հեռուներ, եւ յաջող են եղած իր պտուղները կոնսերվի վերածելու փորձերը, եւ չեն պակսիր նաեւ կապիտալին սիրելի բոյսերը՝ բանակ, բրինձ եւ ծխախոտ: Չէ՞ որ այս բոլորի արտադրութիւնը հնարաւոր է արդիւնագործել անմիջապէս հենց տեղն ու տեղը թէ՝ տեղական պէտքերու համար եւ թէ՝ շրջակայքի արտահանութեան: Նոյնն է հարցը եւ պիտինձի, աղի ու քարածուխի վերաբերմանք. մանաւանդ, որ գործարանային աշխատանքի համար մեր երկիրը բացառիկ կերպով նպաստաւորուած վայրերէն է «Ճերմակ ածուխի» տեսակէտէն: Եւ չէ՞ որ վերջապէս, այդ բոլոր ձեռնարկութիւններուն համար հարկ եղող դրամագլուխն ու նասնագէտը չէ որ պակսեր է մեզի՝ Թիֆլիզ, Բաքու եւ ամբողջ Կովկասի մէջ արտադրական, արդիւնաբերական ու ֆինանսական բոլոր գործերու ու հաստատութիւններու մէջ շատ խոշոր տոկոս մըն է կազմած միշտ հայ մասնագէտն ու հայ արդիւնաբերողը:

Այս ինչուին պատասխանող պատճառները նոյնն են ու համապատասխան՝ մեր ժողովուրդի թուական կեդրոնացմանը արգելք եղող պայմաններուն:

* * *

Նախ՝ ժողովուրդը բաւական իոլ չունի իր ապրուստին համար, որովհետեւ քաղաքական նկատումներով լաւ եւ ընտիր հողերը կը տրուին օտարներուն եւ պէտք է տրուին օտարներուն, ինչքան ալ որ արտաքին երեւոյթները փոփոխուին: Որովհետեւ ընդարձակ սարահարթեր կը ծառայեն ու յատկացուած են Կուրի հովիտներէն եւ աւելի հեռուներէն ամառները իր հօտերը վեր քշող քոչուրներու եայլախին, եւ զանազան պատճառներով տիրող տարրին ձեռնտու է, որ այդպէս մնայ: Որովհետեւ կարեւոր եւ ընտիր տարածութիւններ կը մնան անջրդի, քանի որ ռուս պետութեան խոշոր հաշիներուն մէջ լրջօրէն տեղ բռնել չի կրնար Արարատեան պատիկ դաշտերու ռոռգումով զբաղուիլը: Անիկա նոյնիսկ պատրաստ է առանց վարանքի, եղած դաշտերն ալ չորց-նելու՝ Արաքսի ջուրերով Մուղանի ընդարձակ անապատը ռոռգելու համար, որը արդէն բացառիկ արժէք եւ բացառիկ շահաւետ ձեռնարկ մըն է մեծ պետութեան մը համար:

* * *

Երկրորդ՝ ժողովուրդն ու երկիրը պէտք եղած տնտեսական հոգածութիւնը չեն ստանար իրենց բազմադիմի կարիքներուն համար: Պետրոգրատն ու Մոսկուան կը հետաքրքրուին մեր պատառ մը «անպէտք» հողով էապէս միայն իբրև սահման, որուն բոլոր կարեւորութիւնը ռազմական է միայն, ատոր համար ալ միշտաներ կը ծախսուին Կարսի մը համար, որու անրութիւններուն կէսն անգամ պաշտպանելու հերիք չէր Հայաստանի Հանրապետութեն ամբողջ ընդհանուր զօրակոչի ենթարկած բանակը, եւ ուր ամբարուած թնդանօթային ռումբերը տասնեակ մը տարի լիովին հերիք էին մեզի, պայմանով, որ շարունակ կրուի մէջ ըլլայինք:

Ասոր համար ալ մեր հողին վրայ շինուած երկարուղային գծերը չեն շինուած, տեղային պէտքերն ու պայմանները աչքի առաջ ունենալով կամ տնտեսական վիճակի բարձրացմանը յար-մարուելու կամ նպաստաւորելու համար: Ասոնք շատ միամիտ ու ծիծաղելի դատողութիւններ են: Այդ գիծերը շինուած են դէպի թաւրիզ ու դէպի Կարին արշաւող բանակներու պէտքերուն համար եւ ուրիշ ոչինչ՝ Թիֆլիզը Թաւրիզին կապող երկարուղային

գիծը, որ Երեւանի քիթին տակէն կ'անցնի, Երեւան չի մտներ: Հայ հողերն ու հայ պէտքերը, ոչ միայն Պետրոգրատի ու Մոսկովյահի, այլ նոյնիսկ Կովկասի կեղրոնական վարչութեան համար միշտ եղած են խորք զաւակ, շատ անգամ նաեւ չսիրուած ու ատելի:

Այդ Թիֆլիզ նստող ռուս կեղրոնական վարչութիւնը բազմակողմանի պատճառներով իր գլխաւոր ուշադրութիւնը իր անմիջական շրջապատին վրայ էր ուղղած, հիմա ալ հոն է ուղղած եւ միշտ ալ հոն պիտի ըլլայ ուղղած, որովհետեւ բոլոր միւս պատճառները մէկ կողմ թողած, մեծ Ռուսաստանի համար Կովկասի գլխաւոր տնտեսական զարկերակը Կուրի եւ Ռիոնի հովիտներով կ'անցնի, եւ այդ առաջնակարգ կարեւորութեան արտայայտիչն է Բաքու-Թիֆլիզ-Բաքում երկարի գիծը, որը ծնունդ է ոչ թէ ռազմական, այլ տնտեսական անհրաժեշտութեան:

Մեր Երկիրը խորք զաւակ է եղած եւ չսիրուած ու ատելի, նոյնիսկ տեղական պաշտօնելութեան համար, տեղական երկրորդական վարչութեան: Յեռուներէն եկող օտար պաշտօնեան, եւ յաճախ դիտմանք ամէն տեսակի գոյնզգոյն ազգութիւններէ ընտրուած, եւ այդ ազգութիւններու վատհոգի տարրերէն ու տականքէն, միշտ մէկ մտահոգութիւն ունի միայն, որու համար եւ եկեր է՝ հարստանալ: Յոն, ուր հարստանալու, կաշառուելու, կողոպտելու նիւթ կայ եւ հնարաւորութիւն, այդ երկուրներուն համար սիրելի կը դառնան եւ երկիրը եւ ժողովուրդը, եւ մարդիկը կ'ընեն ինչ որ իրենց ձեռքէն կուգայ եւ տեղացին հաշուին համար եւ իրենց գրպանին: Իսկ հոն, ուր մեծ բան մը չկայ խլելու, մեծ գործեր չկան, որ իրենք ալ «իւղոտուին», այդ օտարականները, որոնց ձեռքն է տեղային վարչութիւնը, կը դառնան չար եւ իրենց սրտնեղութիւնը կը հանեն դժբախտ ժողովուրդէն:

Ասոր մէջն է նաեւ անոնց մեզի դէմ ունեցած ատելութեան ու արհամարհանքին գլխաւոր պատճառներէն մէկը: Եւ ասիկա ընդհանուր Երեւոյք է ամէն տեղի համար, ուր տիրող ու տիրուած կայ, միայն հայի ու ռուսի հարց չէ:

Եւ ահա՝ այս հոգեբանութեամբ օտար մարդը, այսպէս դժգոհ ու հակառակ տրամադրուած, ի՞նչ խնամք, ի՞նչ հոգածութիւն կրնայ ունենալ տեղական տնտեսութեան բարձրացնանը համար, եւ կամ ի՞նչ մտածում ժողովուրդի ցաւերուն, խեղճութեան ու կարիքներուն հանդէպ: Ծիծաղելի է նոյնիսկ խօսիլը այդ մասին: Ցարէն, Շումաններէն, Դումաններու քուլիսներէն, Լենինէն, Ցէքա-ներէն ու

Չեքա-ներէն սկսած մինչեւ Կովկասեան կեդրոնական վարչական խողովակները եւ մինչեւ նահանգային ու գաւառակային տեղական մարմիններն ու պաշտօնեաները՝ բոլորն ալ վերջ ի վերջոյ բան մը առնելու, բան մը տանելու, բան մը շահելու մասին կը մտածեն, մէկը պետական տեսակետով, միւսը անձնական:

Եւ եթէ պետական ընդիհանուր տրամադրութիւններուն կամ հաշիւմներուն հետեւելով կ'առնուին որոշ քայլեր տեղական տնտեսութեան այս կամ այն մասը բարելաւելու ու կարկտելու նպատակով, այդ բոլորը կը կատարուի անհոգի, անկեանք, անհետեւողական եւ աւելի ձեւական կերպով, ուրկէ ի հարկէ լուրջ արդիւնք առաջանալ չի կրնար: Եւ օգտուողներն ալ սովորաբար կ'ըլլան կամ տեղական օտարները կամ հայերուն մէջէն ալ հանրային տեսակետով ամենէն անպիտան ու անհամակիր տարրը, որովհետեւ հոս ալ մեծ դեր կը խաղան կաշառքն ու կապերը:

* * *

Դրամագլուխը արագ աճիլ սիրող բացիլներէն է, եւ ուր հնար ու միջոց կայ արագ ու դիրին բազմապատկուելու՝ հոն կը դնէ իր ուռեցքը: Հայաստանի նաման ետ ինկած, ետ քաշուած, աղքատ ու չի հոգացուող գառաւական անկիւն մը ի՞նչ հրապոյր կրնայ ներկայացնել արդիւնաբերողին եւ ի՞նչ դրդում առեւտրականին ու միջնորդին:

Արիեստանոցները, գործարանները, մեծ ու պատիկ առեւտրական հաստատութիւնները, սեղանաւորական տները ուզենչութեն կը վագեն դէպի վարչական ու տնտեսական կեդրոնները եւ ապրանքներու շարժման հանգոյցը եղող կէտերը. արդիւնաբերութեան որոշ տեսակներն ալ, որոնք իրենց բնութեամբ չեն կրնար այդ կեդրոններուն շուրջը խնբուիլ՝ գոնէ կը ջանան կարելի եղածին չափ մօտիկ մնալ դէպի այդ կեդրոնները երկարող երկաք գծին: Եւ հետեւանքը այն կ'ըլլայ, որ հայ շնորհը, հայ աշխատանքը, հայ մտածումը, հայ արիեստն ու արուեստը կը հոսին դէպի Կուրի ու Ռիօնի հովիտները, կը կեդրոնանան Թիֆլիզ, Բաքու եւ Բաքում, ընդհանրապէս Վրաստան ու Աստրէյջան, եւ կը չորցնեն Արաքսի հովիտը: Անոնց հողին վրայ կը շատնան հայ ծեռնարկութիւնները, հոն տեղի հայերը կը հարստանան, կը տիրանան հողերու, կալուածներու, շենքերու, ծայն ու ազդեցութիւն ծեռք կը բերեն հոն

հանրային գործերուն մեջ, որով եւ նախանձ ու խոր ատելութիւն կ'առաջացնեն վրացիին ու ատրբեջանցիին հոգիին մեջ հայուն հանդէա: Այսպէս է, որ մեր աշխատանքը, շնորհքը եւ մտաւորական ուժերը կ'երթան շենցնելու եւ արդիւնագործելու օտարներուն երկիրը, քաղաքները, կը ծառայեն մեր հարեւաններու տնտեսութան բարձրացմանը, գրկելով մեր մայր ժողովուրդը, խելով մեր ժողովուրդին ուժերը, եւ այդ բոլորի փոխարէն ատելութիւն ու թշնամութիւն առաջացնելով մեր ժողովուրդի հասցէին:

Այդպէս ալ հայ առեւտրականը, փոխադրողն ու միջնորդը ոչ թէ հայ բերքն է, որ կ'արտահանէ եւ դուրսերէն բերած ապրանքն ալ Յայաստանի համար չէ՝ կը ծառայէ ու կ'աշխատի Կովկասի համար, Ռուսաստանի համար, Պարսկաստանի համար: Եւ իր դիրքն ու յաջողութիւնն ու հարստութիւնը պարտական է ընդարձակ Ռուսաստանին եւ ռուսական մեծ ու միահեծան պետութեան, որով եւ իր հոգիովը կապուած է ռուսին ու անոր տիրապետութեանը, եւ բնականեն ու խորունկէն հակառակորդ է կովկասեան երկիրներու առանձնացման ու ազգայնացման գաղափարին: Վրաստանի ու Ատրբեջանի մեջ մնալ կարողանալու եւ շահիլ կարողանալու համար անհրաժեշտ է, որ ռուսը ըլլայ հոն իր բանակներովն ու իր օրէնքներովը:

Ի՞նչ զարմանք, եթք վրացին ու թաթարը հայութիւնը իբրեւ հակառակորդ ու արգելք կը նկատեն իրենց անկախութեանը, դատելով ամբողջ հայութիւնը իրենց մէջը եւ իրենց ուսին նստած հայերէն: Իսկ մանր վաճառականն ու խանութպանը իրենց ճարպիկութիւնն ու զձնութիւնը կը պստցնեն Կովկասի սահմաններէն ալ անդին, հարաւային Ռուսաստանի բոլոր կարեւոր կեղրոնները եւ հարաւային գծերու բոլոր կայանները, ամէն տեղ ահազին պրոպագանտ մղելով հայու անուանը, իբրեւ խարդախ, «չարչի» ու կողոպտող ժողովուրդ: Ասիկա է մայր հայրենիքին տուած անոնց միակ որդիական տուրքը:

Պատկերը կը լրանայ, եթէ այս բոլորի վրայ աւելցնենք իր անբաւարար հողովը իր ապրուստը հոգալու անկարող գիւղացին, որ կ'երթայ Բաքու, Բաքուն ու Սեւ ծովու ռուսական նաւահանգիստները «մշակ» դառնալու, այսինքն՝ օրը օրին ապրող եւ սեւ աշխատաւոր: Եւ տարիներու տաժանելի աշխատանքէ ու կեանք մը ետքը իրեն հետ իր գիւղը կը բերէ միայն սեռային հիւանդ-

ուրիւններ, կեղտոտած ու այլանդակուած վարք ու բարք եւ խառնափնդոր դատողուրիւններ, իսկ դրամ՝ շատ չնչին:

Ուրիշ խօսքով, հայ աշխատող ժողովուրդի բոլոր դասերը երկրէն դուրս կը հոսին ուրիշ ժողովուրդներու եւ ուրիշ երկիրներ տանելով իրենց ուժն ու աշխատանքը, իրենց խելքն ու ստեղծագործուրիւնը, առանց ոեւէ օգուտի հայ ժողովուրդի համար, հայ հողին ու հայ տնտեսութեանը. ընդհակառակը, ամէն տեղ կամ վարկարեկելով հայու անունը եւ արհամարհանք առաջացնելով, կամ տնտեսական նախանձ ու ատելուրիւն սերմանելով եւ քաղաքական թշնամուրիւն՝ դէպի հայ ժողովուրդը:

* * *

Մեր լրագրութեան մէջ երեւցեր են միշտ հոս ու հոն առաւել կամ նուազ շեշտով բարի խրատներ, քարոզներ, թէ հայ կապիտալը «պէտք է» երթայ հայ գաւառները, թէ հայ արդիւնագործութիւնը «պէտք է» աշխատի հայ ժողովուրդի համար, եւ հայ ուժերը «պէտք է» ջանան հայ տնտեսութիւնը բարձրացնելու: Այս սիրուն ու դժբախտ «պէտք է»-ները դեռ ասկէ ետքն ալ երեւի շատ պիտի կրկնուին մեր գալիք գաղութային թերթերու սիւնակներուն մէջ, միշտ ալ առանց համոզնունքի եւ առանց հաւատքի, յանենայն դէպս առանց հետեւանքի: Որովհետեւ, եթէ մեր ինժիներները, գործավարներն ու գործատերները, կալուածատերներն ու խանութպանները զուտ ու մաքուր կորուստ մըն են մայր հողին ու ժողովուրդին համար, յաճախ չարիք մըն են եւ անգիտակից թշնամութիւն մը նոյն այդ մայր ժողովուրդի հասցէին, յանենայն դէպս պարտական ենք շեշտելու, որ այդ կորուստը, չարիքն ու թշնամութիւնը անոնք կը գործեն անկախ իրենց կամքէն: Անոնք ուրիշ կերպ վարուիլ չեն կրնար՝ տնտեսութիւնը իր օրենքներն ունի, եւ սիրուն խրատները լուրջ բան մը փոխել չեն կրնար մեր անքնական պայմաններուն մէջ: Որպէսզի հայ աշխատանքը հայ տնտեսութեան եւ հայ երկրին համար աշխատի «պէտք է» փոխուի այդ անքնականութեան արմատը, «պէտք է» փոխուին մեր ժողովուրդի հիւանդ վիճակը առաջացնող պայմանները:

Ինչքան ժամանակ, որ Կովկասը մէկ մասն է ռուսական տիրապետութեան, ինչքան ժամանակ, որ Թիֆլիզը կերրոնն է կովկասեան ռուս վարչութեան, Բաքուն աշխատանքի գլխաւոր

կեդրոնը ռուս մեծ պետութեան ձեռքին տակ եւ Բարումը գլխաւոր դուռը նոյն մեծ պետութեան, եւ ինչքան ժամանակ, որ մեր խեղճ «կորիզը» եւ ինկած ու աչք ինկած եւ սրտ ինկած գաւառական խոլ անկիւն մըն է ընդարձակածաւալ պետութեան փէշին մէկ ծայրիկը, վերի տնտեսական պայմաններոն ոչինչ փոխուիլ չի կրնար: Այսպէս եղեր է շատ բնական կերպով եւ այսպէս պիտի շարունակուի շատ բնական եւ անխուսափելի կերպով:

Այս պայմաններուն տակն անգամ, անշուշտ, կարելի է առնել թերատ ու արուեստական որոշ քայլեր, որոնք արհամարիելի չեն եւ պէտք է առնւին, բայց ատոր համար անհրաժեշտ է գոնէ հոգեբանական խորին փոփոխութիւն մը, սեփական հայրենիքի ուժող զգացում ու գիտակցութիւն եւ ուժեղ վճռականութիւն մը զոհաբերութեան այդ հայրենի անկիւնին համար ու անկիւնին մէջ աշխատելու, որ ուրիշ բառերով ըսել է անկախութեան ձգտում:

Ուպէսզի հայ աշխատանքը կեդրոնանայ Յայաստան, հայ աշխատաւորները հաւաքուին իր ծնող ժողովուրդին ծոցը, որպէսզի մեր բնական ուժերն ու հարստութիւնները մշակուին ու արդիւնագործուին, առեւտրականը սկսի իր մագոզի երթեւեկը Յայաստանէն ներս ու դուրս, որպէսզի մեր հողին վրայ գործարաններ ու աշխատանոցներ բացուին, քսենօֆօննեան գիւղերը հողին տակէն վեր բարձրանան, քաղաքներ հասուննան, հողային աշխատանքի նախապատճական ձեւերուն նոր գիտութիւնը օգնութեան հասնի, հողերը աւելի արդար բաժնուին ու ոռոգուին եւ օգտագործուին, որպէսզի տնտեսական նոր պահանջներ ու նոր ճանքաներ բացուին հայ շնորհին ու մտքի աշխատաւորին առջեւը՝ ամենէն առաջ «պէտք է», որ Յայաստանը ըլլայ անկախ: Գոնէ այնքան անկախ, որ ինքը կարողանայ տնօրինել իր հողային հարցերն ու տնտեսական կարիքները, եւ իր տնտեսական ու վարչական խնդիրներու լուծումը կախուած չըլլայ Պետրոգրատի ու Սոսկուայի հրահանգներէն եւ Թիֆլիզի հրամաններէն:

Առանց այս իիմնական «պէտք է»-ին՝ բոլոր միւս «պէտք»-ները դատապարտուած են բարի ցանկութիւններու սահմանէն դուրս չի գալու: Եւ Յայաստանի «Վերաշինութիւնը», որը հնարաւոր է միայն հայ տնտեսական ուժերու եւ հաստատութիւններու հայ հողի վրայ կեդրոնացումովը, պարզ ինքնախաբէութիւն մըն է եւ սին խօսք մը կը դառնայ առանց այդ անկախութեան:

Դ. ՄՏԱՒՈՐ ԿԵԴՐՈՆԱՑՈՒՄ

I. ՄԵՐ ՄՏԱՒՈՐ ՈՒԺԵՐՈՒ ԿՈՐՈՒՍՄԸ

Մեր հայրենիքի «կորիզը» խեղճ ու կոակ վիճակի մը մէջ է ու կ'ապրի հիւանդ ու գուրկ կեանքով մը, ոչ միայն տնտեսապէս, այլ ընդհանրապէս եւ կուլտուրական եւ հոգեկան հարստութիւններու տեսակյտն: Իր հողին ու տեղին կապուած մնացեր է նորէն գիւղացի դասը եւ տեղական մանր աշխատաւորը, մինչդեռ ժողովուրդի մտաւորականութիւնը, այսինքն՝ աւելի բարձր մտաւոր ու տնտեսական դիրքերու հասած մասը, միեւնոյն ժամանակ ժողովուրդի դեկավար դասը կը կազմէ, ան իր ստուար մեծամասնութեամբ հեռու կ'ապրի մայրենի միջավայրէն, առաւել կամ նուազ չափով կտրուած իր ժողովուրդէն:

Ամենէն առաջ հացի խնդիրը. կրթութիւն ստացած մարդը կամ պաշտօնեայ է դառնալու կամ առեւտրական-արդիւնաբերական գործերու մէջ եւ կամ ազատ արուեստի աշխատաւոր, եւ ստիպուած է երթալու հոն, ուր իր գիտութեան ու պատրաստութեանը յարմար գործեր կան ու հաստատութիւններ: Իսկ այդ հաստատութիւնները հոն են, ուր վարչական կեդրոնն է, պետական եռուն կեանք կայ, տնտեսական կենդանի գործունելութիւն, եւ ուր ահազին բազմութիւն կ'ապրի խռնուած, եւ բազմութիւն մը, որ աւելի բարձր քաղաքակրթական կեանք ու բարդ պահանջներ ունի: Տնտեսապէս յետնեալ եւ վարչապէս գալառական միջավայրը չի կրնար ապրեցնել իր մտաւորականութիւնը՝ ոչ հարկ եղած գործը կայ, ոչ անհրաժեշտ հաստատութիւնները եւ ոչ ալ խնդրուած բազմութիւն, մանաւանդ, երբ այդ մտաւորականութիւնը ոչ իր որակով, ոչ ալ քանակով արդիւնքը չէ տեղական համեստ պէտքերուն, այլ ծնունդն է մեծ պետութեան մը մեծ չափերով պահանջներուն:

Հացի խնդրին զոյգ կ'երթայ վայելքի խնդիրը: Մեծ քաղաքակրթական կեդրոններու կեանքը տեսած եւ ապրած մարդու համար շատ պահանջներ կան, ուրկէ այլեւս հրաժարիլ չի կրնար: Ապրուստի որոշ յարմարութիւններ, կենցաղի ծեւեր, իր նմաններու շրջանակին մէջ ըլլալու ցանկութիւն եւ ընդհանրապէս ընկերութեան մէջ ըլլալու, տեսնելու, խօսելու, շփուելու պահանջ, ինչպէս եւ քատերական, երաժշտական, գեղարուեստական եւ այդ կարգի

զուարծութիւններու որոնում՝ ինչ որ, մեկ խօսքով, կ'անուանենք քաղաքի մթնոլորտ, մանաւանդ մեծ քաղաքի: Մտաւորական մարդուն համար այս բոլորեն գրկուիլը շատ է զգալի, եւ չափազանց մեծ պիտի ըլլայ իր ժողովրդական սկզբունքներուն ուժը, որ կամովին հրաժարի այդ բոլորեն, գաւառական անկիւն մը քաշուելու համար, եւ ասոնք ալ ի հարկէ միշտ պիտի կազմեն մատի վրայ համրուող բացառութիւն մը:

Յացին ու վայելին կ'աւելնայ սովորաբար կրթութեան խնդիրը, իր տղոցն ու աղջիկներուն աւելի «լուրջ» գիտական ու գեղարուեստական կրթութիւն մը տալու կամ իրական կամ մօտայական պահանջը, որը ի հարկէ գոհացնել կարելի չէ Յայաստանի քաղաք կոչուող մեծ գիւղերուն մէջ, ուր ո՛չ բարձրագոյն վարժարաններ կան, ոչ կոնսերվադուար, ո՛չ ալ մարդավարի ուսուցիչ մը կարելի է ճարել դաշնակի, ջութակի, նկարչութեան կամ երգի:

Եւ ինչքան ժամանակ, որ մեր հայրենիքը չունի իր առանձին հայ կառավարութիւնը, վարչական հայ մեքանիզմը, իր քաղաքները, իր սեփական տնտեսութիւնը, իր պետական, դատական, կրթական հայ հաստատութիւնները, մեր մտաւորականութեան համար չէ ճարուելու իր հայրենի հողին վրայ իրեն անհրաժեշտ եղող գործը, իրեն անհրաժեշտ եղող կեանքն ու ընկերութիւնը: Եւ մեր պատրաստուած, կրթուած, ձեռնարկող, ընդունակ մարդիկը միշտ պէտք է լքեն մայրենի հողը եւ պէտք է երթան աշխատելու ու ծառայելու ուրիշ ժողովուրդներու եւ ուրիշ աշխարհներու օգտին:

Ինչքա՞ն, ինչքա՞ն մարդիկ տուած ենք ու կուտանք տնտեսական, վարչական, գինուորական, գիտական ու գեղարուեստական բոլոր ճիւղերուն մէջ, աշխարհի բոլոր ասպարեզներուն վրայ եւ ռուսին, եւ թուրքին եւ Պարսկաստանին եւ Կովկասին եւ ամերիկեան ու երոպական այլ երկիրներուն ու պետութիւններուն: Այս բոլորը զուտ կորուստ նըն է, անչափելի խոշոր կորուստ մը այդ բոլոր շնորհըները ծնող մայր ժողովուրդին համար: Յայութիւնը այսպէսով շռայլօրէն կը վատնէ թէ իր ծնելական ուժերը, թէ ստեղծագործական ու կուլտուրական ուժերը, փոխանակ այդ բոլորը խնբել կարողանալու իր ծոցին մէջ, եւ իր կենսունակութեանն ու բարձրացնանը ծառայեցնելու, իր ինքնութեանն ու ինքնուրոյնութեանը:

* * *

Մտաւորականութեան՝ մայր Երկրէն դուրս մղուելուն զոյգ կ'երթայ նաեւ հայ կուլտուրական ամէն տեսակի հիմնարկութիւններու մեր աշխարհէն դուրս կեանքի գալը: Մեր լրագիրները կը հրատարակուին Հայաստանէն դուրս, մեր տպարանները կը բանին Հայաստանէն դուրս, մեր քիչ-շատ կարեւոր կրթական հաստատութիւնները կը գտնուին Հայաստանէն դուրս, Բարեգործական ընկերութիւնը նստած էր Թիֆլիզ, Հրատարակչականը նմանապէս, Կուլտուրական ընկերութիւնը Բաքու էր, գրական շարժումը նոյնպէս կերդոնացած էր այդ Երկու քաղաքներուն մէջ, մանաւանդ Թիֆլիզ: Յոն են եղեր միշտ մեր թատրոնները, ներկայացումները, Տրամատիկ ընկերութիւնը, ինչպէս եւ հիւանդանոցները, կլուբները, ցուցահանդէսները:

Եւ այդ բոլորէն օգտուողը Եղած է բնականաբար Թիֆլիզի ու Բաքուի հայը: Այդ բոլոր հաստատութիւններն ու ընկերութիւնները Եղած են գաղութային պտուղ եւ գլխաւորապէս գաղութային պէտքերու համար: Անշուշտ, այդ ընկերութիւններու եւ հիմնարկութիւններու աշխատանքին փշրանքները հասած են եւ «զաւառ»՝ քանի նը գիրք, քանի նը մարդ, քանի նը ներկայացում, եւ քանի նը նիւթական ու տնտեսական օժանդակութիւն, բայց ատ չի փոխեր մերկ իրականութենէն ոչինչ: Մեր կուլտուրական հաստատութիւններն ու Երեւոյթները կտրուած են բուն ժողովուրդէն, առաւել կամ նուազ արհեստական են, կիսաօտար եւ ամէն տեղ զգալի է կենդանի հայ շունչին պակասը:

Միակ կուլտուրական խոշոր Երեւոյթը, որ ամենէն աւելի խորը խրուած է Եղեր մեր հայրենիքին ու մեր ժողովուրդին ծոցը, հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնն է, մեր Յ. Յ. Դաշնակցութիւնը, այսինքն՝ այն կազմակերպութիւնը, որուն առաջին ու հիմնական նպատակն է Եղեր միշտ, այս կամ այն ճամբով, ձգտիլ հայ ժողովուրդի ինքնուրոյնացմանն ու անկախացմանը: Բայց մեր յեղափոխական կազմակերպութիւններն անգամ կը կրեն իրենց վրայ գաղութի կնիքը, եւ շատ յաճախ որոշումներ ու ծանրակշիռ վճիռներ են տրուած հեռուէն, գաղութի մարդու հոգեբանութեամբ, օտար շրջապատի ազդեցութեան տակ եւ դրսեցի գաղափարներով, որովհետեւ վարիչ կերպունները եւ դեկավարներէն շատերը անխուսափելի կերպով նստած են Եղեր գաղութներու մէջ եւ աւելի դուրսով եւ օտարով են սնուած Եղեր, քան ներսով ու հարազատով:

Շարժումն ու զարգացումը մեր երկիրը պիտի մտնէր գաղութ-ներէն՝ ասիկա մեր իրականութեան ու պատմութեան ընթացքն է: Եւ անտարակյու աւելի գերադասելի է, որ ունենանք գաղութային թերի ու կիսաօտար քաղաքակրթութիւն մը, քան թէ ոչինչ չունենանք: Բայց եւ այնպէս չնոռնանք երբեք, որ գաղութային մտաւոր-ականութիւնը եւ գաղութային կուլտուրական հաստատութիւնները մեր բուն ժողովուրդին համար կորուստ են կրկնակի ձեւով՝ մեկ կողմէ մայր հողը կը քամուի ու կը զրկուի իր ուժերն, եւ երկրորդ՝ այդ հողէն կտրուած նարդիկն ու հաստատութիւնները կը դառնան կիսահայ, կիսախորթ, անհիթ, անգործնական ու արուեստական:

Այսպէս է եղեր մինչեւ հիմա եւ այսպէս ալ պիտի ըլլայ ասկէ ետքը, մինչեւ որ ժողովուրդն ու մտաւորականութիւնը եւ կուլ-տուրական հիմնարկութիւնները հիւսուին իրարու եւ տաքնան իրարմով միեւնոյն կեանքին մէջ, միեւնոյն հողին վրայ, իսկ ատիկա հնար է միայն այն ժամանակ, երբ ունենանք մեր սեփական անկիւնը, մեր պետութիւնն ու անկախութիւնը:

II. Յայ լեզուի թուլացումն ու խորթացումը

Ազգային շարժում, ազգային գոյութիւն, ազգային ինքնութիւն ըսելով՝ շատերը կը կարծեն հարցը կը վերաբերի միայն հայ լեզուի, հայ գրականութեան եւ հայ եկեղեցիի պաշտպանութեանը, եւ կը մտածեն, որ մեր եկեղեցին, լեզուն ու գիրքը եթէ պահել կարողանանք՝ ատիկա է կարեւորը: Վաճառականութիւնը, արդիւն-ագործութիւնը, պաշտօնն ու աշխատանքը, պետական կազմը, վարչական ներենան, զինուրական ծառայութիւնը, կրթութիւնը, նիստն ու կացը թող ըլլան ռուսական՝ հ՞նչ վնաս:

Դեռ աւելի լաւ՝ մեծ ու ընդարձակ պետութիւնը անհամենատ աւելի լայն յարմարութիւններ ու հնարաւորութիւններ կուտայ անձ-նական յաջողութեան, յառաջդիմութեան ու հարստութեան, եւ շատ աւելի առատ ու բազմատեսակ աղբիւներ ունի անհատական վայելքի: Իսկ ռուս պետութիւնը, փա՞ռք Աստծու, ոչինչ չունի ոչ մեր եկեղեցին դէմ, ոչ մեր լեզուին, ոչ ալ գրքին, մէջէմէջ իրաւ է, եղած են արգելքներ ու հալածանք՝ նաեւ այդ սուրբ երրորդութեան դէմ, բայց անցողակի բաներ են ատոնք, միապետական բռնակալութեան հետեւանք, ռուսը իր ռուսին դէմ երբեմն շատ աւելի խիստ ճնշում-ներ է գործ դրած, ասկէ ետքը Աստուծով ամէն ինչ կը փոխուի:

Այսպէս դատողները գիտակից թէ անգիտակից կերպով պատիկցնելու կը ջանան ռուս պետութեան յարատեւ եւ յաճառ հալածանքը փոքր ազգութիւններու լեզուին, գրքին, եկեղեցին ու կովլտուրական ամէն տեսակի հաստատութիւններուն դէն, եւ ապագայի հանդեպ ալ ինքզինքնին կ'օրորեն շատ վտանգաւոր եւ բոլորվին անհիմն լաւատեսութեամբ մը: Արդի բոլշեվիկեան խմբապետութիւնը էականին ու գործնականին մէջ բոլորովին նոյն ճամբով կ'երթայ նաեւ այս տեսակէտեն հին միապետութեան հետ, եթէ սիրուն ու սուտ բառերն ու արտաքին խարուսիկ ձեւերը մէկդի դնենք: Եւ վաղն ալ, միեւնոյնն է, գալիք հասարակապետութիւնը ուրիշ ճամբայ չունի երթալու: Բայց վայրկեան մը ենթադրելով, որ այդ անմիջական ճնշումն ու հալածանքը տեղի չէ ունենալու գոնե ասկէ ետքի «Երջանիկ ապագային» մէջ, դեռ ասով ալ ապահոված չենք ըլլար սակայն վերի երրորդութեան ո՛չ գոյութիւնը եւ ո՛չ ալ մանաւանդ զարգացումը:

Բաց թղնմելով եկեղեցին, որ քանի կ'երթայ կը կորսնցնէ իր քաղաքական արժեքը եւ իր հին մղիչ ուժը, կանգ առնենք միայն լեզուի ու գրականութեան վրայ, որոնք անշուշտ որ ազգային միացման եւ անկախացման տեսակէտեն շափազանց կարեւոր եւ հիմնական գործօններ են, թէեւ ի հարկէ ո՛չ միակը: Արդ՝ այդ երկութեն ալ, ինչպէս ամէն օրգանական եւ ընկերային երեւոյք, ապրելու, մնալու եւ զարգանալ կարողանալու համար պէտք ունին որոշ պայմաններու, որոշ սնունդի, որոշ խնամքի: Գարշապարհներու տակ տրորելով կամ արմատախիլ փրցնելով չէ միայն, որ անոնք կը փչանամ: Կը խանծին, կը թոռմին ու կը չորնան անոնք, եթէ պակաս է ջուրը, եթէ պակաս է օդը, եթէ պակաս է լոյսը, եթէ պակաս է հողը:

Յայ լեզուն այս վայրկեանին ենթակայ է որոշ զարգացման մը անտարակոյս՝ ունինք արդէն ձեւ առած գրական լեզու մը, դեռ մէկի տեղ դժբախտաբար երկութը, որուն օր օրի կը հարստանան ու կը կանոնաւորուին: Ճիշդ է, բայց ով քիչ մը հայ է հոգիով եւ քիչ մըն ալ երեւոյթներուն խորքը նայիլ գիտէ՝ պարզ է անոր համար, որ մեր արդի գրական ըստած լեզուն, այսինքն՝ դժբախտաբար լեզուները, մէկը քիչ մը աւելի, միւսը քիչ մը պակաս, բայց երկութն ալ ջերմանոցի բոյս են, եւ երկութի մէջն ալ շատ կը տիրէ արուեստական տարրը: Արուեստական եւ իրենց կերտուածքին մէջ եւ իրենց գործածութեան:

Բայց, որ աւելի կարեւորն է մեր մտաւորականութեան ստուար մեծամասնութիւնը, որ հայրենիքն դուրս գաղութներու մէջ կ'ապրի եւ կը մեծնայ օտարներու կրթութեան, գրականութեան ու շունչին տակ, այդ լեզուով չի խօսիր եւ ընդհանրապէս հայերէն չի խօսիր: Շատ շատ երբեմն, եւ ան ալ քիչերը, առտնին ու հասարակ խօսակցութեան մը միջոցին կը գործածեն քառսուն լեզուի կարկտաններով աղճատուած անձոռնի բարելոնեան խառնուրդ մը, որուն «հայերէն» կ'ըսեն իրենք:

Եւ երբ դուրսը մեր մտաւորականութիւնը կը լքէ կամ կ'աղճատէ մեր գրական-արուեստական լեզուն, ներսը բուն ժողովուրդն ալ օր օրի եւ շատ արագ կերպով կը սկսի խառնել լեզուին՝ ռուսերէնը պետական հաստատութիւններու, օրէնքներու, դատարաններու, դպրոցներու, վարչական մեքենայի, առեւտրական, թղթատարական եւ այլ տնտեսական ու գործնական կեանքի հզօր ճնշումին տակ:

Եւ ինչպէս որ դարերու ընթացքին թուրքերու անմիջական ազդեցութեան տակ գտնուած տեղերը հետզհետէ մոռցեր ու լքեր էին իրենց հայերէնը կամ կիսուակէս հիւսեր էին թուրքերէնով, հիմա ալ նոյնը կը կատարուի ռուսերէնի հետ, միայն շատ աւելի արագ ընթացքով: Արդէն լեցուն են բառերը՝ արմատը օտար, հոլովն ու խոնարհումը հայ, արմատը հայ, մասնիկն ու բայական կերտոն-ները՝ ռուս: Բոլոր պաշտօնական, օրինական եւ ընդհանրապէս քաղաքակրթական նորամուտ իրերն ու երեւոյթները ի հարկէ ռուսերէն, բայց եւ շատ ու շատ բառեր, ասոյթներ ու ոճեր, որ ինքը ունի եւ շատ սիրունը, հետզհետէ կը թողնէ, իւրացնելով պետական տիրապետող լեզուի բառերն ու արտայայտութեան ձեւերը: Եւ այս ձեւով խօսուածքը աւելի պատուի է, որովհետեւ մեծաւորներու լեզուն է ատիկա՝ գիւղացին իր շրջապատին մէջ իր դիրքը բարձրացնելու համար կը ջանայ հնար եղածին չափ «ռուսավարի» խօսելու: Եթէ ասոր վրայ աւելցնենք, որ Կովկասի մէջ մինչեւ օրս ժողովուրդին թերանը լիքն է թարար բառերով, ոճերով, երգերով ու կատակներով, իբրեւ հետեւանք դարաւոր տիրապետութեան, կը ստանանք այն լեզուն, որ հիմա կը խօսուի եւ օր օրի խեղճանալու ու խառնակուելու վրայ է: Եւ ուրիշ կերպ ալ չի կրնար ըլլալ, ինչքան ժամանակ, որ այդ ժողովուրդը ստրուկ ու հպատակ է ուրիշ ժողովուրդներու:

Լեզուն ալ մաքրուելու, զտուելու, ազնուանալու եւ բարձրանալու համար պահանջ ունի աղատութեան: Լեզուի զարգացման,

ուժին ու գեղեցկութեան հիմնական պայմանը առօրեայ ու լրիւ գործածութիւնն է կեանքի բոլոր պայմաններուն ու հաստատութիւններուն մէջ՝ մինչեւ որ բոլոր վաշչութիւններու, զինուորական ծառայութեան, կրթութեան, դատարանի, շուկայի եւ անխտիր բոլոր տնտեսական ու պետական հիմնարկութիւններուն մէջ հայերէն լեզուն, հայ մարդը եւ հայու հոգին նստած չըլլան, բժշկութիւն չկայ հայ լեզուի այդ հիւծախտին, ինչպէս որ վերջ ու ծայր չկայ հայ ժողովուրդի տառապանքին ու հալածանքին:

Երբ ունենանք մեր անկախութիւնը՝ կ'ունենանք եւ մեր լեզուի իսկական, բնական ու կենդանի զարգացումը իր հողին վրայ, իր արմատներէն, իր եռութեան ու իր բնութեան խորքերէն:

III. Գաղութային գրականութիւն

Ժողովուրդի մը գրականութեան կեանքը միշտ սերտ կապուած է անոր լեզուի կեանքին հետ: Մեր գրականութիւնը ունի նոյն ցաւը, ինչ որ մեր գրական երկու լեզուները՝ բուն հայ ժողովուրդի գրականութիւնը չեն, քանի որ բուն հայ հողին վրայ մտաւորականութիւն ու մտաւորական կեանք գրեթէ չկայ:

Մեր ունեցածը գաղութային գրականութիւն է, աղճատուած ու կիսովին օտարացած գաղութային մտաւորականութեան մը ծնունդը, եւ իր վրայ կը կրէ յաւելուածական, երկրորդական, այնապէ՞ս, «խարեր համար» կատարուած աշխատանքի մը կնիքը, ոչ անհրաժեշտաբար, ոչ կեանքի բացարձակ պահանջով, ոչ առօրեայ պետք մը ծնած, արդիւնք՝ գաղութային հոգեբանութեան, եւ արտայայտութիւն՝ գաղութային կեանքի: Անենէն շատը՝ գաղութային զբաղումներէ ազատ վայրկեաններուն յետադարձ ակնարկ մը դեպի հայրենիքը, խոդի խայրի պէս բան մը, հայրենիքին ու մայր ժողովուրդին ալ օգտակար ըլլալու գիտակից կամ անգիտակից ճիզ: Թիֆլիսը, որ մեր հայրենիքի դրանն է նստած, ի հարկէ, ամենէն աւելի նպաստաւոր պայմաններու մէջ է եղած, եւ համեմատաբար աւելի կը կրէ իր մէջը հայ շունչ եւ հայ իրականութիւն, բայց միայն համեմատաբար, իսկ միւս գաղութները ինչքան մեր հողէն՝ աւելի օտար, արուեստական ու անհարազատ:

Մեր գիտական գրականութիւնը արդէն հայութեան, հայ լեզուի, հայ պատմութեան ու գրականութեան մասին քանի մը ուսումնասիրութիւններէ շատ անդին չանցնիր: Կան մէկ երկու

առաւել կամ նուազ պատահական թարգմանութիւններ արդէն շատոնց հինգած գիտական երկերու, այլ եւ մատի վրայ համրուող գիտական հետեւողութիւններ կամ ամփոփումներ մեծ մասով դպրոցական գործածութեան համար եւ ընդհանրապէս բաւական խղճուկ ու հինգած բաներ: Բայց միեւնոյն ժամանակը գիտական բոլոր ճիւերուն մէջ ունեցած ենք աչքի իյնող ուժեր, ոմանք նոյնիսկ անուն հանած: Սակայն ատոնք բոլորն ալ աշխատած են ու կ'աշխատին գիտական ու կրթական հաստատութիւններու մէջ եւ կը գրեն ու կը խօսին օտարներու լեզուովը, այսինքն՝ մեր ժողովուրդին համեստ ուժերովը կ'երթան ոռոգելու ուրիշներու հարուստ ու ջրդի ածուները: Եւ ինչքան ժամանակ, որ չունենանք մեր հայ համալսարանները, մեր հայ բարձրագոյն-մասնագիտական վարժարանները եւ տեքնիկ ու գիտական յարակից հաստատութիւնները եւ հայ պաշտօնելութիւն՝ հայերեն գիտական երկը պիտի ըլլայ զարդ մը, բացարիկ բիբլօ մը, յաւելուածական - «ազգասիրական» երկրորդական խաղ մը: Մինչեւ չունենանք մեր անկախութիւնը, մենք չենք ունենալու մեր գիտական գրականութիւնը, այսինքն՝ հայ մտածումի եւ հայ ուսումնասիրութեան հայերեն արտայայտութիւնը հայ միջավայրի ու հայ պէտքերու համար:

Անպէս որ բնական կերպով գեղարուեստական գրականութիւնն է, որ ամենէն աւելի տեղ ու դիրք կը գրաւէ մեր գրեթերուն մէջ եւ ամենէն աւելի ալ շեշտ ու զարգացում է ստացած վերջին կես դարու ընթացքին: Բայց մեր գեղեցիկ գրականութիւնն ալ դեռ շատ կը կաղայ եւ շատ կը տուժէ մեր կեանքի ու մտաւորականութեան անբնական վիճակէն:

Նախ՝ շատ քիչերն են, որ կը գրեն ու կը զբաղուին հայ գրականութեամբ, մինչդեռ խիստ մեծ է թիւը մեր այն մտաւորականներուն, որոնք իրենց հոգիին մէջ շարժում ու պէտք կը զգան արտայայտուելու, եւ տաղանդը չէ, որ կը պակսի իրենց, բայց չեն գրեր ու չեն կրնար գրել, որովհետեւ տեր չեն հայերեն լեզուին, շատ է չքոտի իրենց ունեցած պաշարը հոգիին բոլոր նրբութիւններն ու յուզումները, երազներն ու պատկերները արտայայտել կարողանալու համար: Ասոնցմէ շատերը կը փորձեն օտար լեզուներով գեղելու իրենց հոգին, բայց բան մը երկնելու կը յաջողին շատ բացարիկ քիչերը, որովհետեւ կես-հայ հոգիով եւ կես-հայ լեզուով մարդը բնականօրէն կիսատ է նաեւ իր իւրացուցած օտար լեզուին մէջ, եւ մանաւանդ շատ աւելի դժուար է օտար հոգիին

իրացումը: Օրինակ, ռուսերէն լեզուով ստեղծագործել կարողանալու համար ռուս հոգիի արտայայտիչը պէտք է դաշնալ կարողանաս, թէ չէ քանի մը ընդհանուր նիւթերէ ու շեշտերէ անոին անցնիլ չես կրնար եւ քեզի հասկցող չես ունենար:

Երկրորդ՝ հայերէն գրող հեղինակներն ալ ո՞չ իրենց կեանքով, ո՞չ գնահատանքով եւ ո՞չ նիւթական պայմաններով թեւ առնելու չեն յաջողիր երբեք, չեն յաջողիր իրենց գրական աշխատանքներով միայն ապրելու՝ ինչքան ալ տաղանդաւոր ըլլան ու թափով, որովհետեւ շատ սահմանափակ է հայ երկերը կարդացողներուն թիւը: Մեր մտաւորականութեան ստուար մեծամասնութիւնը կամ հայերէն չգիտէ, կամ ո՞չ ժամանակ ունի եւ ո՞չ տրամադրութիւն այդ հայերէն «պարապ բաները» կարդալու, թեւ օտար լեզուներով կը կարդայ սովորաբար անոնց գրականութեան ամենէն աւելի պարապ ու տափակ երկերը: Իսկ բուն ժողովուրդը իր լայն խաւերով, նոյնիսկ մեր գաղութերուն մէջ, դեռ չէ ճաշակած ընթերցանութեան ո՞չ օգուտը, ո՞չ հաճոյքը եւ ո՞չ միշտարութիւնը:

Երրորդ՝ մեր հեղինակները մեծ մասով գաղութային հեղինակներ են եւ ծագումով եւ կեանքով, եւ իրենց երկերն ալ կը դառնան բնականաբար արտայայտութիւնն ու պատկերացումը գաղութային կեանքի, գաղութային տիպերու եւ հոգեբանութեան, եւ ես կը խօսիմ միայն արժեքաւորներու ու լաւագոյններու մասին: Իսկ մեր հեղինակներէն անոնք, որոնք իրենց ծագումովը կամ կեանքովը իրենց ներշնչումն ու ուժը կը ծծեն մեր ժողովուրդի աւելի խորը, աւելի հարազատ ու աւելի անխառն աղբիւրներէն, անոնք ալ իրենց բոլոր տաղանդին հակառակ կը մնան առաւել կամ պակաս միակողմանի, որովհետեւ մեր ժողովուրդի կեանքը ինքն է միակողմանի:

Մինչեւ ժողովուրդ մը իր լրիւ ու ազատ կեանքովը չապրի, մինչեւ կեանքը իր բոլոր ամիւթերովը չի բանի, մինչեւ գործունեութեան, ստեղծագործութեան, կազմակերպութեան բոլոր բազմադիմի տեսակները չաշխացնեն ժողովուրդի նը միտքն ու մկանները, մինչեւ հպարտութեան, վստահութեան ու ինքնագիտակցութեան դողը չվագէ անոր ջիդերուն մէջէն, այդ ժողովուրդի բանատեղութիւնը չի կրնար առնել իր լրիւ թափը, իր լրիւ խորութիւնը, իր լրիւ թոհչքը:

Անհատի տաղանդը հեղինակին մէջ ի հարկէ շատ խոչը դեր ունի եւ երբեմն կրնայ կամիսել նոյնիսկ դէպքերն ու ժամանակը, բայց վերջ ի վերջոյ մէկ աշխատաւոր մըն է միայն ժողովուրդի նը

գրական շենքին կառուցմանը վրայ, իսկ այդ գրական շենքը արդիւնքն է սերունդներու խճական ու տեւական աշխատանքին, իրար յենուելով, իրարմէ սովորելով եւ իրար լրացնելով ու կատարելագործելով։ Ասոր համար ալ ինչքան որ հեղինակները նոյն հողէն ծլին, նոյն արմատին վրայ, նոյն սննդով ու նոյն արեւով, այնքան լրիւ, ինքնատիպ ու ուժեղ կ'օլլայ շենքի ոճն ու ամբողջականութիւնը։ Ամէն հեղինակ ճառագայք մըն է ժողովուրդի հոգին, եթէ այդ հոգին կեղրոնացած է նոյն կեանքին, նոյն նպատակներուն ու նոյն աշխատանքին շուրջը, այդ հոգին ճառագայքները կուգան ու կը խտանան գրական ֆօքուսի մը մէջ, ստանալով ուժ մը, որ մետաղները կը հալէ։ Մեզի տաղանդները չէ, որ կը պակսին, մեզի կը պակսի տաղանդներու խմբումը, մեզի կը պակսի գրական միջավայրը եւ գրականութեան շրջանակը, մեզի կը պակսի, ինչպէս եւ կեանքին մէջ, հորիզոններու ընդհանրութիւնը։ Մեր տաղանդներուն ճառագայքները կը ցրուին տարբեր ու հեռաւոր տարածութիւններու մէջ, մեր գրականութիւնը ֆօքուս չունի՝ մեր գրականութեան պակսողը կեղրոնացումն է։

Եւ այդ կեղրոնացումը հայ գրականութիւնը չէ ունենալու, մինչեւ որ մենք չունենանք մեր ժողովուրդի կեղրոնացումը, մեր տնտեսական կեղրոնացումը, այսինքն՝ մինչեւ որ չունենանք մեր անկախութիւնը։ Այո՛, գեղարուեստն ալ իր բնական կեանքին եւ իր բնական զարգացմանը համար պետականութիւն կը պահանջէ, ամբողջականութիւն։

Ե. ԿԱՄՔԻ ԿԵՂՐՈՍԱՑՈՒՄ

I. ՄԵՐ ԿԵԱՆՔԻ ՈՒ ՉՐՁԱՊԱՏԻ ՊԱՀԱՆՁը

Թէ՛ մեր թուական աճումի ու արժեքաւորմանը համար, թէ՛ մեր հայրենիքի տնտեսական վերաշինութեանն ու բարգավաճմանը համար, եւ թէ՛ մեր հոգեկան, մտաւորական ու քաղաքակրթական բարձրացմանը համար, այսինքն՝ ազգովին ապրելու հնարաւորութիւն ունենալու համար, հայ ժողովուրդին անհրաժեշտ է պետական անկախութիւն։ Առանց այդ անկախութեան, շուտով կը ցրուի դեռ իր հողին վրայ մնացած վերջին մէկ միլիոն հայութիւնը

Կովկասի, Յիւսիսային Կովկասի եւ Անդրկասպեան երկիրներւն վրայ, եւ մենք կը դառնանք վերջնապէս անհող ու անհայրենիք ժողովուտ մը, հետզիետ կը խաւարի ազգային ինքնութեան պէտքն ու անհրաժեշտութիւնը հայ հոգիներուն մէջ, եւ մեր գաղութային ցրիւ հատուածներն ու բեկորները պահելու ուժը, յոյսը եւ ինաստը: Անկախութիւնը հայուն համար կեամքի դրած բացարձակ պահանջն է եւ անկախութեան ծգտումը մեր գոյութեան հիմքը, մեր լինել-չլինելու հարցը:

Անկախութեան հասնելու անհրաժեշտութիւնը ոչ միայն մեր սեփական վիճակի ստիպողական պահանջն է, այլ եւ միեւնոյն ժամանակ անխուսափելի հարկադրութիւնն է մեր միջավայրի, մեր շրջապատի ու ժամանակի, որոնց կոչին անկարելի է ականջ չի դնելը:

Ինչպէս տեսանք, կովկասեան մեր դրացի ժողովուրդները նոյնպէս կը ծգտին անդիմադրելի կերպով իրենց անկախութեան, եւ մեզմէ աւելի շեշտուած կերպով եւ մեզմէ աւելի փութեան, որովհետեւ մեզմէ աւելի կեդրոնացած են ու խիտ բնակչութեամբ եւ կրնան յենուիլ Թուրքայի վրայ: Բայց իրենց նպատակին հասնելու ամենազլիսաւոր պայմաններէն մէկը մեր բռնելիք դիրքն է. եթէ իրենց հետ ու իրենց նման չի քալենք՝ կը դառնանք չափազանց խոշոր արգելք մը անոնց համար:

Մենք ոչ միայն մեր, այլ եւ անոնց կենսական շահերուն կը հարուածենք մեր անհրաժեշտութեամբը, այսինքն՝ աւելի ճիշդ բառով, մեր հակառակութեամբը, որովհետեւ կամքերու ու կրթերու այդ բաշխումին մէջ անկարելի է անշարժ, «խոհեմ» ու անմասնակից մնալը:

Եւ շատ իրաւացի եւ շատ բնական կերպով պիտի նկատուինք մեր դրացիներուն կողմէ իրենց ռուսի կողմնակից, եւ թշնամի իրենց գոյութեան ու ծգտումներուն: Եւ անոնք իրենց նպատակին հասնիլ կարողանալու համար, նախ՝ պիտի ծգտին տրորելու ու անպէտքացնելու իրենց մէջի, իրենց կողքի եւ իրենց թիկունքի թշնամին: Եւ ամէն պարտութեան ու անյաջողութեան պատճառը մեզ պիտի համարեն եւ մեզմէ պիտի հանեն իրենց վրէժն ու ատելութիւնը՝ ուժեղներու դէմ լեցուած ոխն ու ատելութիւնը կը թափուի միշտ փոքրերու ու անպաշտպաններու գլխուն, իին օրէնք է: Պիտի ընեն ինչ որ իրենց ձեռքէն գայ, պէտք է խեղդեն մեզի եւ բարոյապէս, եւ տնտեսապէս եւ ֆիզիքապէս:

Եւ մենք, որ իմաստուններու խորհուրդով, կրիւէ խուսափելու, հանգիստ մնալու, հարստանալու եւ «քարգաւաճելու» համար հրաժարիլ կ'ուզենք մեր անկախութեան ծգոտումն, պիտի ստիպուինք շարունակ կրօւելու, տուժելու եւ ցրուելու ճիշդ անոր համար, եթէ տառապիլ, հալածուիլ ու պայքարիլ չուզենանք, պէտք է ստիպուինք տառապելու, հալածուելու, փախչելու ու ջարդուելու ռուսներու տիրապետութեանը գործիք ծառայելու համար, եւ հենց ռուսները իրենք պիտի սարքեն նորէն հայ-թաթարական ու հայ-վրացական կրօւըտուրքն ու ջարդերը:

Եւ մեր այս ստորնութեան, չաշչարանքին ու ծառայութեանը փոխարէն չենք ալ կրնար ակնկալել ռուսներէն անոնց յարգանքն ու բարեկամութիւնը: Քաղաքական կեանքի մէջ, ինչպէս եւ անհատական կեանքի մէջ, յարգանքն ու բարեկամութիւնը ձեռք կը բերուի, երբ արժէք մը ունիս եւ արժանապատուութիւն: Ռուսը մեզի իր հլու գործիքը դարձնելէն եւ մեզի շարունակ մեր դրացիներուն հետ կրօւեցնելէն ետքը՝ հաշւեյարդարութեան վայրկեան-ներուն, միշտ պիտի պահէ թաթարին ու վրացին կողմն, որովհետեւ վիրն ու թաթարը հենց իրենց դիմադրութեամբն ու պահանջումներովը պիտի ներկայացնեն որոշ ուժ մը, որ ռուսը ստիպուած է հաշուի առնելու իր որոշումները տալու ժամանակ: Իսկ իր սեփական կամքէն հրաժարած եւ իր պաշտպանութիւնը ամբողջապէս ռուսի գլնքին ու բախտին կապած «քարեկամ», այսինքն՝ ողորմելի, հայութեան վրայ հ՞նչ կարիք ունի անհիկա շատ գլուխ յոգնեցնելու:

Եւ մենք բնաւ իրաւունք ալ չունինք ռուսը մեղադրելու՝ անհիկա իր հաշիւներն ունի: Մենք միայն կրնանք մեղադրել մեզի, որ չունինք մեր հաշիւները, կամ որ ունինք՝ միայն սխալ հաշիւներ եւ անձնատուութեան ու զինաթափութեան ապուշ ու յանցաւոր քարոզներ: Նոյնիսկ անոնք, որ ամէն հանրային ծգոտում ու գործունեութիւն կ'արհամարիեն, եւ իրենց անձնական-ընտանեկան բարեկեցութենէն ու յարմարութենէն անդին շատ քիչ կը մտածեն, եւ ատոր համար ալ պինդ կը կախուին ռուսին փէշէն, Վրաստանի ու Ասորեցանի մէջ նորէն ազատ ու ապահով դրամ վաստկիլ կարողանալու յոյսով, ատոնք ալ վերջապէս պիտի համոզուին խոժոռ իրականութեան առջեւ, որ այդ փէշը այլեւս չէ տալու իրենց այն հին առաւելութիւնները, որ հիմա ալ դեռ կ'երազեն: Անցածը շրջան մըն էր, անցաւ, ասկէ ետքը կովկասը ամբողջովին նստած պիտի ըլլայ ազգային ցնցումներու հրաբութին բերանը, քանի մը տարին ան-

գամ մը այդ քաղաքական գետնաշարժը ցնցէ պիտի Կովկասի այս ու այն մասը, քանիզելով շենքերը, հրկիզելով խանութները, կողոպտելով մթերանոցները, յափշտակելով «օստարներու», այդ «գիշատիչներու», «տղրուկներու» դիզած հարստութիւնը, «ազգայնացնելով» այդ «ցեցերու» ու «ներքին թշնամիներու» ինչքն ու ստացուածքը, բանտարկելով, սպանելով, վրնտելով ու ջարդելով: Եւ մեր թշուառ հայերը իրենց բոլոր գործերը, ծրագիրները եւ ունեցածը բողած իրենց ետեւը՝ բռնեն պիտի իրենց երեխանմերուն ու կանանց ձեռքէն քաղաք քաղաք, անկիւն անկիւն փախչելու համար, գոնէ իրենց գլուխը ազատելու:

Եւ ասիկա կրկնուի պիտի պարբերաբար անխուսափելի կերպով, որովհետեւ ամէն նոր եկող սերունդ ձգտի պիտի իրականացնելու ազգային երազը ամէն պատեհ առիթէն օգտուելով, որովհետեւ, եթէ մեր Վսեմաշուր պարոնները այդքան դիւրութեամբ կրնան իրաժարիլ իրենց հայրենիքէն ալ, իրենց անկախութենէն ալ, գուցէ եւ իրենց հայութենէն ալ, այդպէս չեն մտածեր եւ այդպէս չեն զգար մեր հարեւաններն ու համշիրակները՝ անոնք ամէն գնով հասնիլ կ'ուզեն իրենց անկախութեամը, եւ այդ ցնցումները վերջ չեն գտնելու՝ մինչեւ չհասնին իրենց նպատակին:

Պէտք է հասկնաճը, որ ժամանակները կը քալեն: Մարդկութիւնը հիմա հասած է հոն, ուր ամէն ազգ իր տէրը պիտի դառնայ, եթէ դառնալ չի կրցաւ՝ պէտք է ոչնչանայ: Ազգային զգացումն ու ամբողջութեան գիտակցութիւնը քանի կ'երթայ՝ կ'ուժեղնայ ժողովուրդներուն մէջ, եւ հետզհետէ «հպատակ» ըսուած ազգութիւնը կը դառնայ անհանդուրժելի երեւոյթ մը թէ տիրողներուն համար, թէ՝ տիրուածներուն:

Ով իր սրտին խորքը վերջնականապէս չէ իրաժարած եւ իր հայրենիքէն, եւ իր ազգային գոյութենէն ու ինքնութենէն, եւ հայութենէն՝ պէտք է պարզ ու յստակ կերպով ըմբռնէ, թէ օգուտ չկայ մեզի ուրիշներէն, հանգիստ ալ չկայ մեզի ուրիշներէն: Եթէ ազգովին ապրիլ, տեւել ու զարգանալ կ'ուզենք՝ միակ ելքը անկախութիւնն է. ուրիշ ճամբայ չկայ:

Արդեօք ուժերնիս պիտի բա՞ւէ, հասնի՞նք պիտի մեր ձգտումին՝ ասիկա ցոյց պիտի տայ կեանքը եւ պատմութիւնը, բայց ասիկա է մեր բռնելիք միակ ու անխուսափելի ճանքան, եւ ասողը համար ալ մեր բոլոր շարժումներուն, մտածումներուն, ծրագիրներուն, ծերնարկներուն, պրոպագանտին ու քաղաքականութեան հիմքն ու առանցքը է եւ պէտք է ըլլայ ձգտիլը անկախութեան:

II. Ամէն շեղում անհիմաստ

Բոլոր ուժով եւ բոլոր միջոցներով ձգտիլ անկախութեան չի նշանակեր, ի հարկէ ռումբն ու հրացանը առնել եւ երթալ իսկոյն ռուսներուն դէմք կռուի, ինչպէս հասկնալ կը կեղծեն մեր հակառակորդները: Մեր օրը-օրին ընթիքը, մեր ամէն օրուան բռնելիք դիրքը, այսինքն՝ մեր օրուան քաղաքականութիւնը միայն մեր կամքէն կախուած չէ, այլ մեր շրջապատի ու վայրկեանի իրական պայմաններէն, ուժերու դասաւորութենէն, ռուսներու եւ մեր փոքր դրացիներու բռնած դիրքէն եւ մեր ունեցած ֆիզիքական ու հոգեկան ուժերու չափէն: Գալու են ծանր վայրկեաններ, ուր խոնարիիլ ու լոել պիտի ստիպէն մեզի մեր տէրերը, գալու են օրեր բողոքի ու պահանջի, կրաւորական դիմադրութեան կամ ներգործական շարժումներու, եւ գենքի եւ արեան, մինչեւ որ կտոր-կտոր փրցնենք մեր իրաւունքները եւ հասնինք մեր անկախութեան:

Անշուշտ, ցանկալի է, շատ ցանկալի, որ ինչքան հնար է կարծ տեւեն այդ մաքառումները, ինչքան հնար է ծայրայեղ ընդհարումներու չհասնինք, ինչքան հնար է գենք ու արիւն քիչ խաղայ մեր ու ռուսներուն միջեւ: Ոչ անոր համար, որ «Երախտագիտութեան» զգացումը պիտի կասեցնէ մեզի ռուսի բերած «Քարիքներուն» հանդէպ: Կասկած չկայ, որ ռուսներու Կովկաս գալը շատ ճը բարիք բերաւ հայուն, քայց ինչ որ երբեմն բարիք էր՝ հետզհետք կը դառնայ չարիք այս անցաւոր ու փոփոխական աշխարհիս մէջ, այլեւս հ՞նչ բարիքի մասին կրնայ խօսք ըլլալ, երբ մեր ազգային գոյութեան եւ ինքնութեան հիմքը կը քանդեն: Մենք պէտք է ջանանք ռուսներուն հետ հնար եղածին չափ մեղմ ճամբաներով քալելու, կարելի եղածին չափ քիչ ճակատ-ճակատի գալու, այն պարզ պատճառով, որ շատ են ուժեղ եւ մենք շատ տկար: Եւ երկրորդ՝ ինչպէս ալ, որ պատմութիւնը դառնայ, անիկա միշտ մնալու է մեր խոշոր դրացին եւ ամենն աւելի «Եւրոպացի» դրացին, որը բազմադիմի ձեւերով ազդելու է մեր ներքին ու արտաքին պայմաններուն վրայ, մեր բախտին վրայ, մանաւանդ, որ իր էութեան ու ստեղծագործութեան որոշ գծերը մօտիկ ու սիրելի են մեզի:

Ինչքան շիտակ, բաց ու անկեղծ ըլլան մեր յարաբերութիւնները եւ մեր պահանջը եւ մեր դիմադրութիւնը ռուսներուն հանդէպ, այնքան օգուտ է մեզի: Ամէն տեսակի կարճաշապիկ պոլիտիկոսութիւններ, կեղծ ու ստրկամիտ համակերպութիւններ, եւ «իբրեւ թէ»

հրաժարումներ մեր իրաւունքներէն ու անկախութեան ձգտումէն, ինչպէս կ'առաջարկեն մեր նշանաւոր ալարուրքա քաղաքագէտները, միայն արհամարհանք կ'առաջացնեն իսկական ուս մարդու հոգիին մէջ, եւ աւելի կը դաշնացնեն մեր փոխադարձ յարաբերութիւնները՝ դարձնելով մեզի անոնց աչքին նենգամիտ, դաւադիր ու խարդախ: Միեւնոյն ժամանակ կ'աւաղալեն մեր յարաբերութիւնները մեր անմիջական դրացիներուն հետ, ներկայացնելով մեզի երկերեսանի, անվստահելի ու պոչ-խաղցնող: Մինչդեռ մենք ոչ մէկ պատճառ չունինք մեր նպատակն ու ձգտումը կեղծելու, չէ՞ որ մեր մարդկային ամենատրական իրաւունքն է, որ կը պահանջենք, եւ մեզի հետ է ամէն լաւ մարդու ներքին խորին համակրանքը, նոյնիսկ ուսի, որու շահուն առայժմ դեռ հակառակ է ատիկա:

Եւ վերջապէս ինչպէս կը ծածկես եւ ինչպէս կը կեղծես ձգտում նը, որ ուզենք-չուզենք ըլլալու է մեր բոլոր քայլերուն ու շարժումներուն ղեկավարող զսպանակը: Եւ ո՞վ կը հաւատայ ձեր հրաժարիմներուն, ձեր երկրագուրիւններուն ու քօնանքին: Անոնք, այդ օտարները, այդ տիրողները, մեր պոլիտիկաններէն շատ աւելի խորը կը տեսնեն, եւ գիտեն, որ զարթնած եւ ընդունակ ժողովուրդ մը իր կամքովը հրաժարիլ չի կրնար ոչ իր իրաւունքներէն, ոչ իր անկախութենեն եւ որ «փոքրիկները» կը խոնարհին միայն անկարելիութեան առաջ եւ ակրաները խածած:

Եւ մեր ինաստուններուն մեղայական հրաժարիմները, համակերպութեան ցուցադրումները կամ սուս քարոզները ոչ թէ օտարները կը խաբեն ու կը քնացնեն, այլ կը թմրեցնեն միայն մեր մէջի խախուտ հոգիները, իրենց պարտաւորութենեն փախչելու համար պատրուակ փնտօռողները, ինչպէս եւ կը շուարեցնեն մեր աղճատուած ու խաթարուած զաղութային հոգեբանութիւնը, օտար ազդեցութիւններու տակ մեծցող մեր երիտասարդութիւնը, այսինքն՝ կը ջլատեն միայն մեր սեփական ուժերը: Եւ այդ տեսակէտեն է, որ մեր բոլշեւիկներն ու Ռամկավարները սիրելի են Սոսկուայի վարիչներուն, իբրեւ ազգային ուժի, կամքի ու կերպարանքի քայլայիչ տարր, իբրեւ կովկասեան ժողովուրդներու ձգտումներուն մէջը բաժանում մտցնող կարեւոր տարր:

Կրնայ ըլլալ, մինչեւ անգամ հաւանական է, որ ինչպէս մեր հարեւանները, այնպէս ալ մենք դեռ բաւական ատեն չունենանք մեր անկախութիւնը, յամենայն դէպս մեր ուզած անկախութիւնը: Կրնայ ըլլալ, որ դեռ առաւել կամ նուազ երկար ժամանակ նը

կովկասեան երկիրները եւ անկէ ալ անդին գտնուին ուղղակի ռուսի տիրապետութեան եւ հրամանին տակը: Կրնայ ըլլալ, որ նոյնիսկ որոշ ժամանակի մը համար ձեռնտու ըլլայ մեզի իրերու այդ դրութիւնը, իբրեւ չարիքներէն փոքրագոյնը, կրնայ ըլլալ, եւ հաւանական է: Բայց նոյնիսկ այդ մեզի ձեռնտու եղած միջոցին մեր ժողովուրդը պէտք չունի հրաժարուելու իր անկախութեան ձգտումէն ու պահանջէն, ոչ իսկ «ժամանակաւոր» կերպով: Եւ յանուն հ՞նչ բանի:

«Խոհեմ ըլլանք, եղբայր, մտնենք ռուսին աչքը, պինդ բռնենք իր փեշէն, որ ռուսը մնայ Կովկաս, գոնէ առայժմ, թէ չէ, ա՝յ, թուրքը կեցած է մեր դրանք», - այս է հիմնական մտածնունքը, այսինքն՝ դարաւոր մղձաւանջը, թուրքը:

Աղէկ, բայց այսպէս մտածողները կը մոռնան շատ կարեւոր կետ մը, որ մեր ռուսին աչքը մտնելը կամ չմտնելը, ինչպէս եւ մեր ուզեմ-չուզեմը չափազանց չնչին խնդիր նըն է ռուսին համար, մանաւանդ արդի պարագաներուն մէջ, եւ ո՛չ մէկ լուրջ ազդեցութիւն չի կրնար ունենալ կատարուելիք դէպերու ընթացքին վրայ: Տղայական քաղաքագիտութիւն նըն է կարծելը, թէ մեր հրաժարիմները, «հաւատարմութիւնը» եւ «բարեկամութիւնը» կրնան լուրջ դեր մը խաղալ, որ ռուսները Կովկաս գան, կամ Կովկաս մնան, կամ Թուրքիայի դէմ պատերազմ հրատարակեն, կամ Վտանգի պահուն պինդ կենան ու պաշտպանեն մեզի:

Ո՛չ: Բոլշեւիկները եկան Կովկաս ո՛չ միայն հայերու, այլ եւ Ասորբէյցանի ու Վրաստանի ցանկութեան ու ջանքներուն հակառակ՝ անոնք հիմա ալ փառաւոր նատած են Կովկասի մէջ, առանց մեր քէֆը հարցնելու, թէեւ ի հարկէ ամէն առիթով կը շահագործեն մեր ժողովուրդներուն անունը: Եւ եթէ Վաղը արեւմտեան ճակատի բարորութիւնները կամ ռուսական ներքին պայմանները ստիպեն ետ քաշուելու Կովկասէն «առժամապէս», անոնք կ'ելլեն ու կ'երթան նորէն, առանց քէֆը հարցնելու եւ առանց ոեւէ կարեւորութիւն տալու մեր բոլոր հրաժարիմներուն ու անձնուրացութեան: Անոնք օր մը անգամ աւելի չեն մնար մեր սահմաններուն վրայ իրենց «աչքը մտած» հայերուն կոտորածն ու ցրտումը արգիլելու եւ մեր աշխարհի աւերնան առաջը առնելու համար, ինչքան ալ, որ պինդ կախուած ըլլան մեր պարոն Ռամկավարները անոնց փեշէն եւ եթէ նոյնիսկ ուրացած ըլլան իրենց ե՛ւ հաւատքը ե՛ւ ազգը, ո՛չ միայն անկախութիւնը: Իսկ, ընդհակառակը, եթէ ռուսներու ուժին ու

հաշուին մեջը կայ Թուրքիայի հետ ընդհարում մը, ամոնք առաջ կ'երթան, կը գրանեն ու կը գրաւեն նոր մասեր Թուրքիայի հայկական հողերէն, եւ կ'ընեն այդ բոլորը առանց մեր կողմէն մասնաւոր ջանքի, դրդումի կամ իրարանցումի, թէեւ ի հարկէ, եթէ պէտք եղաւ, կը շահագործեն եւ մեր անունը եւ մեզի: Իսկ մեր մասնակցութեան համար, յօժար ու կամաւոր թէ ակամայ ու բռնի, միեւնոյն է, ամոնք շնորհակալութիւն յայտնելու չեն մեզի ո՛չ կրիմերու միջոցին եւ ո՛չ ալ մանաւանդ վերջը: Ընդհակառակը, մեր աշխատանքին ու զոհաբերութեան բերած բաժինը պէտք է ուրանան, պէտք է լրեն, դէպքերը դիտմամբ պէտք է աղաւաղեն, որպէսզի հայկական հարցի հեռաւոր ստուերն անգամ չերերայ այդ նոր գրաւուած հողերուն վրայ, եթէ հնար է:

Անպէս որ, մեր անկախութենէն «գոնէ առայժմ» հրաժարելու քարոզմերը, ձեռնթափ ըլլալու յայտարարութիւնները, հպատակութեան ցոյցերը, համակերպութեան ու հաւատարմութեան շողոքորութիւնները, առնուազն, ոչ մէկ բանի չեն ծառայեր, եթէ ոուսթրքական ընդհարում մը տեղի չունենայ կամ եթէ տեղի ունենայ ոուսական յաջողութեամբ: Իսկ, եթէ տեղի ունենայ այդ ընդհարումը եւ դառնայ թուրքերու օգտին եւ վերջանայ ոուսներու նահանջով, մեր իմաստուն քաղաքականութիւնը մեզի ո՛չ միայն բարիք մը չի բերէ, այլ կը բերէ յաւելուածական խոշոր չարիք մը՝ թուրքերու գազանութեամբ նոր պատրուակ ու նոր սնունդ մատակարարելով:

III. Ամէն Վարանում Վնասակար

Ոուսներուն հանդէա մեր անկախութեան պահանջէն ձեռք վերցմելու ձեւեր առնելը ոուս-քրքական ընդհարումներու տեսակետէն՝ առնուազն ոչ մէկ օգուտ չի բերեր մեզի, իսկ բոլոր միևն տեսակէտներէն՝ գուտ վնաս է ու անկարելիութիւն:

Ամէնէն առաջ՝ հայութեան անունով կատարուած եւ անկախութենէ հրաժարուած ըլլալու կամաւոր յայտարարութիւն մը կը նշանակէ մինչեւ հիմա եղած ու անցած դէպքերուն վրայէն սպունգ քսել, եւ ազատել եւրոպական ժողովուրդներն ու կառավարութիւնները իրենց յանձնառութիւններէն ու խոստումներէն:

Ի հարկէ, շատ գոհ կը մնան թուրքերն ու ոուսները մեր այդ թեթեւամիտ սիրալիրութեան համար, որովհետեւ անոնք մեզմէ շատ աւելի աղէկ կը հասկնան, թէ ինչքան կ'ուզեն վերացական ու

անհրական ըլլան մեր ձեռք բերած այդ համակրանքն ու իրաւունքները այսօր՝ ատոնք բարոյական մեծ ուժ նըն են, սակայն եւ ծանր պիտի կշռն վաղը մեր պահանջներու նժարին վրայ:

Անքա՞ն-այնքան կրուղոներու եւ նահատակներու կեանքի ու արեան գնովը ստացուած այդ մուրհակները մենք իրաւունք չունինք պատուելու, անոնք միայն մեր այս սերունդի սեփականութիւնը չեն:

Երկրորդ՝ մենք չենք կրնար դադրիլ մեր անկախութեան պահանջէն, ոչ իսկ առ երես կամ ժամանակաւոր կերպով, որովհետեւ միայն այդ հողին վրայ կարող ենք համաձայնութեան լեզու գտնել մեր կովկասեան երկրացիներուն հետ, միայն այդ հողին վրայ կարող ենք ընդհանուր գործակցութիւն եւ զուգակից աշխատանք կատարել հասնելու համար մեր ձգտումին, յամենայն դեպս այդ հողին վրայ է միայն, որ կրնանք նուազեցնել գուցէ եւ առաջն առնել մեզի իրարու հետ կրուեցնելու պրովոկասիոններուն ու ջանքերուն: Կովկասի մեջ քիչ-շատ տանելի կեանք մը ստեղծելու համար անհրաժեշտ է, որ երեք ազգութիւններս կամաց-կամաց վարժուինք իրարու կենսական պահանջները ճանչնալու, յարգելու եւ ձգտելու ընդհանուր համաձայնութեան մը: Եւ վայն եկեր է մեր ազգութեան, եթէ իրաւ, որ ռուսներու տիրապետութեան փէշերուն տակը միայն հնարաւոր պիտի ըլլայ թոքախտաւոր գոյութիւն մը մեր ժողովուրդին՝ ինչպէս կը կրկնեն մեր յուսահատները:

Երրորդ՝ մենք իրաժարիլ չենք կրնար մեր անկախութենէն, ինչքան ալ ուժեղ ու յաղբական ըլլայ Ռուսաստանը: Ընդհակառակը, ամոր ուժն ու մեծութիւնը կրկնակի պահանջ կը դնէ մեր վրայ կրկնակի թափով ձգտելու: Խոշոր տիրապետութեան մը քայքայիչ ու ծոլող ու ցրուող ուժին դնէն մեր ազգային ինքնութիւնը կերպ մը պահել կարողանալու համար մեր ժողովուրդէն, մեր մտաւորականութենէն եւ տնտեսական բոլոր դասերէն պիտի պահանջուի արտակարգ ջանքեր կիսայեղափոխական, կիսարուեստական ծուռ ու շիտակ բոլոր միջոցներով հասնելու թուական, տնտեսական ու մտաւորական կեղրոնացաման մը՝ մեր հողին վրայ: Իսկ ասիկա հնարաւոր է միայն այն ժամանակ, երբ ուժեղ ազգային գիտակցութիւն եւ ուժեղ ազգային կամք կայ մէջտեղը, որ ուրիշ բառերով ըսել է անկախութեան լարուած ձգտում: Որովհետեւ այդ բոլոր կեղրոնացուները իմաստ ունին միայն իր ազատութեանը ձգտող ժողովուրդի մը համար, եւ իր հանգիստը եւ ուրիշին փէշերը

փնտռող ժողովուրդ մը երբեք յանձն չի առներ այդ կարգի «խելառութիւններ» ու անձնազոհութիւններ:

Ասո՞ր համար է, որ անկախութեան ձգտումը միակ իրական ու հատու գէնքն է ժողովուրդի մը ինքնապաշտպանութեան համար ուրիշներու լծին տակ: Եւ ձեռնթափութեան ու համակերպութեան քարոզները, նոյնիսկ իրեւ թէ «Երեսանց» կամ «առժամապէս» յանձնարարուածները՝ կը տանին շիփ-շիտակ մէկ հետեւանքի մը, կը շփոթեն ու կ'այօտեն ազգային զգացումը, եւ հրապարակ կը կանչեն անտարբերութիւնը, եսապաշտութիւնը եւ բուլամորթութիւնը, այսինքն կը մարեն ժողովուրդի մը դիմադրութեան ու ինքնապաշտպանութեան ուժը:

Եւ չորրորդ՝ հ՞նչ ըսել է «առժամապէս»: Առժամեայ կերպով կարելի է շարժումներ չընել, կարելի է կանգ առնել, կարելի է ետեւ քաշուիլ ու նահանջել, կարելի է շրթունքները խածնել ու լոել, կարելի է «գետնին տակը» մտնել, այս բոլորը բնականոն ընթացքն է ամէն մաքառնան ու ամէն պատերազմի, մանաւանդ ամէն երկարատեւ պայքարներու ու պատերազմներու: Բայց ասիկա ըսել չէ, թէ ձեռնթափ են եղած պատերազմելէ կամ հրաժարուած են դիմադրութենէ՝ խրամատներուն մէջ ամիսներով անգործ նստած զինուորը պատերազմի վրայ է, տարիներով կեանքի նշոյլ ցոյց չի տուող յեղափոխական կազմակերպութիւնը կռուի վրայ է: Եւ այդպէս ալ գիտեն եւ այդպէս ալ կը զգան անէնքը, եւ ատոր համար ալ կը հալածեն:

Առժամապէս մեր անկախութենեն հրաժարիլ յանձնարող պարունները կը մոռնան նաեւ մէկ ուրիշ կարեւոր բան՝ կը մոռնան, որ հանրային զգացումները, ազգային ձգտումները, մտաւորականութեան մը դեկավար ըմբռնումները եւ ընդհանրապէս ժողովուրդներու հոգին մոն չէ, որ ուզած ժամանակդ հանգնես, ուզած ժամանակդ վառես, երբ այն նշանաւոր վայրկեանը հասած ըլլայ: Անգամ մը մարելէն ետքը նորէն վառելը շատ է հարցական, ինչպէս եւ շատ է դժուար հանգնելը, երբ անգամ մը վառուած է: Կը մարի այսինչ կամ այնինչ մարդու հոգին, ուր խեղճ ու քիչ է եղած վառելանիթը, բայց կը վառին ու կը բռնկին միւսները, թարմները, նորերը եւ հարուստները վառելանիթով:

Եւ ատոր համար է, որ կեանքը կ'երբայ դէպի աջ իր ճամբով, իսկ զինարափութեան, համակերպութեան եւ հրաժարման քարոզները դէպի ծախս իրենց գալարուն եւ «իմաստուն» ուղիներով: Եւ

մեկը միւսի հետ գործ չունի, որովհետեւ ժամանակներուն պահանջը եւ ժողովուրդներու մարդավայել ու ազգավայել ապրելու բնագդը շատ աւելի գորեղ է ու իմաստուն, քան բոլոր կառլիկ սիլլովիզմներն ու միշտ մեկ կողմը ծակ «տրամաբանութիւնը»:

Կայ վերջապէս ուրիշ կարեւոր հոգեբանական կէտ մը, որ նմանապէս իրաւունք չունինք մոռացութեան տալու, նոյնիսկ ժամանակաւորապէս: Եթէ մեր ժողովուրդի ու մեր մտաւորականութեան հոգիին մէջէն յաջողինք մարելու կամ քնացնելու անկախութեան պահանջն ու ձգտումը, տեղը կը մնայ սոսկալի դատարկութիւն մը: Մենք, որ ոչ պետութիւն, ոչ քանակ, ոչ կեդրոնացում ունինք, որ ցրուած ենք կամ հպատակ, եւ կ'ապրինք ուժեղ օտար ազդեցութիւններու ու ճնշումներու տակ, մեզի անհրաժեշտ է գորեղ ընդիհանուր կապ մը, ուժեղ ընդիհանուր զգացում մը, գօրաւոր յենարան մը՝ մեր միութիւնն ու ամբողջութիւնը եւ մեր ազգային կենսունակութիւնը պահել կարենալու համար:

Ժամանակ մը, երկար դարերու ընթացքին եւ մահմետական լջի տակ, մեր եկեղեցին է խաղած այդ կարեւոր պահպանողական ու պաշտպանողական դերը, հիմա այլեւս եկեղեցին անզօր է նոյն դերը խաղալու, փոխուած են եւ ժամանակները եւ պայմանները եւ ընթացումները: Յինա այդ հին կրօնին տեղը բռներ է նոր կրօն մը, հին եկեղեցին փոխարինուած է նոր եկեղեցիով մը: Այդ նոր դաւանանքն է ժամանակակից նարդկութեան ամենէն բարձր, ամենէն արդար եւ ամենէն ազնիւ ընթացումը՝ ազգերու հաւասարութեան, ազգերու ինքնորոշման եւ ազգերու անկախութեան դաւանանքը: Եւ մեր նոր դաւանանքին տաճարը մեր հայրենի հողն է, մեր հայրենիքը, որու լրիւ ու ազատ տիրացմանը պէտք է ձգտինք, ու կը ձգտինք:

Դաւատքը միշտ ալ եղեր է, եւ է ժողովուրդները միացնողը, ժողովուրդները վառողն ու ժողովուրդները շարժողը, որովհետեւ հաւատք կը նշանակէ համոզում, կը նշանակէ ոգեւորութիւ, կը նշանակէ ինքնավստահութիւն: Եւ մենք ունինք այդ հաւատքը, հաւատքը՝ մեր ապագային, մեր քաղաքակրթական դերին, մեր հայրենիքի բարձրացման ու մեր անկախութեան: Ով չունի մեզմէ այդ հաւատքը՝ դատապարտուած է կորուստի, իբրեւ հայ ժողովուրդի անդամ:

Ժողովուրդները, որոնք փարած են գաղափարի մը, որոնք որոշ ու յստակ ձգտում մը ունին, որոնք երազով մը կ'ապրին, այդ գաղափարին ու այդ ձգտումին համար այնքան-այնքան կը

տառապին ու ամչափ զոհեր կուտան, բոցով ու մուլճով ծեծուած երկաթի մը պէս, կը ստանան քացարիկ ուժ մը, որը մեզի ննան ժողովուրոներու համար ամենէն կարեւոր պայմանն է դիմացկուն-ութեան, ինչպէս եւ յաջողութեան: Որովհետեւ մեր միայն նիւթ-ական նիշոցները շատ տկար են՝ դիմադրել կարողանալու համար մեր շրջապատի քաղաքական, գինական, տնտեսական, մտաւոր ու կուլտուրական անհամենատ աւելի ուժեղ ճնշումներուն: Միայն ոգին, միայն գաղափարը, միայն կամքն ու համոզումը կրնան ճակատ տալ այսքան ուժեղ հակառակ հոսանքներուն: Միայն կտրուկ, անվերապահ, յամառ ու անձնագոհ ձգտումը, ինչ կ'ըլլայ թող ըլլայ, կամ մեռնելու կամ յաջողելու:

Եւ ասոր մէջն է այն մեծ իրապոյրը, այն դերը եւ այն մեծ ուժը, որ ունին մեր անկախութեան ու մեր ինքնութեան համար ապրող ու մեռնող մարդիկը մեր ժողովուրդին հանդէպ: Եւ ասոր մէջն է հայ բոլշեվիկներու եւ հայ Ռամկավարներու անուղելի, անսրբագրելի ու անձար խեղծութիւնը հայ ժողովուրդի սրտին, հայ ժողովուրդին խօսելու: Մարդիկը հանել կ'ուզեն հայուն սրտեն հաւատքը, վստահութիւնը, գաղափարը, եւ ցած են դրեր իրենց ամենէն սուր գենքը անկախութեան ձգտումը, ալ ինչ-պէ՞ս կ'ուզեն, որ յաջողութիւն ունենան, ինչո՞վ կ'ուզեն տաքցնել ու կենդանացնել հայութիւնը՝ «կոմունիզմո՞վ», «անարխիզմո՞վ», «սերվիլիզմո՞վ»: Եւ ի՞նչ է իրենց ուզածը, ալ ի՞նչ գործ ունին հայ ժողովուրդին հետ, քանի որ այդպէս անտարեր կերպով կը նետեն մեր անկախութեան գաղափարը՝ անպէտք ու երկրորդական իրի մը պէս: Կ'ըսեն՝ «հայ ժողովուրդի պահպանումը»:

Դայ ժողովուրդի ինչի՞ն պահպանումը՝ մեր խոշոր աչքերուն ու խոշոր քիթեռո՞ւն պահպանումը: Ձե որ մեր թիւն ալ, մեր աշխատանքն ալ, մեր հարստութիւնն ալ, մեր ընդունակութիւններն ալ հազար ծակերով ու առուներով կը վագեն ու կը կորչին, կ'երթան, կը ջրեն ուրիշներուն արտերը, իսկ մեր արտը կը չորնայ: Դայ ժողովուրդը պահելու մասին մտածողը պէտք է մտածէ հայութուական, տնտեսական ու մտաւորական ուժերու կեղրոնացման մասին, պէտք է մտածէ հայու ազգային զգացման ու գիտակցութեան ուժեղացման մասին, իսկ ասոնք հնարաւոր են միայն այն ժամանակ, երբ կ'ապրի հայ հոգիին մէջ իր անկախութեան համոզումը, եւ երբ մեր բոլոր գործերուն դեկավարը կը դառնայ հայ ժողովուրդի անշեղ կամքը իր անկախութեանը հասնելու:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Մինչեւ հիմա ըսուածներէն ետքը՝ կրնանք կանգ առնել հետեւեալ հիմնական եզրակացութիւններուն վրայ:

1. Մեր արդի վիճակը, մեր այս ցնցումները, մեր կրած ծանր հարուածները, մեր ձգտումները, մեր յոյսերն ու բեկումները, մեր ամբողջ նշանաւոր «հայկական հարցը» ոչ դժբախտ պատահականութիւն մըն է, ոչ ժամանակաւոր դէպքերու բերում, ոչ յեղափոխական «ամնտութիւններու» ու «ամխոհեմութիւններու» արդինք, ոչ ալ երեկուան ու քանի մը տասնեակ տարիներու մէջ ծնունդ առած իրողութիւն: Շատ խորն են ատոր արմատները եւ տասնեակ մը դարերու պատմութիւն ունին իրենց ետեւը:

Թուրանական ցեղերը եկան ու տիրեցին մեր հայրենիքին, նստեցան նոր շերտով նը հայ շերտին վրայ, ուտելով ու կրծելով մեր շերտը եւ կրօնափոխ ընելով, բայց չի յաջողեցան հատցնելու հայութիւնը ու վերջապէս ծովելու իրենց հետ: Ծնորիիւ իր արեւմտեան կրօնին ու հոգիին հայը դիմացաւ ամբողջ հազար տարի, իբրեւ անմարս օտար մարմին մը այդ եկող ու գացող թուրանմահմետական ցեղերու ու պետութիւններու օրգանիզմին մէջ: Ոչ միացանք, ոչ փչացանք: Ուրեմն օր մը անպատճառ պիտի գար զատուելու ու առանձնանալու անհրաժեշտութիւնը այդ խեղդող գրկախառնութենէն: Եւ եկաւ ահա՝ այդ օրը, երբ մեր ոգիին հարազատ քրիստոնեայ Արեւմուտքը իր ոտքը դրաւ մեր աշխարհը: Այն Արեւմուտքը, որ այնքան-այնքան կանչեր էին մեր նախնիքը երկար ու դաժան դարերու ընթացքին, եւ այնքան-այնքան սպասեր էին ի զուր: Դարերու ու խորը սերունդներու ձգտումն ու տենչանքն է, որ հիմա կ'ոգորի մարմին առնելու համար՝ միայն ին ու քու եւ միայն այսօրուան քնայք մը չ' ասիկա:

2. Եւրոպայի ու Ասիայի երեք անգամ հազարամեայ մենամարտին մէջ, հիմա, երեք հարիւր տարիէ ի վեր, սկսած է Արեւմուտքի բարձրացումը, Արեւմուտքի առաջ արշաւելը, եւ Արեւելքի նահանջը, արեւելեան պետութիւններու խոնարհումն ու հպատակիլը: Ժմ դարու կէսերէն այդ շարժումը առած է արդէն մասնաւոր թափ ու արագութիւն, իր ուժին հասած եւ ուռած ալիքի մը պէս:

Այդ ալիքն է, որ ամէն կողմէ այժմ կ'ողողէ Մերձաւոր Արեւելքը: Եւ այդ հողամասերուն մէջ եկած է վախճանը թուրանականմահմետական տիրապետութեան: Եւրոպան է, որ մերս կը խուժէ,

Եւ ոչ մեկ բան այլեւս առջեւը առնել չի կրնար արեւմտական այդ արշաւին: Պան-թուրանական ու պան-հսլամական երազանքները խորտակուած պետութեան մը վերջին յուսահատ ինքնախարութիւններն են: Թուրքիայի կայսրութիւնը, այդ ասիական ծրիակեր բռնակալութիւնը, անցած ու աւարտած բենախաղ մըն է. Լենկրիմուրեան իտէաները չեն վերադառնար՝ ամէն շարժում իր դարը ունի: Թուրքերու մոլեգին ջանքը Թուրքիան օտարներէն մաքրելու, յոյներու ու հայերու խելագար ջարդերը, խելագար վախը արեւմտեան ժողովուրդներու ներկայութենէն ու ազդեցութենէն՝ ամենէն լաւ նշանն է Թուրքիայի անկարութեան ու անճարակութեան: Այդ ձեռքերով ու այդ խելքերով չէ, որ պիտի ներկայանան մեր ժամանակի ոգին:

Արեւմտականութեան այս յաղթանակի դարերուն Թուրքիան ո՞չ միայն անկարող է նոր ասիական տիրապետութիւն մը իհմնելու՝ անիկա անկարող է նաեւ պահելու իր իշխանութեան տակ այն հողանասերը, որոնք զուտ թուրքաբնակ չեն: Փոքր Ասիայի ափերը, Կիլիկիան, Բարձր Միջագետքը եւ Յայստանը, որ երոպական մրցակցութեան ու խառնակութեան պատճառով դեռ առայժմ մնացեր են իր ձեռքը, պատմական անխուսափելի անհրաժեշտութեանք դուրս են գալու իր ձեռքն:

Եւ Թուրքիան, եթէ ապրիլ կ'ուզէ՝ ապրի պիտի միայն իր Անգորայի բարձունքներուն վրան ու շուրջը, իբրև փոքրիկ պետութիւն մը, ան ալ՝ եթէ շուտով բռնել կարողանայ աշխատանքի ու քաղաքակրթութեան ճամբան: Բոլոր մնացած «յաջողութիւնները» քամիներու բերած ժամանակաւոր խաղ են կամ սնուտի պոռոտախօսութիւն:

3. Խօսելով մասնաւորապէս մեզի վերաբերող վիլայէթներու մասին թուրքերը ինչքան ալ, որ յոխորտան, կարճատես ըլլան ու գաղթականներ ներս թխմեն, միեւնոյնն է՝ ոչինչ շահիլ չեն կրնար: Մինչեւ Եփրատ ու Տրապիզոն, գոնէ մինչեւ Եփրատ ու Տրապիզոն, այդ հողանասերը չեն մնալու թուրքերու իշխանութեան տակ: Վան, Մուշ, Ալաշկերտ, Կարս ու Էրզրում միանան պիտի, եւ շուտով, արդի Երեւանեան մասերուն, ըլլայ հայու անունով, ըլլայ ռուսական իբրև նահանգ՝ միանան պիտի անպայման:

Թուրքերու սարքած բոլոր կարճամիտ ջարդերն ու վրիժառու վայրագութիւնները, ինչպէս եւ իրենց հիմակուան կոյր յանառութիւնը, որով կ'ընդդիմանան այդ մասերու անկախացմանը, մեզի չափ

վնաս է եւ իրենց: Յայու գլխուն հասցուցած ամէն զարկը թուրքը միաժամանակ իր գլուխն է, որ կ'իջեցնէ, մեր առջեւը հանած ամէն դժուարութիւն՝ ինքն իր առջեւը կը բարդէ: Կովկասին տիրելու ցնորդներով յափշտակուած՝ ինքն իր ձեռքովը կը քանդէ այն միակ պատուարը, որ պատմութիւնը քաշեր է հիւսիսէն Թուրքիայի վրան խուժող Արեւմուտքին առջեւը: Յայ տարրը սպառել ու Յայաստանը դատարկել՝ կը նշանակէ ռուսի հաշուին աշխատիլ, իշխան Լորանովներու եւ կեղծաւոր Զիշերիններու փայփայած երազը իրագործել, որպեսզի հայկական բերդը բնակեցնեն, ըլլայ ճերմակ թէ կարմիր, կողաքներով, ի՞նչ կարեւորութիւն ունի գոյնը, չէ՞ որ «ապուշները խաբելու համար» են հնարուած այդ բոլոր գոյները:

4. Ալ անցած են թուրանական դարերը եւ փակուելու վրայ է պատմութեան այդ էջը: Եւ Մերձաւոր Արեւելքի համար բացուած է նոր երես, մտած ենք անգլօռուս հակամարտութեան դարերը: Մենք կ'ապրինք իինա փոխանցման շրջանին սկիզբը, դեռ կը մտածնենք իին խելքերով, իինք չնորցած ու նորը դեռ չըմբռնած սերունդի մը շուար ու յամառ վիճակն է, որ կը տիրէ հիամ եւ մեր դրացիններուն եւ մեզի:

Սեզմէ դեռ շատ շատերը սովոր են նայելու մեր հարցին վրայ, իբրեւ անջատ, առաւել կամ նուազ պատահական ու առանձնակի երեւոյթի մը, եւ ճիշդ ատոր համար ալ մեր հարցին լուծումը կը սպասեն առաւել կամ նուազ արուեստական ձեւով մը, անջատ բարեացականութեամբ, կարծես, տեսակ մը բարեգործութեամբ: Մինչդեռ այլեւս ներելի չէ մեզի անգիտանալը, որ մեր հարցը շատ աւելի բարդ հիւսուածքի մը մէկ մասնաւոր ու բնորոշ հասուածն է, եւ մեր վիճակը լաւ ըմբռնելու համար՝ պէտք է որոշ կերպով գիտնանք, թէ ի՞նչ ուղղութեամբ կը վազեն այդ հիւսուածքին թէլերը:

Անենէն առաջ, մեր հա՛րցը, ինչպէս որ կայ, եւ ինչպէս որ ըլլալու է ասկէ ետքը, իր խառնակ ու խճուած դրութեամբ արդիւնքն է անգլօ-ռուս ընդհարումին: Առանց Անգլիայի ներկայութեանը մեր սահմաններուն վրա՝ այսօր խնդիրը կ'ըլլար անհամենատ աւելի պարզ ու հասարակ: Յայաստանը թուրքի տիրապետութենէն կ'անցնէր ռուսի տիրապետութեանը եւ մեր անկախութեան յոյսերը կը դառնային շատ աւելի հեռաւոր, քանի որ առանց անգլիական խթանի՝ ռուսը շատ աւելի դանդաղ պիտի ենթարկէր փոփոխութեան իր պետական սիստեմը տիրուած ազգերու հանդէա, մասնաւորապէս Մերձաւոր Արեւելքի միւս կիսանկախ ժողո-

Վուրդներու շարքին: Այդ երկու մեծ պետութիւններու ընդհարումն է, որ մեր հարցը կը դադնէ առկախ եւ անէն աստիճանի հնարաւորութիւններով լեցուն: Մէկ կողմէն դուռ բանալով աւելի յանդրւզն կարելիութիւններու, միւս կողմէն՝ գրկելով մեզի աւելի իրական, աւելի անմիջական հնարաւորութիւններէն: Եւ այս ընդհարման մէջ, ընդհանուր առումով, եւ շատ բնական կերպով, ոռւսը աւելի հակառակորդ տարր է մեզի եւ անգլիացին աւելի բարեկամ, քանի որ մէկուն շահերը եւ փոռւելու ցանկութիւնը մեր անկախութեան խափանումը կը պահանջէ, կամ գոնէ սեղմումն ու կրծատումը եւ յետաձգումը, ինչքան որ հնար է՝ մինչեւ միւսին շահերն ու ազդեցութեան տարածումը կը յենուին փոքր անկախութիւններու ստեղծումին վրայ, եւ մասնաւոր կերպով նպաստաւոր են քրիստոնեայ ու արեւմտական Դայաստանի մը անկախացումին:

5. Մեզի հետ նոյն բանուածքը կը կազմեն եւ նոյն անգլօռուս ընդհարման գոտիին զանազան հատուածներն են Թուրքիան, Վրաստանը, Ասորելյանը եւ Կասպիականի տակով Պարսկաստանն ու Ալղանիստանը, այլևս Թուրքեստանի ժողովուրդները: Այդ բոլոր երկիրներու քաղաքական դիրքն ու վիճակը, իր խոշոր գծերով, աւելի կամ պակաս նման է մերինին: Անշուշտ, Վրաստանն ու Ասորելյանը մասնաւոր կերպով, որովկետեւ կապուած ենք իրարու աշխարհագրական, տնտեսական ու ռուսական շատ աւելի սերտ կապերով:

Այս բոլոր ժողովուրդները պէտք է վերջապէս իրար հասկնան, իրար օժանդակեն ու իրարու կը օթինին, եթէ կը ցանկան, որ ասկէ ետքը իրենք ալ ունենան իրենց ազատ անկիւնը, իրենց կեանքի բաժինը, հարակի արեւին տակ: Իրար խեղդելով չէ, որ պիտի կարողանանք ապրիլ, այլ իրարու յենուելով: Նոր պայմանները բերելու են նոր կապակցութիւններ, նոր շահակցութիւններ ու նոր քաղաքականութիւն, մէկոյի դնելով հետզդետէ արդէն իհնցած ու անպիտանացած կրօնական հակակրութիւնները, իին ու կամաց-կամաց իր իմաստը կրօնցնող թշնամութիւններն ու անբարեացակամութիւնը: Բայց դեռ ժամանակ է հարկաւոր, եւ պէտք է հանգիստ, որ ջրերը պարզուին, որ կրթերը պառկին, որ աչքերը բացուին:

Այսպէսով է, որ հայ, վրացի ու ասորելյան չափազանց նման պայմաններէն ծնունդ է առնելու չափազանց մօտիկ գործացութեան մը անիրաժեշտութիւնը: Այսպէսով է, որ ամբողջ անգլօռուս գոտիի բոլոր ժողովուրդներուն համար ծագելու է կարիքը իրար

հասկնալու, իրար մօտենալու եւ մշակելու հաշտ ու ընդիանուր քաղաքականութիւն նը:

Եւ մասնաւորապէս տրամագծորէն փոխուին պիտի մեր յարաբերութիւնը Թուրքիայի հետ, հենց որ քաջուին անոնք մեր հայրենիքն եւ հենց որ հիմք նը դրուի մեր անկախութեան: Բուլգարներու ու թուրքերու շահակցութիւնն ու գործակցութիւնը բուլգարական ջարդերէն հազիւ երեսուն տարի ետքը, շատ փոքրիկ բան նըն է համեմատած այն քաղաքական, տնտեսական ու կուլտուրական բազմադիմի ստիպումին հանդէա, որ այս վայրկեանիս իրար ջարդող ու իրար ատող մեր երկու թշնամի ժողովուրդները մօտեցնելու ու կապելու է իրար:

6. Ժամանակի ոգին կը քալէ, տարուէ տարի աւելի յաղթական, տարուէ տարի աւելի տիրական ու պահանջկոտ: «Բոլո՞ր ազգերը իրար հաւասար, փո՞քը ազգերուն ազատ ապրելու ապահովութիւն»: Քաղաքակիրը մարդկութեան անվայել սեւ ամօր մը ու նախատինք չուտով ազգերու ճորտացումն ու ստրկացումը աւելի ուժեղներու կամքին ու մտրակին տակը, ինչպէս որ ամօր մը ու նախատինք մը հռչակուեցաւ մեզմէ հազիւ դար մը առաջ անհատներու ստրկութիւնն ու ճորտութիւնը անհատներու կամքին ու մտրակին տակը:

Եւ խթանուած ժամանակի ոգիէն, ոգեւորուած մարդկութեան բարձր համակրանքէն, բոլո՞ր տիրուած ժողովուրդները տարուէ տարի աւելի բուռն ու աւելի անդիմադրելի ձգտելու են իրենց անկախութեանը, իրար սիրտ տալով, իրար յենուելով, իրար ընդօրինակելով: Եւ այս հոսանքին, ներքին ու արտաքին այս ճնշումին տակ ոչ մէկ պետութիւն, ինչքան կ'ուզէ խոչոր ըլլայ, դիմադրել չի կրնար ընդերկար, ինքն ալ կը վարակուի, եւ հետզհետէ բռնած սանձերը պէտք է թուլցնէ, մինչեւ որ ժամանակը կամ ապստամբութիւնը այդ սանձերը վերջանականապէս փրցնէ:

Գալով մեր անկախութեան բռնելիք ճամբուն՝ անիկա պիտի կարծանայ կամ աւելի երկարանայ նայելով անգլօ-ռուս ընդհարման առնելիք ընթացքին: Բուռն ընդհարում մը այդ երկութին մէջ, անշուշտ, կ'արագացնէ մեր ձգտումին իրականացումը, թէեւ կապուած է լուրջ վտանգներու եւ նոր տառապանքներու հետ: Անգլիայի յաղթանակը այդ ընդհարման մէջ մեր անկախացումն է. երկու կողմերու ուժերուն վերջ ի վերջոյ իրար հաւասարակշռելը մեր անկախացումն է, նոյնիսկ ռուսական յաղթանակը որոշ անկախ-

ացում կը բերէ մեզի, որովհետեւ այդ տեսակ մեծ ու հաւանօրէն երկարատեւ պատերազմի մը միջոցին Ռուսաստանը ստիպուած է աւելի շուտ իւրացնելու անգլիական դաշնակցային ձեւը իր հպատակ ժողովուրդներուն հանդէա: Իսկ երէ մեղմ ընթացք առնէ անոնց ընդհարումը, իրար զիջելով, ազդեցութեան շրջանակներով, զանազան տեսակի իրար մէջ «բաժանումներով», «կիսումներով» ու համաձայնութիւններով, մեր անկախացումն ալ կը ստանայ աւելի ծանր տեմպ ու դանդաղ զարգացում, աւելի շատ յենուած մեր անձնական ճիգերուն վրայ, իբրև գլխաւոր օժանդակ ունենալով կովկասեան մեր հարեւանները եւ ժամանակի ոգին:

7. Եւ ինչպէս մեր ժողովուրդի արդի կեանքն ու վիճակը, այնպէս ալ մեր անկախութեան ելեւէջներն ու յառաջիկայ քայլերը շատ սերտ կերպով կապուած են Ռուսաստանի բախտին ու վիճակին, որովհետեւ գործնականապէս անոր ձեռքին տակն է հինա հայութիւնը: Եւ երէ մեր հանրապետական կառավարութեան տապալումն ի վեր՝ մեր հարցը ինկած է տարօրինակ անելի մը մէջ ու տեղէն չի շարժիր եւ ծանր մբնոլորտ մը կը տիրէ մեր գոյութեան ու ապագային շուրջը, պատճառն այն է, որ մեզի իր ձեռքերուն մէջը պահող Ռուսաստանը ինքը ինկած է անելի մը մէջ եւ տեղէն չի շարժիր ու ծանր մբնոլորտ մը կը տիրէ իր եւրեան ու ապագային շուրջը: Խեղդիչ ու մահացնող մբնոլորտ մը, որուն անունն է Բոլշեվիզմ: Եւ մինչեւ որ Ռուսաստանի պատուհաններն ու դքները չի բացուին, մինչեւ որ այդ օրը չի մաքրուի, եւ մինչեւ որ այդ քայլայիշ ածխահարումը չանցնի Ռուսաստանի վրայէն՝ ոչ մէկ լուծում սպասելի չէ եւ մեր հարցին համար:

Առանց Ռուսաստանի մեր հարցը լուծուիլ չի կրնար, առանց Ռուսաստանի զինական միջամտութեան, կամ այդ միջամտութեան վախիմ՝ Թուրքիայի հետ մեր անջատումը աւարտիլ չի կրնար, Թուրքիայի հետ մեր հաշիւներու վերջնական յարդարումը գալ չի կրնար, եւ ոչինչ չի վճռուիր, մինչեւ որ Եւրոպայի ու Ռուսաստանի միջեւ հասկացողութեան լեզու մը չի գտնուի:

Այս գլխիվայր պայմաններու մէկ անգլուխ ծնունդն էր նաեւ մեր «օճախի» գաղափարը, որը իսկապէս կը նշանակէ խօսքը կտուրը նետել, դուռը բաց պահել ու սպասել: Որովհետեւ Ալլիկները գիտեն, որ առանց Ռուսաստանի իրանք այդ հարցին տակն դուրս գալու անկարող են: Եւ միայն մենք չենք այդ վիճակին մէջ, ուրիշ շատ հարցեր, թեւ քիչ մը աւելի վարպետ կերպով քողարկուած, կը սպասեն բոլշեվիկներու նշանաւոր «փորձի» աւարտին:

8. Եւ նայելով, թէ ի՞նչ ձեւով, ի՞նչ մնացորդ ուժերով, ի՞նչ կազմով ու միջոցներով նորէն ասպարեզ պիտի մտնէ Ռուսաստանը եւ Ելուպայի հետ յարաբերութեան, ատոր համեմատ ալ պիտի որոշուի մեր անկախութեան բռնելիք ուղին:

Եւ խոշոր բաժանումներով երեք հնարաւորութիւն կայ մեր առջեւը:

Առաջին՝ Հայաստանը ու ամբողջ հայ ժողովուրդը կը մնայ ռուսական իշխանութեան տակ, գուցէ ստուերային ինքնուրոյնութեամբ մը: Յամենայն դեպ մեր անկախութեան աստիճանական զարգացումը կը դաշնայ շատ աւելի դժուար ու դանդաղ եւ սերտօրէն կապուած կովկասեան միւս ժողովուրդներուն: Այսինքն՝ ուժեղ Ռուսաստան մը կովկասեան մասերուն մէջ:

Երկրորդ՝ մեր հայրենիքը կազմող հողամասերէն կ'առանձնացուի կիսանկախ հայ պետութիւն մը կախուած ու կախուած կամ Ռուսաստանէն կամ Անգլիայէն: Ըստէ է այս կամ այն աստիճանի զգալի է Անգլիայի ճնշումը Ռուսաստանի վրայ Մերձաւոր Արեւելքի գործերուն մէջ:

Երրորդ՝ կը ստեղծուի ազատ ու անկախ, գուցէ եւ «չէզոքացուած» հայ պետութիւն մը, իբրև արդիւնք անգլօռուս զինական ընդհարման: Նայելով պարագաներուն՝ հոս ալ կրնան մեզի ընկերանալ նաեւ Վրաստանն ու Ատրբեյցանը:

Թէ այս ճամբաներէն ո՞րն ենք բռնելու, մեր կամքէն ու ընտրութենէն կախուած բան չէ, այնքան չնչին դեր ունին հոդ մեր ուժն ու ցանկութիւնը: Ատիկա կախուած է մեր երկու մեծ դրացիներու կամքէն ու կարողութենէն, թիշ նըն ալ պատմական դեպքերու ընդհանուր դասաւորումէն: Բայց այդ ճամբաներէն, որուն վրայէն ալ որ հարկադրուինք քալելու՝ շատ մեծ բան է կախուած մեր կամքէն, մեր վարքէն ու մեր ուժէն՝ թէ ինչպէս կը քալենք: Յոդ է, որ պիտի երեւայ մեր քաղաքական հասունութիւնը, մեր ճկունութիւնն ու ընդունակութիւնները, ինչպէս եւ մեր ցեղային թափն ու վճռականութիւնը:

9. Անտարակոյս, ամէն հայու տենչանքն է, որ շուտով ու անմիջապէս անցնինք երրորդ հնարաւորութեան, կամ գոնէ երկրորդին, եւ մեր աչքերովը տեսնենք մեր վերջնական ազատութիւնը, մանաւանդ այսքան-այսքան տառապանքներէ ու զոհաբերութիւններէն ետքը: Մասնաւորապէս անոնք, որոնք բախտ ունեցան Հայաստանի Հանրապետութեան երկու-երեք կարծ տարիներու

ընթացքին հայրենի հողին վրայ ծծելու մեր սարերու ազատ ու անկախ օդը, շատ դժուարով պիտի համակերպին շնչելու նորէն իր հպատակութեան անառողջ օդը:

Բայց պատմութիւնը, բնութեան նման, որուն մէկ կտորն է արդէն ինքը, հաշուի առնել չգիտէ մեր ցաւերն ու տենչանքները: Շատ սերունդներ եկեր են ու անցեր մեզմէ առաջ այդ ցաւերով ու տենչանքներով: Եւ հինա ալ մեր այնքա՞ն-այնքան հարազատներն ու ընկերները իրենց երիտասարդութիւնն ու ամբողջ կեանքը զոհ բերին հայու ազատութիւնը տեսնելու տենչին, եւ վառուեցան ու անցան առանց այդ օրը տեսնել եւ վայելել կարողանալու: Մեր պարտքն է մաքաղիլը, մեր միսիթարութիւնը՝ աշխատիլը, պտուղը կը քաղեն ապագայ սերունդները:

Պատմութիւնը թշնամի է գուշակութիւններու, եւ շատ կը սիրէ՝ ծաղրել բոլոր նախագուշակութիւններն ու ենթադրութիւնները: Բայց եւ այնպէս մարդկային անհանգիստ հոգին միշտ աւելի առաջ կը վազէ շրջապատող դէպքերէն, եւ անդինադրելի կերպով կը ձգտի գիտնալու վաղուան գալիքը: Եւ որոշ աստիճանի նոյնիսկ գործնական անհրաժեշտութիւն մըն է ատիկա, այդ վաղուան նախատեսութիւնը, մօտաւոր ապագայի ըմբռնումը եւ անոր դէմք ելնելու նախապատրաստութիւնը:

Եւ ահա՝ հինա ալ, ուզենք թէ չուզենք, պարտական ենք ըսելու, որ դէպքերու ընթացքն եւ ուժերու փոխ-յարաբերութենէն դատելով՝ այնպէս կը բուի, որ մեր անկախութիւնը բռնելու է վերի երեք ուղիներէն առաջինք: Ցանկանք ու մաղթենք, որ սխալ ըլլայ մեր հաշիւը եւ սուս դրուս գայ մեր ենթադրութիւնը, բայց լա՛ է, որ պատրաստուինք: Աւելորդ լաւատեսութիւնը մեզի շատ են անպատրաստ գտած պէտք եղած վայրկեանին, շուրարում են բերած եւ յուսալքում: Իսկ մեր ակնկալութեան հակառակ յանկարծ մեր անկախութեան արագացումն ու դիլրացումը, ուրախութենէն ու ոգեւորութենէն զատ, մեզի ոչ մէկ վնաս բերել չի կրնար:

Յաւանօրէն դեռ բաւական ճամբայ ունինք քալելու եւ բաւականին քարքարոտ ճամբայ, դեռ շատ յոգնութիւն, տաժանք ու զոհաբերութիւն ունինք կրելու այդ ճամբուն վրայ: Քալենք:

Տասնըիններորդ դարը բերաւ մեզի մեր ազգային գիտակցութեան զարթօնքը, բերաւ հայ քաղաքակրթութեան, հայ ոգիին ու հայ կանքին վերածնունդը: Քսաններորդ դարը պիտի բեր մեզի համար կուլտուրական ու պետական անկախութիւնը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԿԱՍՔԵՐՈՒ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄ

I. Ազգային ձգտումներ	5
II. Ժամանակի ոգին եւ հասարակաց կարծիք	7
III. Միջազգային սեղան	9
IV. Պատահմունք	12
V. Կամքերու բաղխումը	14

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՈԳԻՆ

Ա. ԱՐԵՒԵԼՔ ՈՒ ԱՐԵՒՄՈՒՏՔ

I. Ասիա ու արեւելեան քաղաքակրութիւն	16
II. Եւրոպա եւ արեւմտեան քաղաքակրութիւն	19
Բ. ԱՍԻԿԱՎԱՆ ՈՒ ԵՒՐՈՊԱԿԱՎԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ	

ԴԱՐԱՒՈՐ ՄԵՆԱՄԱՐՏԸ

I. Առաջին Երկու հազարամեակները	23
II. Երկրորդ կամ մահմետական հազարամեակը	25
III. Արեւմտեան նոր դարաշրջանը	27
Գ. ԱՐԴԻ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ	
I. Իր բնորոշ գժերը	30
II. Ազգերու անկախացումն ու դաշնակցումը	32

ՄԵՐԶԱՒՈՐ ԱՐԵՒԵԼՔ

Ա. ԱՆԳԼԻԱՅԻ ՈՒ ՈՈՒՍԱՍԱՆԻ ՀԱԿԱԴԻՐ ԶԳՏՈՒՄՆԵՐԸ

I. Ասիայի հարաւը եւ Անգլիա	35
II. Ոուսաստան ու ռուս հոգին	38
III. Ոուսաստանը Մերձաւոր Արեւելքի մէջ	41
IV. Միւս շահագրգռուած պետութիւններու դիրքը	44
Բ. ԹՈՒՐՖԻԱՅԻ ԶԳՏՈՒՄԸ	

I. Օսմանեան կայսրութեան բարձրացումն ու անկումը	48
II. «Երիտասարդ Թուրքիա»	50

III. Արդի Թուրքիայի մեջ տիրող հոգեբանութիւնը	52
IV. Հին թուրքերու տեսակետը	54
V. Նոր թուրքերու տեսակետը	56
VI. Պան-իսլամիզմ ու պան-թուրքիզմ	57
VII. Ռուսաստանի «քայլայունը» եւ Անգլիայի «Օժանդակութիւնը»	61
VIII. Ժամանակի ոգին հակառակ՝ պան-շարժումներու	64
IX. «Գոնէ մէկ մասը»	66

ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՈՒ ԱՐԵՒՄՈՒՏՔԻ

ԸՆԴԱՐՄԱՆ ԳԾԻՆ ՎՐԱՅ

Ա. ԱԶՆՈՒԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ,
ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

I. Ակնարկ մը մինչեւ Քրիստոնեութիւն	68
II. Քրիստոնեութիւնը իբրեւ գէնք ազգային ինքնապաշտպանութեան	70
III. Քրիստոնեութիւնը իբրեւ հիմնական պատճառ մեր ազգային հասունացման ու կղզիացման	74
IV. Մեր ազնուականութեան փճացունը թուրանական դարերու ընթացքին	76
V. Հոգեւորականութիւնը իբրեւ վարիչ ու ներկայացուցիչ	78
VI. Ժթ-դդ դարը եւ նոր դեկավար դասակարգ	81
Բ. ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԶԳՏՈՒՄԸ	

I. Նոր մտաւորականութեան առաջին երեք սերունդներուն երազն ու քարոզը	84
II. Խօսքի շրջանին կը յաջորդէ գործի շրջանը	87
III. Պատերազմի բերած յոյսերն ու յուսալքունը	90
IV. Քննադատներ, որոնք կը մեղադրեն հայ ժողովուրդը իր անկախութեանը ձգտելուն համար	94
V. Քննադատներ, որոնք պահել կ'ուզեն միայն մեր «ազգային» գոյութիւնը	97

VI. Անբողջ Հայոց պատմութիւնը հայ ժողովուրի անկախութեան պայքարն է	99
VII. Հայ անկախութեան կոփու թուրանական դարերու սկիզբին ու աւարտին	101

ԶԳՏՈՒՄՆԵՐՈՒ ԳԾԱԾ ՈՒՂԻՆ

Ա. ԹՈՒՐՔԻԱ ՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

I. Թուրքիայի մէջ հայկական հալածանքներու առաջին երկու պատճառները	105
II. Հայ ու թուրքի թշնամութեան երրորդ պատճառը	108
III. Հայաստանի ու Թուրքիայի ապագայ կապը	110

Բ. ԱՆԳԼԻԱ ՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

I. Կովկասի մէջ Անգլիայի բռնած դիրքը կախում ունի Ռուսաստանի վիճակն	113
II. Հայաստանի ներկայացուցած կարեւորութիւնը Անգլիայի համար	118

Գ. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

I. Ռուսներու «իրաւունքը»	120
II. Աստիճանական շարժում	122
III. Գահավէժ շարժում	125

Դ. ՄԵՐ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐԸ

I. Հաւանականութիւններու սանդուղը եւ Ռուսաստանի դերը	127
II. Անգլիա թէ՝ Ռուսաստան	130
III. Հաւանական ու երկար ճամբան	132

ՄԵՐ ՈՒՂԵԿԻՑՆԵՐԸ

Ա. ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՈՒ ՄԵՐ ԿԱՊԸ

I. Աշխարհագրական ու պատմական տարրեր դիրքեր	135
II. Տնտեսական ու դասակարգային տարրերութիւններ	137
III. Մենք ու վրացիք Թուրքիայի հանդեպ	139

IV. ՄԵՆՔ ՈՒ ՎԻՐԱԺԻՔ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԻՎԱՆԴԵՎ	141
Բ. ՄԵՐ ՈՒ ՎՂՐԲԵՅՁԱՆԻ ԿԱՊԸ	
I. Յին ու նոր ուղիներ	143
II. Յայաստանի ու Աղրբեյջանի մէջ եղած լարումը	146
III. Կովկասեան Դաշնակցութիւն	148
ԿԵԱՆՔԻ ՊԱՐԱՍՃԸ	
Ա. ՀՈՐԻ ԿԵՆԴՐՈՆԱՑՈՒՄ	153
Բ. ԹՈՒԻ ԿԵՆԴՐՈՆԱՑՈՒՄ	154
Գ. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԵՆԴՐՈՆԱՑՈՒՄ	161
Դ. ՄՏԱՒՈՐ ԿԵՆԴՐՈՆԱՑՈՒՄ	
I. ՄԵՐ ՄՏԱՒՈՐ ՈՒԺԵՐՈՒ ԿՈՐՈՒՍԹԸ	168
II. ՅԱՅ ԼԵԳՈՒԻ ԹՈՎԱԳԾՈՒՄՆ ՈՒ ԽՈՐԹԱԳԾՈՒՄԸ	171
III. ԳՈՒՐՈՒԹՅՈՒՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ	174
Ե. ԿԱՄՔԻ ԿԵՆԴՐՈՆԱՑՈՒՄ	
I. ՄԵՐ ԿԵԱՆՔԻ ՈՒ ՇՐՋԱՎԱՍԻ պահանջը	177
II. Ամէն շեղում անիմաստ	181
III. Ամէն վարանում վնասակար	184
ՎԵՐԶԱՐԱՆ	189